

ॐ

शान्ताब्देन वर्मानि

निराभय स्नेह नमस्तु यत् नीतर्यो

આ સંસારમાં કેવળ એક જ જાતુ છે, અને તે આચરણ. જે શક્તિ સમગ્ર આચરણમાં મેકવામાં આવે છે તે જીવનની મૂડી બની જાય છે. કેવળ વ્યવસ્થા 'ખર્ચેથી' શક્તિ સદાને માટે બિધ્યા થાય છે.

ગુનિંદ્ર

મળતાં પહેલાં

આ સંગ્રહમાં પાંત્રીસ ચરિત્રરેખાઓનો સમાવેશ છે. 'સત્યના કવિ,' 'જીવનપુરુષ,' 'સરસ્વતાનો પ્રસાદ', અને 'સૌમ્ય સાધુના' એ ચાર અપ્રસિદ્ધ લખાણો આ સંગ્રહમાં પહેલીવાર પ્રગટ થાય છે. 'સેહેની' એ મારા 'પંચોતેરમે' પુસ્તકનો આમુખ છે. 'પ્રભુદાસ મુરતા,' 'આદ્યમિયતનુ' અતર,' 'કલાપી', 'ગમગીનીનું ગુરુત્વાકર્ષણ', 'પરાક્રમની પ્રતિમા', 'વસંત એના' અને 'શીશવંત ભદ્રતા' એ સાત લખાણો 'નિષ્પીની' આંખે 'માથા' લીધાં છે. બાકીની ત્રેવીસ ચરિત્રરેખાઓ 'સંસ્કૃતિ' અને જુદાં જુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ થઈ છે. આમાં પહેલાં દસ વિદ્યમાન અને પછીના પચ્ચીસ વિદેહી જનોનાં ચિત્રો છે. બને એટલાં લખાણો નીચે, લખ્યાનો સમય આપ્યો છે.

અંગ્રેજીમાં જેને Profiles કહીએ છીએ તે સ્વરૂપની આ ચરિત્રરેખાઓ છે. વ્યક્તિના સમગ્ર ચરિત્રનું આલેખન એમાં નથી, એ વ્યક્તિની મારા ચિત્ત પર જે મુદ્રા બેસી અને એની જે તસવીર ખેંચાઈ તેનું જ ચિત્રણ છે. એટલે આ ચિત્રો જે તે વ્યક્તિના ફોટોગ્રાફ નથી પણ Profile painting છે. કેટલાક લખાણોમાં વિગતો વધારે હશે. કેટલાકમાં એ સમયનું વાતાવરણ આપવાના લોભે કદાચ લખાણ વધુ થયું હશે; ત્યારે વળી કેટલાંક લખાણો ટૂંકા પણ છે. પરંતુ આ સર્વની પાછળ દૃષ્ટિ એક જ રહી છે કે મારા અંતર ઉપર જે છબી ડાગઈ છે તેને ચીતરવી.

આ રૂપરેખાઓમાં બનતાં સુધી જેમનો રૂબરૂ પરિચય છે, જેમનો લખો કે દૂકો સહવાસ થયો છે, એને જેમના 'સંબંધમાં

રનેહની આત્મીયતા રસાદ્ય છે, એવી જ વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો આભે-
ખાયા છે. આમાં માત્ર ત્રણ જ વ્યક્તિઓને દુ. ૩૫૩ મળ્યો નથી
એક છે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, બીજા છે ડૉ. માર્ટીન લ્યૂથર કિંગ
અને ત્રીજા કલાપી. છતાં એ ત્રણેયના અંતરંગ સાથે એક પ્રકારની
એકતા અને નિકટતા વરતાઈ છે. અગાસમા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્ર-
મની મુક્તાકાંત વખતે શ્રીમદ્ના મુક્ત અધ્યાત્મદર્શન ઉપર વ્યાખ્યાન
આપવાનું બેન્યુ હતું; ત્યારે એમની સાથેના અતરસબંધનો જોડો
ભાવ થયો હતો. કિંગ વિશે તો એમના પુસ્તક Strength to
love વાચતી વખતે એમની આતરસ્યતા સાથે સખ્ય તો નહીં,
પણ એક પ્રકારની ભાવાત્મક એકતાનું સંવેદન થયું હતું. કલાપી
સાથે તો જાણે રનેહસંબંધથી બંધાયેલો છુ એવી લાગણી રહી છે.

જુદાં જુદાં ક્ષેત્રનાં માણસોની ચરિત્રગણાઓ આ સંગ્રહમાં છે.
કોઈના દૃઢતા ગાળાનાં કે કોઈના લાંબા સમયના સહવાસ-સંબંધમાં
એમના આંતરસંબંધના ઓજસે મારા જીવનમાં પડ્યો કે પ્રતિબિંબ
પડ્યાં છે. આ બધા જ સંબંધોમાં રનેહ અને મૈત્રીના સ્વરૂપોએ
થયો પરિણામી ભાગ ભજવ્યો છે. એટલે ચિત્ર ઉપર એ સંબંધનું
નં જુસાય એવું ચિત્ર અંકાઈ ગયું છે.

આ બધા સંબંધોમાં એક વાત એકસંરખી બની છે. પ્રથમ
મિલનમાં જે ભાવ જોખળ્યો, જે સંવેદન થયું, જે અનુભવ થયો, તે,
વખત જતાં ગાઢ અને વિશદ થયો. એની પ્રક્રિયા વિશે જ્યારે નિરતિ
વિચાર કરુ છું ત્યારે એવું લાગે છે કે First sight is insight.
એટલે આ સંગ્રહને 'તારામૈત્રિક' નામ આપવાનું નૃત્યું.

આજની જીવાન નવી પેઢીને આમાંથી કેટલાક નામોની ખચર
પણ નહીં હોય. એમને સહુવાનર નવા શિક્ષકોના સહુતરમાં પણ
એમના જીવન વિશે કેટલાક સંકેત હશે તે પ્રજા જાણે. પણાને જૂનકાળના
પરજાયા લાગશે. કોઈકને એમાં અહોભાવની છાંટ વરતાશે. જે હોય

તે ખરું એક વાત સહાયતાથી મારે કબૂલ કરતી જોઈએ કે આ સબધોએ મારા જીવનમાં અજીવનતા અને જીવનરસમાં તાઝગી પૂર્ણ છે સમગ્ર જીવનની દરિયાગીમાં એ સબધના છોડ અથવા વૃદ્ધે સુગંધ અને છાયા બંને આપ્યા છે આ રૂપરેખાઓમાં ગાંધીયુગના તેજ, તપ અને નિધાના અણુસારા જરૂરે ‘ગાંધીયુગ’ શબ્દ એમલા મુટે વાપર્યો છે કે એ અડધી સદીના સમયમાં લોકનાડીની પન્થ અને પક્ષ ગાંધીજી જેવી ખીજનાં નહોતી લોકચિત્ત ઉપર પણ પોતાની સતનિષ્ઠાની અચૂક છાપ ઉઠાવનાર ગાંધીજી સમાન ખીજી કોઈ નહોતું. એમણે માટીમાંથી માણસો નોંપ્યાના

, , ‘હિમાનયની પત્રનાત્રા’માંના રિવેચન વખતે મારી સામે મોટું ભાગી જાય એવી એકધારી મધુર સૈનીનો આરોપ હતો મને લાગે છે કે એ આરોપમાં વજુદ હતું એવી સૈનીમાં કદાચ સૌન્દર્ય નહીં પરિપક્વતા લાગતી હશે, પરંતુ એમાં વૈવિધ્યની બહુશી વાઝશિ કતાની ઓછા ગદે એવું બની શકે સૈનીનું એકધાગપણ એ લેખ કના અનુભવવૈવિધ્ય ઉપર કટાક્ષ ન હોય તોય, એની દૃષ્ટિની કના છટામાં અને કલ્પનાના લીના વિહારમાં મર્યાદા દોષ શકે આ સમગ્ર હમાં મારી એ મર્યાદા કદાચ સમૂળી નીકળી ન ગઈ હોય, છતાં પણ એ અધિ પાખી થઈ હોય તોય ધણુ છે

જીવન એ જીવતી ધરા અને ધારા છે એમાં નવા મેાર આવવાના અને નવા મેાર બિતરવાના એક ને એક જ વસ્તુને અને વાનને જોવાજાણવાની દૃષ્ટિચક્રિત પણ બદલાવાની જીવનની ધરતીમાં જેમ ફેરફાર થવાનો, ખાતર બદલાવાનું, તેમ એવું આકાશ પણ નવા રંગો વડે પનટાવાનું નજરના પરિવર્તનની સાથે અતરની સવેદન શીલતા પણ રૂપાન્તર પામવાની, અને એમ જીવનનો આખો આધાર પલટાતા અતરપુરુષનાં નવા ઉન્મેષ અને નવાં ઉત્સર્ગ આનિર્મૂત ચતા, નવી તેજછટા પણ વિકસવાની માણસ એ વિધાયક પ્રાણી છે

થમા વિના એને ચાલતું નથી. શુ થવું, કેમ થવું એ એની મરજની વાત છે. એટલે જીવનયાત્રામાં જો સમગ્રતા અને સન્નિષ્ઠા હોય તો કરાતુ ય એકધારાપણું લાંબુ ટકે નહીં.

આ પુસ્તકમાંથી વાંચકને પોતાને જો કેષ્ટક જીવનચિંતુ સાંપડશે તો લેખક કૃતાર્થતા અનુભવશે. બીજું કંઈ નહીંને એતું વાંચન આનંદ આપશે તો ય લેખક ધનલાગી થશે. રવીન્દ્રનાથ ટિપ્પનિપદની એક વાત કહે છે તેમ જીવનના આનંદોત્તમ ગ્રેરુષ્ણ આનંદ છે. આનંદથી જ આ સર્વ સર્જન થયું છે. આનંદથી જ એ પ્રગતિ કરે છે અને આનંદમાં જ એ સમાઈ જાય છે.

તા. ૧-૬-૬૮

મીરતોક્તા, હિમાલય

કિશનસિંહ ચાવડા

અનુક્રમ

નામસૂચિ

પૃષ્ઠ

૧. નિધાનું મોતી	શ્રી. ઉમાચંદર બેશી	૧
૨. ક્રીમિયામર	„ મોટા	૭
૩. અનંત યાત્રિક	„ રિમલા કુશર	૧૭
૪. જીવનપુરુષ	„ કૃષ્ણમૂર્તિ	૨૪
૫. આત્મવાન બ્રાહ્મણ	„ વિનોબાજી	૨૪
૬. સરસ્વતાનો પ્રસાદ	„ રવિચંદર મહારાજ	૩૦
૭. અતરનિષ્ઠ વારકરી	„ તુકડોજી મહારાજ	૩૬
૮. સુરતિના શિષ્યી	„ શુક્લામ દુમેનખા	૪૩
૯. વેતવાળ	„ લામા ગોવિંદ	૪૯
૧૦. વાતસત્યની મહેક	„ પર્વ બક	૫૪
૧૧. આર્જવમૂર્તિ	„ શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ	૬૦
૧૨. સત્યના કવિ	„ ગાંધીજી	૬૮
૧૩. સર્વતોલક વિમૂર્તિ	„ અરવિંદ	૭૩
૧૪. આનંદના ઉદ્ગાતા	„ રવોન્દ્રનાથ દાગોર	૮૨
૧૫. પદ્મજાનના પારખુ	„ શ્રીમદ્ રાજચંદ	૮૮
૧૬. સેહેની	„ પ્રો. બી. કે. કુકોર	૯૭
૧૭. પ્રભુદ્વ સુગતા	„ રામનાગાયણુ વિ પાઠક	૧૧૧
૧૮. આદમિયતનુ અતાર	„ રમણલાલ વ. દેમાઈ	૧૧૫
૧૯. કલાપી	„ કલાપી	૧૨૨
૨૦. ગમગીનીનું ગુરુત્વાકર્ષણ	„ પ્રહલાદ પારેખ	૧૨૬
૨૧. આત્મચેતનાની અનુભૂતિ	„ સુનીલાલ બ્યાસ	૧૩૨
૨૨. પરાક્રમની પ્રતિમા	„ જવાહરલાલ નેહરુ	૧

૨૩ ખૂદાનો બદો	શ્રી માદીન સૂચર કિંગ	૧૪૮
૨૪ ધીરતાનો પૂજારી	„ ડૉ લોહિયા	૧૫૩
૨૫ આત્મનિધાનુ ઝૂંઝી	„ ડૉ દોશી ભાભા	૧૫૭
૨૬ વત્સવ એનના	„ પ્રો માણિકરાન	૧૬૧
૨૭ સૌમ્ય સાધુના	„ મોતીભાઈ અમીન	૧૬૭
૨૮ ગાંધીય પરાક્રમના પુરસ્કર્તા	„ સયાનરાન ગાયકવાડ	૧૭૩
૨૯ શીલવત ભક્તતા	„ કર્નલ જોરાવરસિંહ	૧૭૯
૩૦ વૈજ્ઞાનિકની શ્રદ્ધા	„ ડૉ રમણિક ત્રિવેદી	૧૮૯
૩૧ એમલનની એકર્નિધી	„ અબુભાઈ પુરાણી	૧૯૬
૩૨ પ્રેમિભાનુ રસાયન	„ નદલાલ બોઝ	૨૦૮
૩૩, ૨૧ગદેનતા	„ ખાલગધર	૨૨૬
૩૪ સમરંગ	„ ખડે ગુનામઅલીખા	૨૩૧
૩૫ પ્રેમપિયા	„ ફયાઝખાન	૨૩૭

Krishna's embraces are no mere damned allegory about Purush and Prakrati. And for god's sake, Dilip, remember, that Krishna's feet are more real than yours.

Shri Krishna Prema
From the letter to Dilipkumar Roy
31-12-31

શ્રીકૃષ્ણનું આસિંગન એ કેવલ પુરુષ અને પ્રકૃતિનું નિઘ ૩૫ નથી. અને હંશરને ખાતર, દિલીપ, યાદ રાખજો કે શ્રીકૃષ્ણના ચરણ એ તારા પગ કરતાં વધારે વાસ્તવિક છે.

શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ
શ્રી દિલીપકુમાર રોયને લખાયેલા પત્રમાંથી
૩૧-૧૨-૩૧

વડેતી વાલુની સહેરો, લાગી પેઢીઓને કહેશે કે અહીં, પ્રભુમાં નહીં માનનારા નાસ્તિક અને સખ્ય લોકો વસનાં હતાં. એમની પાછળ અનિચ્છિત તરીકે, આ કામરના રમ્નાઓ, અને જોવાઈ અપેસા હનરો મોદના દડાઓ મૂકના ગયા છે

આપણે વિદ્યા મેળવી પણ પ્રજા ગુમારી છે, તે ક્યા છે ? માલિની મેળવનાં, આપણે જે માન ગુમાવી ગયા છીએ તે ક્યા છે ?

.દી. એમ. એલિયટ

નિષ્ઠાનું મોતી - ૭૨૮૦ . ૧૧૧ પૃષ્ઠ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સંમેલન ત્યારે હોયું નડિયાદમાં મળ્યું ત્યારે ગોવર્ધનરામ શતાબ્દીનો ઉત્સવ પણ એની સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યો હતો. એ સંમેલનના પ્રથમ દિવસના સવારનું કામ-કાજ પુરું થયું અને અધિવેશન વિખરાવા માંડ્યું ત્યારે મુખ્ય દરવાજા આગળ શ્રી ઉમાશ કર જોડી એક સૂચનાપત્ર વહેંચતા હતા. એ દરવાજોથી પરિષદના સુત્રધાર અને ચક્રવર્તી શ્રી કૃષ્ણનિલાય મુનશી નીકળ્યા. તેમના હાથમાં પણ ઉમાશ કરે એ સૂચનાપત્ર આપ્યું. એ સૂચનાપત્રમાં ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ વર્તમાન સાહિત્યકારોના નામની સગભગ યોજાએ સહીથી શ્રી મુનશીની સામે એક ફરિયાદ અને પડકાર હતાં. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું જ ધારણ અને માળખું જે સમુખત્યારશાહીના ચોક્કામાં જ દડાયેલું હતું તેમાંથી તેને મુક્ત કરીને, લોકશાહી સ્વરૂપ આપવાની એમાં જોરદાર માગણી હતી. મુનશી પરિષદના સરસ્વ હના જે કરના તે થયું. જે ચાહતા તે જાનવું. એમના સત્તાના મુગટમાં પનિદ એક શોલાનું પાંછું હતું. આ અવસ્થા અને વ્યવસ્થાની સામે પેલા સૂચનાપત્રમાં રોષભરી ફરિયાદ હતી અને એનું સ્વરૂપ સુધારવાની જોરદાર માગણી હતી.

મુનશીને વિરોધની આ વાત ગમી નહિ, પણ આપો વિરોધ એ અવગણી શકે એમ પણ નહોતું. એટલે એમણે એ સહીઓ કરનારામાંથી એક નાના પ્રતિનિધિમંડળને મળવાની અને ચર્ચા કરવાની તૈયારી ખતાવી. ઉમાશંકર સહિત અમે સાતેક જણા શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ ખેલેને ત્યાં મુનશીને ઉતારે ખપેરે શ્રી મુનશીને મળ્યા. મુનશી બહુ સ્વસ્થ અને મુખી નહોતા ચર્ચા નિખાલસ હતી. કથાચ અસ્પષ્ટતા નહોતી. પરિપક્વને લોકશાહી સ્વરૂપ આપો. અને એ દાર્ઢ્ય એમને પોતાને જ હાથેથી યામ તો સર્વથી ઉત્તમ.

મુનશી એમ સરળનાથી માને એવા ક્યાં હતા ? દાયદા-શાસ્ત્રી, સત્તાધીશ, સરકારમૂર્તિ અને રાષ્ટ્રીય નેતા. એકદમ કેમ હાર કબૂલે ? પ્રતિનિધિમંડળ પોતાની માગણીમાં મક્કમ હતું. ત્યાં મુનશી લાલ આંખ કરીને તાણકચા : “તમે સહી-ઓના બળથી અને ડરાવવા આવ્યા છો ? આવી સહીઓ તો હું ચે બેગી કરી શકું.” ઉમાશંકરનો પ્રુપ્રપ્રક્રોધ આ સાંભળીને સદજભાને લમ્બકયો : “આ નામોમાંથી દસ નામો પણ એકઠાં કરી શકે તો અમે હારીને ચાલ્યા જઈએ આ સહીઓ કરનારા નવાના નથી મળના.” અને એને હાથ આપોઆપ મુનશીની આગળ મૂકેલા નાના ટેબલ પર પેઠાપેઠાં સૌ શાન્ત થઈ ગયા. મુનશી પણ થોડાક ધવામા જેવા ચર્ચિ ગયા. અને પછી તો વાનાવદમ્બ બદલાયું. સમાધાનની હવા બંધાઈ. પરિપક્વનું નવું સ્વરૂપ ધણા મહે સમિતિ નોમવાનું નક્કી કરીને સૌ છૂટા પડ્યા નિરાશની સાહિય પરિપદે એવો ઐતિહાસિક દિવસ થયો.

શ્રી ઉમાશંકર જેવી તે જ પરિપક્વના સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ હતા. એમનું એ વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું સ્મરણીય વ્યાખ્યાન “કવિની સાધના” આંખગાને આંતરતૃપ્તિ યઈ હતી.

એ જ ઉમાશંકર દિલ્હીમાં ઍ:કટોજર માસની ૮, ૯, ૧૦ ના રોજ મળનારી શુજ્ઞાની સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનના સર્વાનુમતે પ્રમુખ ચૂંટાયા છે દિલ્હી સમેલનના ઉમાશંકર પ્રમુખ અને એમાં ઔચિત્ય અને જોખા અને સચવાયા છે આ પ્રસંગે એમને વિષે થોડુંક લખવું છે. (અમારી મૈત્રી અને નિકટતા એટલાં છે કે એમને વિષે લખતા ગ્વાભાવિક રીતે જ સંકેત થાય સ્નેહના વહેણમાં તણાઈને ક્યારેક સપ્રમાણતા અને મમતુલા ન સાચવી શકવાનો ભય પણ ખરો.) એમના વ્યક્તિત્વનાં સદ્ગુણો અને શુભ લક્ષણો ઘણા બધા જુલુનીયા ય છે. એમની સર્જકપ્રતિભા અને સર્વતોમુખી પ્રવૃદ્ધિના સાહિત્યકાર્યોની અનન્યતા અને ઓગમની કલાછટા પણ અછટી નથી. એમની જીવનમાનાના પગલા અસ્પષ્ટ નથી. એમની ધન્યનાના મીમાચિદનોથી શુજ્ઞરાત અગ્નિપુ નથી એમા એમને વિષે શુ લખવું એ પણ એક મૂઝવણ છે.

હતાં એમનું વ્યક્તિત્વ જે આનન્દૈવનથી ગ્યાપેલું છે, અને જેના સવાદી સંવેદનમાંથી એમના શિવમકરપ મળે છે તે આત્મસપ્દા વિષે અને સંકલ્પોને ચક્રિતાર્થ કરવાનું તેઓ ન્યાયી મામથ્ય મેળવે છે તે નિમ્પૂહ, નિમ્વાચ્ય અને નિગમય પ્રેમનાથ વિષે થોડું કહેવાની ઇચ્છાને અહી મૂર્ત કરુ છું અને એ પણ ખચર નથી કે મારે જે કહેવું છે અને જે રીતે કહેવું છે, તે હહી ચક્રીશ કે નહિ! પ્રયત્ન છે. સફળ ન થે થાય આનન્દ કઈ જવાનો નથી.

ઈ. સ ૧૯૪૭માં જન્યુઆરીની ૨૬મી તારીખે “સંસ્કૃતિ”-નો પ્રથમ અંક પ્રકટ કરવાનો મનઝુબો અમે એવતા હતા. એ અંક વિષેની યોજના અને ‘સંસ્કૃતિ’ની વ્યવસ્થા તથા તંત્ર વિષેની વિગતો અમે નક્કી કરતા હતા. ઉમાશંકર

તરતમા જ ગુજરાત વિદ્યાસલામાથી મુક્ત થયા હતા એવે મને વિચાર આવ્યો કે 'સસ્કૃતિ'નું આર્થિક ભારણ અને એના સચાવનની જવાબદારી એમને માથે જોડવા એટલા દોર તેટલું એમનું તત્ત્વીય તરીકેનું સર્જનાત્મક કાર્ય વધુ સગળ અને એવે મે એમને લખ્યું કે 'સસ્કૃતિ'નું સચાવન આપણે ભાગીદારીમાં ચલાવીએ

એમનો અતિશય પ્રેમાળ પત્ર આવ્યો એમા નર્મી પ્રેમ વરસ્યો હતો હતા એમની નિશ્ચયાત્મક આત્મનિકટતા અને આત્માદી ઝળકતા હતા એમણે મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કર્યો ભાગીદારીની વાતનો અસ્વીકાર કર્યો એમણે અસહિષ્ણુપણે લખ્યું કે ઉત્તરદાયિત્વમાથી છટકવું એમા માણસાર્થ નથી 'સસ્કૃતિ'ની પ્રસિદ્ધિ પડી એના સુખદુઃખ અને સગવડઅગવડ વેકવાની અને એમાથી આનંદ મેળવવાની મારી તમારી છે. આપણે આ જ રીતે હવે આગળ ચાલીએ

હું નિર્ભય થયો એ નિર્ભયતામાથી પ્રસન્નતા અને ઉમાશ કર તરફના સ્નેહાદર વધ્યા એના જવાબમા મે જે પત્ર લખ્યો એમા મારાથી ચાર વર્ષની નરી વ્યાખ્યા લખાઈ ગઈ સઘર્ષ એ વિદ્યાર્થીની જનેતા છે સઘર્ષને નથી પડે તે શુદ્ધ, સઘર્ષની સાથે સમાધાન કરે તે વૈશ્ય, સઘર્ષની સાથે યુદ્ધ કરે તે ક્ષત્રિય, પરંતુ સઘર્ષમાથી સવાહિતા નીપજવે તે બ્રાહ્મણ ઉમાશ કરના બ્રાહ્મણત્વનો મારો એ મુખ્ય સાક્ષાત્કાર હતો

એક વખત એક મિત્ર ઉમાશ કર પામે એક વિનંતિ અને દરખાસ્ત લઈને આવ્યા મિત્રની ઈચ્છા હતી કે, ઉમાશ કરે પરદેશનો પ્રવાસ કરવો ખર્ચ બધો મિત્ર આવે મોઈ શક્ત નહીં ઉપકારની લાગણી નહીં. એમા કેવળ ઉમાશ કરનું વ્યક્તિત્વ વધુ સપન્ન થાય ને. જ ગુપ્ત સદ્ભાવ ઉમાશ કરે સ્નેહનો સ્વીકાર કર્યો અત્યંત

ગદગદલાહે; પરંતુ વિન વિનો પ્રભુ સ્વસ્થના અને અસ દિગ્ધપણે અન્વીકાર કર્યો. પરાક્રમ અને જીવનક્રમાઈની પૂરેપૂરી દિ મન ચૂકવવાનું પોતાનું ગજું ન હોય તો પારકી શક્તિ વડે જે કંઈ મળે તેમાં ન હોય તેજ કે ન હોય શીલ.

વડોદરા યુનિવર્સિટીના ગુજરાતીના પ્રોફેસર અને એ વિભાગના વડાની જગ્યા માટે અરજી માગવામાં આવી. અને ખખર છે ત્યાં સુધી એ સ્થાન માટે ઉમાશંકરને વિશેષ વિન વિન કરવામાં આવી હતી. પણ એ મુરખી સાહિત્યકારો પસંદગીની સમિતિમાં હોવાથી અરજી કરી શકે એમ નહોતા. એટલે ઉમાશંકરે પોતે પણ અરજી ના કરી; અને એ જગ્યા જવા દીધી. એમને એમ હતું કે આ જગ્યા માટે પેલા એ મુરખીનો હજી હતો.

એમના જીવનમાં જે સહજલાવે નિરપૂહાના ઉછેર અને વિકાસ થયાં છે તે અનાસક્ત નિરામયતાએ એમના શીલને ખાંધું, એમના પ્રેમને નિર્બીજ બનાવ્યો અને એમના પરાક્રમને તેજસ્વિતા અપાઈ. સાહિત્ય અકાદમી સાથેનો એમનો ગાઢ સંબંધ કેટલો ખર્ચો નિરપૂહ, નિસ્વાર્થ અને તટસ્થ છે એ તો જેઓ જાણે છે તેઓ કહેશે કે નિકટના મિત્ર માટે પણ ખોટી સાગવગ ન વાપરવી. એવી જીવનનિષ્ઠાને કારણે કેટલીક વાર ગેર-સમજણ પણ પેદા થઈ છે. પરંતુ એમણે એની પરવા નથી કરી. સત્ય ગમે ત્યારે આપમેળે પ્રગટ થશે એવી એમની શ્રદ્ધા છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના નિયમન વિભાગના ડીનની ચૂંટણી એ સ્વાર્થી અન્યાય સામેના પડકાર રૂપે લડવી પડી હતી, અને ઉપકુલપતિની ચૂંટણી એ આવી પડેલ આપહંમ હતો એ વાત હવે જાની નથી. આ બંને ચૂંટણી લડતી વખતે એક પણ પ્રયત્ન ચૂકવેા નહીં, પૂરેપૂરી તાકાત સંયોગવી, સંપૂર્ણ વ્યવસ્થાશક્તિ વાપરવી અને છતાં જાણે કોઈ બીજા

મિત્રની ચૂટણી લડતા હોય એટલી અનાસક્ત નિરપૃહા અને તટસ્થતા જાળવીને જીતવી એ એમની જીવનવિભૂતિનું અનાસક્ત અને અભિરામ પ્રગટીકરણ છે.

સત્યની બાજી છોડવી નહીં, સ્વર્ધર્મ સદા સાચવવો, શીલ-ને છેલ્લું ન દેવો અને નિષ્કાપૂર્વક જીવનદેવતાની પ્રતિષ્ઠા કાળે સદા હિંમતથી ઝૂઝવું એમા એમના આત્મખમીગની પ્રતીતિ તો છે જ; પણ એક આત્મવાન બ્રાહ્મણની કૃતાર્થતા ય છે. સફળતા નિષ્ફળતા એમના જીવનનો માપદંડ કદી નથી રહ્યો.

એમણે એક દિવસ વાતવાતમા બહુ જ ગભીરતા અને ગૌરવપૂર્વક જતા સહજતાથી કહ્યું હતું કે હું ભલે કાંઈ ખીજું જીવનમા ન કરી શકું, પરંતુ કોઈ માણસ એને ધિક્કારવામા મને વિવર અને બાધ નહીં કરી શકે અને કોઈ પણ માણસ મારે મન અસહ્ય નથી. આ બે મારે પોતાને કરવાના રોજના કામ છે આ અનન્ય અને વિનમ્ર આત્મવિશ્વાસના ગર્ભમાં એમનું પ્રેમતીર્થ અતર્હિત પડ્યું છે અહીં જ એમનો જીવનનું ઝરણું વહે છે એમના આત્મદેવતાની. અને આત્મસપ્દાની ગંગોત્રી પણ અહીં જ છે. 'આ દૃષ્ટિએ ઉમાશંકર પૂરી ભારતીય નીપજ છે' આ ભારતીયતા-આર્થતા-Indianness એ ટાગોરની જેમ એમની ઉજ્જવળ સરનગીક્ષતા છે, એટલું જ નહીં, એમની વીર્ષવળી તેજસ્વિતાનું પ્રેરક બળ પણ છે.

જીવન અને જીવનદેવતાના આવા જગત ઉપાસકનું ગુજરાતમા જન્મવું અને જીવવું એ ધટના પોતે જ એક અપૂર્વતાનું ઊત્તર છે એમની જીવન ઉપાસના નીરખતાં કુખીગ્ની પક્તિ સાંભરે છે

“સાધ સગ્રામ દૈ રેનદિન ઝૂઝના

દેહ પર્યન્ત ॥ કામ ભાઈ”

એકદોશર, ૧૯૬૭

જીવનના કીમિયાગર

પહેલી વાર યોગ્ગિયેરીમા શ્રી અરવિંદનો સમાગમ કરીને પાછો વડોદરા આવી ગયો હતો આશ્રમનું અને શ્રી અરવિંદનું વાતાવરણ આખા મનઅતરમા ભર્યું હતું અધ્યાત્મ જીવનની પ્રથમ ઓળખાણનો એ સમય હતો એનો કંઈ કેદ પણ હતો એ દિનરોમાં એક સાગે હું અને ભાઈ રમ શ્વેદ ત્રિવેદી કુસ્તી કરીને અખાગમા જહાર કંઈ વાનો કરના હતા શરીરે માટી હતી ત્યાં અચાનક ત્રિવેદીના ફોર્મના દીકરા ભાનુભાઈ પડ્યા એક જુનાન માણસને લઈને અખાડામા આવી પહોંચ્યા, ઓળખાણ કરાવી “આ સુનીનાલ ભગત ધુલીવાળા ખાના પામે જાય છે હું એમને તમને લોખેતે મગવા બઈ આ યો = ચાગીસ પિસ્તાળીસ વર્ષ પરનું મોઝાનું આ પ્રથમ દર્શન અને પટેનું મિનન તે વખતે સુનીનાલ ભગત તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ હતી પરંતુ એમની આખોમા અવધૂતની ખેપગા અને જુમારી હતા એમના હાસ્યમા સડજતા અને નિદોસ્તા વરતાતા માણસ હસતી વખતે અને રડતી વખતે પાછખરું કૃત્રિમ રહી શકતો નથી મુક્ત હામ્ય અને મુક્ત

રુદન વખતે માણસનું વ્યક્તિત્વ અદૃશ્ય ઝગડોળાય છે. એની પરખ કરવાનો એ રૂડો અવસર હોય છે.

ત્યારબાદ યુનીલાલ ભગતને એક દંત્તા વધુ વખત મળવાનું મન્યુ પણ નિકટતા ન સાધી શકાઈ વચ્ચે એમના નાનાભાઈ મૂળજીભાઈ ભગત એક વખત ‘ફૂલપાદડી’નાળા ભાઈ પૃથુ શુક્લની સાથે આવી મોટાનું ‘મનને’ પુસ્તક પણ આપી ગયા હતા પણ અમારું તારામૈત્રક જે પટેલી વાગ થયું હતું એણે આત્મીયતાનું બીજ વાળી દીધું હતું. મૈત્રીના અભાવને કારણે એ બીજ એમનું એમ પડ્યું રહ્યું હશે હમણા પાંચેક વરસ પહેલા અમારા મિત્રો ડૉ. પ્રસન્ન વકીલ અને સૌ જયાજીદેન વકીલને કાગળે અને સચવારે અમે એક સવારે મોટરમાં નડિયાદ પહોંચી ગયા. વચ્ચે ચાળીસેક વનસનો ગાળો પડ્યો હતો મનમાં સદેહ હતો કે મોટા પહેલાનો પરિચય તાજે કરશે કે નહિ ! નડિયાદના હરિજન આશ્રમમાં પહોંચતા જ મોટાએ પોતાના સહજ પ્રેમના લહેકા અને કેમજાકાથી જે સ્વામત કહ્યું તેનાથી આપોઆપ વચ્ચેનો ગાળો ઓગળીને અદૃશ્ય થઈ ગયો. લાના સમય પછીનું અમારું એ નિલન કોણ જાણે કેમ, એકદમ મિત્રતામાં પરિણમ્યું ચાળીસ વરસ પહેલા વવાયલું રનેહબીજ અંત કરણના ગદ્ગદભાવનું જળ મળના પ્રકુલ્લી બોલ્યું યુનીલાલ ભગતમાથી ‘મોટા’ નું ઉપાન્તર જોઈને અતરાત્મા આનંદથી તરબતર થઈ રહ્યો પછી તો એમનો રનેહ સતત મળતો રહ્યો છે અને તાજગીના આદલાદથી મનહદય ભર્યાં ભર્યાં રહે છે

હમણા ગયે વરસે મોટાનું એક નાનું શુ પુસ્તક ‘દુજ ચન્દ્રે’ની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થવાની હતી. મીરતોલાથી શિયાળામાં

વડોદરા રહેવાનું થાય ત્યારે એક એ વખત ડો. વકીલ અને જયા-બહેન સાથે મોટાને હળવામગ્નવાનુ થાય. એક મુલાકાત વખતે એમણે હસતાં હસતાં સહેજભાવે કહ્યું “તુજ ચણે”ની પ્રતાવના લાખી આપો” મને આનંદ થયું ! મારાથી બોલાઈ ગયું. “મોટા, મારા જેવાની પ્રતાવનાનો એ પુતક માટે કેટલો ખર્ચ અને એની જરૂર પણ શી છે?” એમણે જગાય સકેય વગર કહ્યું. “સાહિત્યકારની પ્રતાવનાથી એ શોભશે.” આ વાક્યમાં ઓખી નિરાશ્ચરતા અને નમ્રતા હતા કે મારાથી ના કહેવાઈ નહીં. મને એમના પ્રેમનો આ પ્રસાદ મળ્યો ત્યારે દૃતાર્થતાની સાગણી પણ ધર્મ. આજે આ પ્રેમ-સમ્બંધમાં અંતઃસખ્યની મુગંધ જન્મી છે. એટલે એમને વિશે મારા હૃદયના લાવ આવેખતા સકેય નથી થતો.

ગુજરાતમાં મોટાની જીવનશીલાનો ઉદય અને વિસ્તાર એ એક અસાધારણ ઘટના છે. મોટા નવગુજરાતની ધરતીની નીપજ છે. એમનું મૂળ નામ યુનીસાલ હાલત અમળ્યું બની રહ્યું છે. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હજાર બાપા સાથે હરિજન સેવાનું કામ કરનાર એક સામાજિક નિષ્ઠાવંત મેવકતુ, સંતપુરુષ મોટામાં ઉપાન્તર ધવું એ આખી જીવનપ્રક્રિયા અને જીવનસાધના, ગુજરાતની ધરતી પર રોપાયેલી અને પાગરેલી એક અદ્ભુત નવસકથા જેવી રહ્યમય ઘટના છે.

મોટાના એ બીજા નાના ભાઈઓ મોમાભાઈ અને મૂળજી-ભાઈમાં પોતે મોટાભાઈ હતા માટે મોટા કહેવાયા. સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં હજારબાપાના વિશ્વામુખિત અને માયી તરીકે અને ભાઈ પરિશિતસાલ મજમુદારના એક સન્નિધ સહયોગી તરીકે એ વખતે પણ મોટાની અસાધારણ જીવનનિષ્ઠા, તેજસ્વી અને આકર્ષક હતી. માણસ કેવળ હાથીઓનું બનેલું પૂતળું નથી. નહિયાદ

એમની જ-મજૂમિ અને આજે એક રીતે કહીએ તો એમની નવાસજૂમિ બની રહી છે. મનુષ્ય પોતાના સચિત અને પ્રારબ્ધ કમોની સિદ્ધિ વડે બેઠરતો અને સમુકાત થતો જીવનપુરુષ છે.

આવા એક જીવનપુરુષની વિજીતિનો ગુજરાતમાં સચાર થવો, એ વેપારી અને ભૌતિક વિકાસ અને ઐશ્વર્યમાં રત રહેનાર ગુજરાતી પ્રગતિનું સદ્ભાગ્ય છે. નડિયાદ અને મુરતના એમના હરિહર આશ્રમ અનેક જીવનજિજ્ઞાસુનો વિસામો છે. મોટાની જીવનસાધના અને કમવાર અને પદ્ધતિસર માહિતી આપે એવું એકેકેય પુસ્તક નથી જતા એમના અસંખ્ય પત્રો જે અનેક પુસ્તકો રૂપે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં એનાં પગેરું અને ભાણ મળે છે.

કૃષ્ણીર, સાહેબનો એક દુહો છે :

“હદમે રહે સો માનવી, બેદદ રહે મો સાધુ.
હદ-બેદદ દોનો તજે ઉનકા મતિ અગાધુ”

આ એક દુહામાં કૃષ્ણીરની જીવનસાધનાનો અને એમનું ન્તર જે રસાયણ વડે થયું તે કૃતિમાનાં મર્મનો નીચોડાયેલો છે. પ્રત્યેક માનવી ઈન્દ્રિયગત દેહપ્રાણમનનો કૃષ્ણીરના જામાં રહે છે ને જીવે છે. આ ઈન્દ્રિયોની હદને વટાવીને, રીતે જે મુક્ત થાય છે, બેહદમાં ચાલ્યો જાય છે તે સાધુ પરંતુ જે મનુષ્ય હદ અને બેદદ બન્નેને ઓળંગી જાય બધન અને મુક્તિ બન્નેની પેઠે પાર જાય છે તેની મનિ ગાદી છે. આવી અગાધ પ્રજુદ્ધિવાળા મરમી તો કૃષ્ણીરનો હો. અને મુવર્ણની રાજમહેલાન બન્નેથી પર હોય છે. એઓ સીમના સાથી હોય છે. જનતને સચવારે ચાલે છે. મોટાનું જિત્તું આત્મગત જીવન અને એમની અદ્ભુત મુક્તદશા

જોતાં, એવો ભાવ થાય છે કે એમણે કયારનો કિસ્સો અને સુવર્ણનો રાજમહેલ જન્મે છોડી દીધા છે. એ તો બેહદના મેદાનમાં મૂના છે

મોટાને એક મુઝબ્બી મિત્ર હમેશા “બેમ બેસ નાગા-” ની ગાળ હેતા મોટાએ ઘણી વખત આછાછ કરીને કહ્યું કે “તમે મને આ નાગાની ગાળ ના દેજો ” તો પણ પેલા મુઝબ્બી આદતથી લાચાર હતા અને શક્ય ત્યારે જરૂર એ ગાળ હેતા એક વખત મોટાએ ધીન્જથી કહ્યું “મુરબ્બી ! તમે મને વારે ધડીએ નાગો નાગો ના કહેશો ” આ આછાછના જવાબમાં પેલા મુઝબ્બીએ હેઝાઈને કહ્યું “હવે બેસ બેસ નાગી ” આ ચરેનગી નાગીજતિવાળી અવગણના સાબળીને મોટા તો ધોતિયુ કાઢીને નાગા ચર્ષ ગયા ને પેલા મુરબ્બીને વળગી પડ્યા મુરબ્બી આ અણધાર્યા પરિણામથી ગભગયા અને હોબીલા પડી ગયા એમણે તરતજ જરાક હળવા અનાજે મોટાને ધોતિયુ પહેવવાનું કહ્યું. પણ મોટાએ કહ્યું “ મુઝબ્બી ! તમે મને નાગો નાગો કહો છો ત્યારે હ્યો હુ નાગો ” મુરબ્બી વાનનો મર્મ સમજત્યા ને મોટાની માફી માગી ફરીથી એની ગાળ નહીં દેવાનું કહ્યું.

આ પ્રસંગ આમ તો સાધારણ અને નામીજ લાગે છે પરંતુ એમાંથી મોટાની જીવનશક્તિના ખમીરનું તેજ પકડાયા વિના રહેતું નથી અહીં મને જાણુ સાહેબ ગાયકવાડના ભજનની પેલી કડી યાદ આવે છે “ એવા રે અમે એવા રે, તમે કહો છો વળી તેવા રે ” આ પ્રસંગમાંથી મોટાની ચરાની શક્તિનો પરિચય મળે છે આ જ To Be-થવાની જે મૂલગત જિજ્ઞાસા મનુષ્યમાં પડી છે તેના તન્દુ જનમન ચર્ષને માણસ પરિવર્તનની આખી લીજા નીપજાવે છે મોટાને ઇન્દ્રિ-

યગન હવન તન્ત્ર પઢેવાથી જ લાભ નહાતો નિન્નાય
 મેના અને નિર્બીજ પ્રેમ એ એમનો ઘણો જૂનો રોગ છે
 આ રોગને કારણે જ મોટા અને થી બંધાયે નીરોગી છે
 અદાગથી ધરીન્મા ભને બીજા રોગો આવી નવા પેલ, મોળના
 આત્મગત હવનના પાવામાં એમની અનન્ય ગુરુ તાંત્રીનું ખાતર
 સિંચાયું છે એક વખત વરોદરામાં જયનામમાદ દેમાઈને
 ત્યાં નાનકાનમાં ગુનું અમરણ થના, મોટા ન્દી પડીને ગદ્ગદ
 થઈ ગયા હતા એમના માથા ગુરુ, એ એમના પોતા ॥ અતર-
 ગુરુ પ્રતિરૂપ છે આવું બને ત્યારે જ સદ્ગુરુ મન્યા કહેવાય
 છે અને ત્યારે જ ગુરુસિંચનું આંતરઅંકય, દ્વેતનાથી અદ્વૈત
 સિદ્ધ કરે છે આ જ રસાયન, આ જ હવનનો કીમિયો,
 આખા દન્દિયગત હવનનું આત્મગત હવનમાં સમૂળ રૂપા-
 ન્તર કરે છે મોટાને આ કીમિયો મળ્યો એ કિમિયા વડે
 એમણે યુનીસાલ ભગતનાથી મોટાનું સર્ગન કર્યું સદંજ સમ-
 પંજીથી સિદ્ધ થયેલી ગુરુનિષ્ઠા એમના પરિવર્તનની ગુરુકિસ્મી છે

એમના હવનદર્શન અને આત્મસાધનાના અભિગમનું
 મુખ્ય વાદન મૌન છે નડિયાદ અને સુરતના આશ્રમોમાં
 એક દિવસથી માડીને અનેક દિવસ મુધી મૌનમાં બેઠેલા ધણા
 સ્ત્રી પુરુષો પોતપોતાની રીતે, પોતાના સમસ્યા અને સંધર્ષોના
 ઝાળખાણ અને સમાધાન પામ્યા છે આ રીતે ગુન્દરાતમાં
 એમનો શિષ્યવર્ગ અને પ્રેમીવર્ગ મોટો છે મોટા મુખ્યત્વે
 પ્રેમી વિશ્વતિ છે પ્રેમ એમની વિશ્વતિનું રસાયન છે એમની
 ઉપાસનાનું મુખ્ય માધ્યમ છે પ્રેમની હવત સંક્રિત વડે જ
 એમનો, એમની સાધનાનિષ્ઠાનો વિકાસ અને સિન્તાગ થયો છે
 એમના તપનો પાયો, એમની અતરનિષ્ઠાનું બીજ અને એમની

જીવનસિદ્ધિનો ગર્ભ પ્રેમ છે. આ જીવનનું જીવન અનિરુદ્ધ પ્રેમ વડે મોટાનું આત્મસ્વરૂપ મુખરિત થયું છે.

“ મનને ” નામક એમના કાવ્યપુસ્તકમાં, માનવમનની

ચક્રિત અને માવાનાં દર્શન એમણે કર્યાં છે એમને મન જ મનુષ્યનાં બંધન અને મુક્તિનું કારણ છે, એવો એમનો આત્મ-વિશ્વાસ છે. આવી આત્મશ્રદ્ધા હોવાને કારણે એમણે મનનું જ સમૂળું રૂપાન્તર કરીને એને આત્મચેતનાથી રમીને એને અંતરપુરુષનો સખા બનાવીને એમણે પોતાની અનાવિષ્ટ જીવન-નિઃકાનું નિર્માણ કર્યું છે.

એટલા માટે મોટાની વાણીમાં ગ્રામ્ય સહજતા, સર્વરીધી વેલકતા અને ગ્વાભાવિક દૃષ્ટિનો પ્રકાશ દેખાય છે જેટલું જીવનદર્શન એમની પામે છે, તે જીવાઈને સિદ્ધ થયેલું છે. એટલે જ એમની સમજણમાં નીતરેલી સ્વચ્છતા છે. એમના જીવનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો અપૂર્વ સવાર અને સમ-ન્વય સિદ્ધ થયો આવે છે. આને કારણે એમની દૃષ્ટિ અને સમજણમાં વહેલી તાજગી વરતાય છે. વિચારો અને ભાવો ઉધાર લઈને લખનારા બોલનારા માણુમોના વારી એવાજ કરતાં મોટાનાં જીભાપણો કે વાતચીતમાં જીવનનો પરિમલ પ્રગટી રહે છે. ગુણ, લાવના અને કર્મ આ ત્રણેયના મુખેને પાયામાં રાખીને એમનું જીવનદર્શન વિકાસ પામ્યું છે. આજનો એમનો સંસ્કારપુરુષાર્થ પણ એ જ વિકાસનો ક્રમ છે. ગુજરાત માટે એમને અપાર લાગણી અને પ્રેમ છે. ગુજરાતની જીવન પ્રજાનાં બહાદુરી અને ખમીગનું પોત જિંસું આવે અને અતે એ જાગ્રતિ એમનું આત્મતેજ નીપજાવે એ અભિલાષા સેનીને આજે આટલા રોગી શરીરે પણ એમણે એક પછી એક વિધા-યક કાર્યો ઉપાડવા માંડ્યાં છે.

મોટાનુ શરીર અનેક રોગનું ધર છે. છતાં એમની પ્રસન્નતા અને નિર્દોષતા એટલા બધા સદૃશભાવે ઊર્વત છે કે સામાન્ય દુન્યવી માણસને અચરજ થાય છે. ભગવાન રામ-કૃષ્ણે આ અત્યંત રોગી દેહ વિશે એક અદ્ભુત વાત કહી છે. પ્રભુ પોતાના ભક્તને, દેહના અસહ્ય રોગ આપીને એને એવું પુરવાર કરવાની તક આપવાની કરાણા કરે છે કે મારો ભક્ત કેવલ દેહ નથી. દેહમા વસતો દેહી છે. આવો અનુભવ કરવાની ઘટના ઘટાથી આપવી એ ભગવાનનો ભક્ત ઉપરનો અનન્ય અનુગ્રહ છે. દેહના બધનને તોડીને એને પેટે પાર મુક્તિ પામવાનું વરદાન સતપુરોને જ મળે છે.

મોટાના જુદા જુદા સ્વજનો અને મિત્રોને લખાયેલા પત્રોમાંથી, સાધનાને ઉપયોગી મિનઝન વસ્તુ એકકું કઠીને કેટલાંક પુસ્તકો પ્રમિલિત થયાં છે. ઉપરાંત એમનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો પણ છે. એમાંથી એમની સાધનાની દૃષ્ટિ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પુસ્તકોમાં 'તુજ ચંદ્રો' નામની એક નાનીશી ૧૦૮ ગુજરાતી ચરણોની પુસ્તિકા છે. એમાં પહેલાં છ ચરણ અર્પણનાં છે. છેલ્લાં ત્રણ કૃતાર્થતાનાં છે. વચ્ચેનાં ૧૦૮ ચરણ 'કૃષ્ણ દર્શન પ્રભુ તું, નવ કોઈ કહેતું !' એવાં આશ્ચર્યોનાં પરમ આશ્ચર્ય ભગવાનની મુનિનાં છે. આ નવનો દ્વાર ભક્તપ્રેમી મોટાએ પોતાની અંતરકથા કહી છે.

એકમે આઠ ચંદ્રોના નીનરતી આ હૃદય-આરનમા આપણી આખી મંડૂનિનુ નવનીન તારન્ધુ છે. આદિકાળથી માંડીને આજ સુધીના ઝવન ઉપાસકોએ પ્રભુની સ્વરૂપલીલાના જે અનેક સ્વરૂપ નિરૂપ્યાં છે તેમાં એક વાત એક સરખી છે. તે છે પ્રભુના મિત્રનની, એની અનુભૂતિની. જેમને જેમને પા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થયો છે, તેમણે જુદું જુદું ૩૫

નીન્હુ છે આ અનુલન પામવાની જુદી જુદી પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ બનાવી છે

“ જેવો તને અનુલનો પ્રભુ છેર જેણે, .
તેઓ તને નિજ મને ત્વમ ઓળખે છે
લાગ્યો ન એ સગ્યો મદી કાઢને તુ,
એવા પ્રભુ હૃદયથી તુજને નમુ કુ ”

૩પર્નિમાણના આવા વિરિધ અને અનેરિધ વિહારમાથી સૌતુ સારતત્ત્વ ખેચી લઈને, એને પોતાના જીવનરસ વડે રમીને આ ચરોતના મ્મ જુ સકીર્તનમા વહા યુ છે મોહાના પ્રભુ રમેન્દુ છે રસમા રસરૂપ છે રસનો આત્મા છે એને એ પ્રભુ જરાય દૂર વસતા નથી

સહજે દૂર અણુમાત્ર નથી પ્રભુ તુ,
નિત્ય મુખમ નિજ પાસ ૩ પ્રભુ તુ
તે અધિ તોડી જ ઇહપાસ છે તુ,
એના પ્રભુ હૃદયથી તુજને નમુ કુ ”

માણસ ઇન્દ્રિયગત અધિઓ વડે બધાયનો છે એના આત્માની આસપાસ આ નિદ્રોએ મામજીવનની લોખંડી ચત્રવત્તાનો નિયંત્રક છે આ અધિઓ તોડી આ નોખંડી મામ ઓગાગી એને પ્રેમના નિસાવન વડે શુદ્ધ મરીને પત્રી જે નમુ અણુના પારસમણિનો અર્પણ થાય તો માણસ નિર્મલ મનાને સુરણનો બની જાય એનો મૂળધાતુ બનાઈ જાય ભગવાનનો પરમ પ્રસાદ મળે આ પારસમણિનો પ્રસાદ અને મળે ?

“ ૧ પ્રેમ જે હૃદયમા પ્રગટાવી ગડો,
લાવે અનન્ય પદ જે જગ ગીચશે તે
તેને દર્શિ ચણે અજળ ખેમરા તુ
એના પ્રભુ હૃદયથી તુજને નમુ કુ ”

મેટા મુખ્યત્વે પ્રેમીમુક્ત છે. ભગત એમની અટક હતી. એ અટક એણ ગી-વટાવી પ્રેમભક્તિના રસાયન વડે નવો અવ-
તાર પામીને એએ કૃતાર્થ થયા છે. અધૂલ વૃન્દાવન યમુનાતટે
છે. ભકતનું વૃન્દાવન એનું પોતાનું હૃદય છે. એ વૃન્દાવનમાં
એના શ્રી કૃષ્ણનો વાસ છે. આ શ્રી કૃષ્ણનું અનુસંધાન સાધવા
ભક્ત રનેહનો, સમર્પણનો મેતુ ગ્યે છે એ મેતુ પાર કરના
પહેલાં દેહનું નહીં, પણ વાસનામનનું મૃત્યુ પામી, નવજન્મ
ધાગણ કરીને એ સેતુને પેડે પાર પહોંચી, પ્રભુચરણના પારસ-
મણિને પામે છે.

મે, ૧૯૬૭

અનંત યાત્રિક વિમલ

થોડા સમય પહેલાં શ્રી વિમલાતાઈ દ્વારનું નાનું શુ
પુસ્તક 'On An Eternal Voyage'-'શાશ્વત યાત્રા
માર્ગે' વાંચવાનું બન્યું. પુસ્તક વાંચ્યું તે પહેલાં વિમલાબહેનન
ગાઠ પરિચયમાં આચવાનું બન્યું હતું. એટલે એમના ખીત
એ પુસ્તકો 'Mutation of Mind' અને 'From Hear
to Heart' નો અભ્યાસ પણ કર્યો. આ ત્રણે પુસ્તકો વાંચ્ય
પછી એમના માનસની સમગ્રતાનો સારો મુકાબલો થયો. ગુજરાતમ
વિમલાબહેન, વિનોબાના સાથી તરીકે અને સર્વોદયના તેરજીવી અં
વિચારશીલ અગ્રણી તરીકે જ્ઞણીનાં છે. છેલ્લા છેલ્લા ગુજરાતમ
લોકશાહી ઉપર એમનાં જે વ્યાખ્યાનો થયાં, જીવાન પેદીન
શક્તિ છુદ્દિને બગબગ સાચી નહેરમાં નાખવાની પ્રવૃત્તિએ જે
શિથિરો થયાં તે ઉપરથી એમની તદુરસ્ત અને તટસ્થ પ્રતિભાનો
પણ પરિચય થયો છે. છેલ્લે છેલ્લે મુંબઈમાં અને અમદાવાદમાં
અભિનવ જીવનદર્શન વિગેનાં એમનાં જે અપૂર્વ પ્રેરણાનો થયાં
તેમણે મારા માનસ ઉપર એક જિહી મુદ્રા ઉઠાવી છે. જીવનની
કૃતાર્થતા આનંદની ગંગોત્રી પાસે પહોંચવામાં અને ત્યાંથી

આનંદગયાના નિર્ભળ વાગ્નિ નીચે ઉતારી લાવી સમગ્ર જીવનમાં સિંચીને જિંદગીની દરિયાગીને ઉછેરવામાં રહેલી છે એ વાત અને વસ્તુને એમણે અનુભૂતિના નવાણુમાંથી એટલી સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી હતી કે મારું અંતર ગદ્ગદ થઈ ગયું હતું એમનાં દર્શનમાં અતર્કનિષ્ઠા, વિનમ્રતા અને વિશદતા ત્રણેયનો ત્રિવેણીસંગમ હતો.

વિમલાબહેનને નિષ્ટતાથી નિગમનાતુ અને આત્મીયતાથી પામવાનું બન્યું છે સર્વોદયના સરવત્ર અને તત્ત્વનું એમનું આશ્લન જીવનરસની સમગ્રતાથી રસારેણુ છે એ નિદ્રા છે છતાં સર્વોદયના પ્રવૃત્તિ અને સંગઠનથી એઓ સ્વતંત્ર છે એ વાત હવે અપ્તી નથી એઓ મુખ્ય અને મદમી જીવનવાની છે એ વાતની સુગંધ પણ એમના આપ્તમનોમાં આવી છે છતાં એમના સમગ્ર જીવનની સર્વતોમુખી ઓગ્તથી પ્રતિભાનાં લીલા હજી અજાણી છે એમના જીવનની સદૃશતા એમની સામાન્યતામાં અતર્કિત થયેલી છે એમણે જ પોતાની સામાન્યતાના અંશ્યને ઝાંઝપણ ભોગે ખોના એઓ તૈયાર થતા નથી.

“એન એન ઇટર્નલ વોયેજ”-શાશ્વત યાત્રાને માર્ગે એ નાનીશી પુરિતકમાં નથ્થનું નિવેદન છે જીવનના પ્રાચીન રૂપની વિદાય અને નવા રૂપના આગમનનો સંકેત છે ઇટનાએના અનુબંધ પૂરતું જ નિરૂપણ છે અનિવાર્ય દોષ એટલું જ વર્ણન છે.

આ સ્વાભાવિકતાને કારણે જીવનનું ઓજસ, ધ્વનાઓની વચ્ચેથી ડોકિયું કર્યું કરે છે પ્રસંગોનો આખો ક્રમ એવી રીતે ગોઠવાયો છે કે પોતે જ પોતાની ગોઠી કહે છે ઇટના અંશની

બની હોય, તો પણ એની સમગ્રતા અખંડ રહી છે. એ અખંડિતતાનું લાવણ્ય એ આખા આત્મનિવેદનની વિશેષતા છે.

તથ્યના આલેખનમાં સંત્રિપ્તા હોવાથી, શેઠી આપમેળે શીલવંત બની છે. વેધકતા એની આડ નીપજ છે. તથ્યને, કેવળ તથ્યને જોવાની પ્રમાણિક તટસ્થતાની હાજરીથી સત્યને પ્રગટ થવામાં કયાંય લજ્જા નથી આવી. આવી જીવનઘટનાને હકીકતની મર્યાદામાંથી ઉઠાવીને, સત્યના પ્રસાદમાં મુક્ત કરવી એ કવિકર્મ છે. આ મુક્તિ પુનર્વિધાન નથી. જીવનનો અભિનય આગિર્ભાવ છે.

એટલે જ એ પુરતકની કથા બે વ્યક્તિઓની સાધારણ મુલાકાતની વાત નથી રહેતી. બે જણાં જ્યાં એક થાય છે તે એકાન્તમાં જન્મેલી મૈત્રીની એકતાનું કાવ્ય છે. આ કાવ્ય બે માનવો વચ્ચે સરળપૂર્વે હોવાથી એમાં, કોઈ એકનું કર્તૃત્વ નથી. એટલે કયાંય અહતાનો દશ નથી. પ્રેમનો અભિગેહ છે.

અધ્યાત્મ અને જીવન વિમલાખરેન માટે બે જુદા પદાર્થ નથી. એક જ સત્યના બે પર્વાય છે. એક વિના જીગ્મનું અસ્તિત્વ નથી. એવી રીતે સત્ય અને વિજ્ઞાન પણ એક જ તથ્યનાં બે પાસાં છે. સત્યની પાસે વિજ્ઞાનની અનિરુદ્ધ એકસાઇ છે. એટલે સત્યના વૈજ્ઞાનિક આકલનને એઓ જીવનની શ્રદ્ધા કહે છે.

સહજ જીવનની લીલા હોય છે. સરકૂન જીવનની કલા હોય છે. લીલા સ્વયંજૂ આગિર્ભાવ છે. કલા શુદ્ધ કે પ્રજ્ઞાનું નિર્મોલુ છે. સહજ જીવનની લીલામાં નિગ્મનંદનો પરિમલ હોય છે. સરકૂન જીવનની કલામાં જીવનનો પરિતોષ હોય છે.

સત્વૃત્તિ પણ ત્યાં જ્ઞાનદનો આભાસ જને છે જ્ઞાનદ પોતે નહીં
જ્ઞાનદ એ જીવનની સમગ્રતાનો અનુગ્રહ છે એમ્ને જ્ઞાનદની
ઉપગ્રિથિતિ એ જ કુપદ્ધતુ વિસર્જન છે નિગ્મનદની એ જ સહ-
જતા અને એ જ આત્મચરિતનો વિવાસ છે

ગસો વૈ સ રસનિધિ પ્રયુષ્મા જીવનનુ જ્ઞાતપ્રેત થનુ એ
જ કૃતાર્થતા આ કૃતાર્થતાનો પ્રગાદ જેને મળે છે તે જીવન
અભિરુદ્ધનનુ અધિકારી છે

દેશુઆરી, ૧૮૧૮

જવન પુરુષ

૧૯૬૭ના ફેબ્રુઆરીનું જુથનુમા સવાર હતું. સવારે બરાબર નવ વાગે મુંબઈમાં કુગરશી રોડ, મલબાર હિલ પર આવેલા પુપુલબહેન જયકરને ત્યાં પહોંચી ગયો. શ્રીકૃષ્ણમૂર્તિની સાથે મારુ પહેલુ મિલન હતું. ઓરડામાં પ્રવેશતાં જ સામેથી નંમદકારની અંજલિમાં ચબ્દો ઝીલાઈ રહ્યાં: Come in please. એક દિવાન પર અમે બન્ને સાથે જ બેઠાં. મેં આગે દિવસે જ પુપુલબહેનને કહ્યું હતું કે મારે કદાચ સવાલ પૂછવાના નથી કે કદાચ સલાહ લેવાની નથી. માત્ર મિલનનો આનંદ જોઈએ છે. પદર મિનિટ બસ થયો.

સાથે અને સામે બેસતાંની સાથે જ અમારી આંખો મળી. મળીને અનિમેષ બની રહી. તાગમેત્રક! કોણ બોલે? મૌનનું કાવ્ય પથરાયેલું હતું. થોડી પળો આપોઆપ પ્યાન થઈ ગયું. First sight was insight એવું થયું. કૃષ્ણજીએ સ્મિત વડે પ્રથમ મૌનને હાલવ્યું. પછી શબ્દ આગ્યો. શું વાતચીત થઈ, કેમ થઈ અને શાની આપણે થઈ એ બધું મહત્ત્વનું નથી. લગભગ મોએક મિનિટોમાં જે કંઈ અંદર

થતુ રહ્યું તેનો જ મહિમા છે એ સમયમા જે બન્યું તે શબ્દોમા ઊતરીને પાણુ બની જવાનો પૂરો સંભવ છે શબ્દમા ન સમાય એવી શબ્દપા ની એ વાત હતી એટલે પૂર્ણરૂપે કહેવાય તેવી નથી એક વસ્તુ પાછળથી જાણ અમે જાણે સમયની બહાર હતા સમયની અંદર નહીં દારણુ વખત ક્યા ગયો, કેમો ગયો એની બિનકુલ ગમ પડી નહીં

એ એક અનુભૂતિ હતી એ અનુભૂતિમા મારી સમગ્રતા ડૂબી ગઈ હતી છુદ્ધિ, ભાવ, સંવેદન સૌ એકીસાથે, એકાગ્ર-પણે છનનજળમા રનાન કરતા હતા આખોને આખો દુ પ્રેમના અભિરેચથી ભિન્ન થઈ ગયો હતો Totality and Love આ બે શબ્દો કૃષ્ણજીના છે એ બંનેનું સાયુજ્ય સાક્ષાત કરીને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો

બહાર આપ્યો ત્યારે કશું યાદ નહોતું. કેવળ મિલનનો આનંદ, અણુઅણુમા રમમાણુ થઈ રહ્યો હતો માત્ર મસ્તી છવતી હતી એ મસ્તીનો કેકે બેનરો ત્યારે સાબરુ કે પોતાનો Being અને Becomingની જીવનદષ્ટિ વિષે કૃષ્ણજી કેવલા સાચા હતા ખેલી મહનગબીર વાતને એમણે ખેલી અદ્ભુત સહજતા અને સજાવાળી મૂકી હતી હોણુ-અદમ્ છુ- એ Being એ અદમ્ પ્રગટ થઈને બાહ્ય વાત કે વતુમા મડોવાઈને મમતા બનીને પાછો આવે તે Becoming મમતામાથી સકલ્પ સકલ્પમાથી આવેશ, આવેશમાથી અભિ નિવેશ, અભિનિવેશમાથી ગતિ, ગતિમાથી કાર્ય, કાર્ય દ્વાન અદમ્નો નીનાવિ તાર આ જ Becoming થવાની પ્રક્રિયા Being મા મન્યાને વસાહન છે નિર્ધર્મમા રતિ છે Becomingમા પોતાનું વનન હોડીને બહાર નીકળી જવાનો

અલિપ્ત છે. પરંપરાનો વિલાસ છે સ્વસ્થાને છીએ ત્યાં મુખી જીવન છે. બહાર નીકળ્યા પછી મૃત્યુ છે. આ મૃત્યુના મિત્ર મનને મારવું એ જ જીવનમુક્તિ છે

મારી દષ્ટિમાથી મૃત્યુજની પેલી ઉઘાડી છતાં ધ્યાનગ્ર્ય આંખો ખસી જ નહીં. એ તાગમૈત્રક સમગ્રમા વ્યાપ્ત થઈ ગયું. જોટલું જીવાયું તેટલો આપણે કાળનો આહાર કર્યો એળે ગયું એટલું કાળે આપણો કાળિયો કર્યો. જીવન અને મૃત્યુનો આટલો જ ભેદ. આ ભેદ સાક્ષાત્ કરીને જીવે છે તે વિમુક્તિ. આ વિમુક્તિનો પુરાવો જો ? એનું પરિણામ શું ? એની નીપજ શી ? વિમુક્તિનો પુરાવો જીવન. એનું પરિણામ જીવન એની નીપજ જીવન. પોતે જ પોતાનું સર્વોત્તમ સર્જન. એ જ વિમુક્તિનો પ્રસાદ.

મે, ૧૯૬૮

આત્મવાન પ્રાહ્મણુ ૮૦૮

ઘણું વરસાની વાત છે વડોદરામાં કેએસ દાહિયાની આધારશિના મુકવાનો પ્રયત્ન હતો કાર્યકરોએ વિનોબાજીને તે ન્યા હતા વિનોબાને વડોદરા પ્રત્યે પ્રેમ અને મહાભાવ છે એમના જીવનના સારા વચ્ચે વડોદરામાં વીત્યા છે એ પ્રસંગે એઓ ધણુ વિચારશીલ બોલ્યા હતા પછી અમે એક મિત્રને ત્યા જમરામાં ભેગા થયા વિનોબાજી ખૂબ વિનોદી છે એમના હાર્યમાં નરી બાવસહજ નિહાનતા છે તાતરાનમાં મેં પૂછ્યું ‘આપને જ, ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સલામત માટે કેમ પસંદ કર્યા ?’ એઓ હમી પયા અને પડી જા. મળી રહી ગયા બે ત્યા “એ મને આજેને આજો આજેને એટલે ગાંધીજીની સાક્ષિશુકળ એ હતી કે એઓ માણુમનો કોઈ અશય ન બેતા એઓ તો મમત્ર આપુમને પોતાના મૈશન અને પ્રસાદ જીવિ વડે માણી નેતા આજો વિનોબા એમને નમ્યો હશે બાળી આમ વિનોબાને અશયશયમાં જુઓ તા ગમે એવો નથી.” મ્હાને પાઝા હમી પયા એ હાર્યમાં પ્રેરુ જીવુ બધું હતું । ખી જીવનમોદિની એમાવી નીત

રતી હતી ! ત્યારે જ મારા મનમાં વિનોબા વસી ગયા. મૂર્તિમત ગુચિતાનું કોવ્ય.

૧૯૫૬માં એવી ધૂન ઊડી કે વિનોબાજીને જ્યાં હોય ત્યાં મળવું. ખખર મળ્યા કે દાર્જિલિંગ પાસે સિલિગુરીમાં અઠવાડિયામાં પહોંચશે. રેલ્વે કે વિમાનથી જવાય એવું એ જ સ્થળ હતું. એટલે મારા મિત્ર જ્યુભાષ ઘીઆ ને હું અને મુખ્યથી વિમાનમાં કલકત્તા, અને કલકત્તાથી ખીજા વિમાનમાં સિલિગુરી. વિનોબાજીને આગળથી તાર કર્યો હતો. સિલિગુરીની બહાર સંજા પછી અમે એમના નિવાસસ્થાને મળ્યા. ખીજે દિવસે વહેલી સવારે એમની સાથે જવાનું નક્કી કરી લીધું. એ અનુભવ અમૂલ્ય હતો. વાતો તો ઘણી થઈ. વિનોબાની વાણી મોંસરી ઊતરી ગય એની વેધક વિચારનું તેજ આત્મનિષ્ઠાથી રસાયેલું. 'અનુભૂતિથી નિર્મળ અને શ્રી અભિવ્યંજનામાં જીવનની તાજગી મહેક્યા હશે.'

એક વાત મારા અંતરમાં ઊતરીને એવી વસી ગઈ છે કે તે અવિમરણીય છે. વાતો થતી હતી, વિનોબા આંખો બંધ કરીને, અને ક્યારેક અધમીચી રાખીને પોતાની વસ્તુ સમગ્રવ્યે જતા હતા. યોડી વાર શાંતિ રહી. મારાથી પુછાઈ ગયું : “બાબા, હમણાં હમણાં અતિમનસ શબ્દનો તમે ઘણો ઉપયોગ કરો છો. આ ‘અનિમનસ’ શબ્દ મૂળ શ્રી અરવિન્દો છે. એમણે એની વ્યાખ્યા અને ભાષ્ય પણ કર્યા છે. તમે ક્યા સદર્ભમાં અને કેવળ અન્યથા વાપરો છો ? શ્રી અરવિન્દ જોડો જ તમારો પ્રત્યય છે ?” બાબા શાંતિ રાખીને તરત જ બોલ્યા, એમના અવાજમાં પ્રતીતિનો રણકાર હતો બોલ્યા “ભૂઓ, એક આંખ પર ઘણી કરીઓ આવે છે. આંખો

આખો કેરીથી ઝળૂળી રહે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ આખા આખા પર પડે છે. પણ એ સેકડો કેરીઓમાથી એકાદ કેરી જ શાખ ખનીને સૂર્યપ્રકાશના સળધને સાર્મડ દરે છે. એ એડ શાખ વાવડ આપે છે કે આખો આખો વેડવા જેવો થઈ ગયો છે. આમ અતિનમસ એ સૂર્યપ્રકાશ જેની વસ્તુ છે. બધા જ માણસો પર એ પડે પણ જેનો અતરંગલ પરિપક્વ થવાની શક્યતાવાળો હોય, તેનામા રસાઈને એ પરિણામ નીપ-જીવે અતિમનસ્સને હુ આ રીતે ઝાળખુ છુ.” પછી તો ઘણી વાતો થઈ સિલિગુરીથી વિમાન પકડવુ હતુ એટલે અગિયારેક વાગે એમની આજ્ઞા માર્ગીને આસી નીકળ્યા વિમાન ઊડતુ હતુ. અચાનક નીચે જોયુ તો ગગાનો પ્રવાહ વહેતો હતો.

થોડા સમય પછી વિનોદના ગુજરાતની પદયાત્રાએ નીકળ્યા ત્યારે વડોદરા આગ્યા હતા. એ વખતે જાહેરસભા ઉપરાત ગુજરાતના સાહિત્યકારો અને સરકારી સીપુરુઓની એક મર્યાદિત સભામાં પણ એઓ બોલ્યા હતા. એ વખતે એમને મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. આ વખતે અમારે અગત વાતો તો ઘણી ઓછી થઈ, પણ હામો વખત એમની પાસે એસીને અનેક વાતોવાપો સાલળવાનો લહાવો મળ્યો. વડોદરામા પડેથી વાર મળ્યા ત્યારે મારા મનમા જે વિનોદના વસ્થા હતા એ જ વિનોદના આજે વધુ સૂક્ષ્મસ્વરૂપે દેખાય છે.

ગાંધીજીએ એક વખત નહી, અનેક વખત કહ્યું હતુ કે “મારુ ગ્રામીણ્ય એ જીવનન્યાયક ગ્રામીણ્ય છે એને અત્રેજ રાજ્યમા પણ હુ સ્વનત્ર છુ” ગાંધીજી આ રીતે નિઃસ્વયંચાતમક જીવિવાળા આત્મનિર્ણય મતમેવક મહાપુરુષ તરીકે

આપણા જમાનાની માગ અને પેદાશ રૂપે જીવ્યા અને મૃત્યુ પામ્યા એમની સમગ્ર આતર પ્રતિભાનુ નિયામક બળ આ જ નિશ્ચયાત્મક જીવિ હતા આ કારણે એઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી આપણા દેશના લોકજીવનનું કેન્દ્ર અને મધ્યબિન્દુ બની રહ્યા જાહેર કે વ્યક્તિગત સર્વ જીવનના પ્રવાહો મોટા ભાગે એમના તરફ જ વહેતા રહ્યા સાત્ત્વના, શાંતિ, સ્નેહ અને શ્રદ્ધા એ સર્વને માટે લોકો એમની પાસે આવતા અને નિરાકરણ મેળવતા એમના શીલ અને શુદ્ધિની નીપજ રૂપે એક એવી શક્તિનું નિર્માણ થયું હતું કે જેની આગળ અનાચાર અને અત્યાચાર લયબીત બનતા, અને પ્રગટ થતા અચકાતા આ રીતે ગાંધીજી આપણા યુગમાં પ્રગટ થવા મથતા Inner Man—અંતરપુરુષ માટેનું અનુકૂલ અને અનુકૂળ માધ્યમ હતા લોકોમાં સુખ અને સુખ રૂપે પડેલા સતરૂપને પોતાનામાં સાક્ષાત્કાર કરીને એને પ્રગટ કરવા મથતા લોકદેવતા હતા

ગાંધીજીના અનસાન પછી વિશ્વના વાતાવરણમાં અને વિશેષ રૂપે આપણા દેશના હવામાનમાં સ્વાર્થ, પામરતા અને અનિષ્ઠાનો વિકાસ અને વિહાર એટલો બલો પર્યવિત બન્યો છે કે ગમે તેવી નિશ્ચયાત્મક જીવિ પણ જે પ્રયત્નરૂપે આત્મનિષ્ઠ ના હોય તો તેને અધુરપ અને અગુદ્ધિનું ગ્રહણ લાગના વિના ન રહે આવી પરિસ્થિતિમાં સ્વાર્થસિદ્ધ શ્રમિન જીવિના ધપણ અને ધમસાણ પ્રમળ રૂપે મન્યા કુચાના, અને વ્યક્તિગત તથા સામૂહિક જીવન એના કામમાં રંગદોળાયા વિના બચવાનું નહીં

આવી લગભગ નિગરાજનક અને અમદાય લાગતી પરિસ્થિતિમાં ગાંધીજીમાં જે શક્તિનું નિર્માણ થયું હતું, અને

જે શક્તિ ગાંધીજીનું નિર્માણ કરતી હતી તે જ, શીલ અને શુચિતાની સતશક્તિ વિનોબાજીના જીવનમાં પ્રગટ થવા મળે છે. વિનોબા કેવલ ગીતાભક્ત કે એના વ્યુત્પન્ન વિદ્વાન માત્ર નથી. એઓ ગીતાના મર્મને પોતાના જીવનમાં સાક્ષાત્ કરવા મથતા મરમી જીવનયાત્રી છે.

ઉપનિષદ, બ્રહ્મમુત્ર અને ગીતા એ પ્રધાનત્રયીનો આધાર લઈને કે પોતાના દર્શનનું પગરું એ પ્રધાનત્રયીમાં ઘાતાવનાર કોઈ અભિનવ દર્શનકાર વિનોબાજી નથી. એઓ આચાર્ય છે, પણ આ પરંપરાગત અર્થમાં નહીં. એમણે કોઈ સપ્રદાય ચલાવ્યો નથી. કોઈ ધર્મપંથ રચાવ્યો નથી. એઓ સત્યાચળ માટે જીવનયત્ર માંડી બેઠેલા આપણા યુગયાત્રિક છે. ગીતાના ખીખ અધ્યાયમાં જે વ્યવસાયભિક્ષક, બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી છે, તે જ આત્મનિર્ણ નિઃચમાત્મક બુદ્ધિ વડે જેમની પ્રજા પ્રભાવિત થતી રહે છે એવા વિનોબા માત્ર આપણું આશ્વાસન નથી; યુગનો આશીર્વાદ પણ છે.

એટલે ગાંધીજી જેમ આપણા જમાનાના સમયની માગ અને પેદાશ હતા, તે જ પ્રમાણે વિનોબા પણ એની જ નીપજ છે. ગાંધીજીની જેમ વિનોબા પણ લોકોમાં અછી રહેલી આત્મશક્તિના સંશોધક અને સવાહક છે. લોકશક્તિ એમની પ્રેરણા છે. લોકદેવતાની આરાધના અને એનું અભિધ્યાન એમનું તપ છે. કેવલ ઈશ્વરને અર્પણ કરાપેલી બુદ્ધિથી ફળની ઈન્દ્રારહિત ક્રમો કરવા એ વ્યવસાયભિક્ષા બુદ્ધિ જ એમની શક્તિ છે. વ્યક્તિમાં વિરાટ વમે છે એ એમનો શ્રદ્ધા છે. આ

વિરાટને સાક્ષાત્ દરીને સમગ્રિ સાથે એનું અનુસધાન, દરવું એ એમનું ઇવનવન છે, ઇવનસાધના છે.

જ્યારે જ્યારે એમના સાનિધ્યમાં રહેવાનો લાભ મળ્યો છે, એમના અતરાત્માનો સમાગમ થયો છે, ત્યારે એવો આશ્વાસક અનુભવ થયો છે કે વિનોબા ગીતાના સાચા અર્થમાં આત્મવાન પ્રાક્ષણ છે. પ્રિયગત્તમ પ્રિયોગત્તમ

૨૦,—ઓગષ્ટ, ૧૯૬૪

સરલતાનો પ્રસાદ ૨૮૭ .

મેઘાણીભાઈના “ માણસાઈના દીવા ” પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હતા. એક નાના શા મિત્રમણના મેઘાણીભાઈ પોતાના એ પુત્રકનુ વસ્તુ કેવી રીતે રવિચક્ર મહારાજ પામેથી મળ્યું અને એ દ્વારા મહારાજના અતરની ઓળખાણ પછી એમને શી રીતે થઈ એની વાત પોતાની રગદર્શી અને રમ્ય વાણીમાં કહેતા હતા. વિચિત્રતા એવી હતી કે એ મળ્યામાં ખુદ મહારાજ પોતે હાજર હતા. મેઘાણીભાઈ ત્યારે જરાક લાણુ બોલ્યા હતા. પોતાની કૃતદીતા અને કૃતાર્થતા વિશે એઓ ગદ્ગદ થઈ ગયા હતા. શ્રોતાઓના ચિત્ત પર એની જીડી અસર થઈ હતી. સૌ ચાંત હતા. સૌ મૌન હતા. એ મૌનને મહારાજની કેમળ વાણીએ જરાક આસ્તેથી હલાવ્યું. મહારાજની વાણીમાં અકૃત્રિમ પ્રવાહ છે. વાનચોતની એમની સદૃજ દેલી છે. એમના વિચારો, આચરણના અમી વડે સિચાએલા હોય છે. એટલે એમની વેધકતા આખર નીકળી જાય એવી ધારદાર હોય છે. દષ્ટિ એમની પારદર્શક હોય છે. એમણે કલાનુ સાંભરે છે. “ મેઘાણી તો મોટા સાહિત્યકાર છે. ૧૫૯ મોટા કલાકાર છે. આ હું તો ભટકતો આલ્મજી. બહુ

બહુ તો ધારાળા બારેવાનો ગોર. અભણ માણસ. ગાંધીજીનો માથે હાથ ફેર્યો. આ હવતર વિષે કંઈક સમજણ પડવા માંડી. થયું, ગાંધીજીની વાત સાચી છે. પ્રેમનાં શક્તિ પારાવાર છે. એને જે જગત્તર ચોખ્ખું ઠેકાણું વાપરવામાં આવે તો ધાયું પરિણામ લાવે. આ, આવી શ્રદ્ધા બેસી.

“અમારા ધારાળા બારેવાના ધધો ચોરીનો ને લૂંટનો. અને એની એમને લાજશરમ નહી. પોતાના ધધામાં એકા. ગમે તેવી કાબેલ પોક્તિસને પાણી પીવડાવે. આ, એવા અભણ હુશિયાર માણસો સાથે મારે પાસો પડેલો. હું કહું, અભ્યા, શીદને ભગવાનને રજડો છે. શીદને એનો ગુનો કરો છે ? પરમેવાના રોટલા ખાવને ! આ ચોરીલૂટથી આજરૂ જાપ એ, વાત બાણુએ મૂકો, તોય તમારાં દેયાં મેલાં ધાય છે. શુદ્ધિ પર અનિષ્ઠાનો કાટ ચડે છે, તો ધ મારા બેટા માને નહી. પછી બાપુના પ્રેમની ભૂદ્રી મે તો માંડી વાપરવા. એમને ઘેર જઈને મહેમાન રહું પણ એમના ધરન ખાઉં નહી. એમને ઘેર સુઈ જાઉં પણ જાંઘું નહી ને રાત્રે ભગવાનના જાપ કર્યા કરું. એમના કસ્યાણુની લાવના. આ પ્રેમ અને સદ્લાવનીથી મારા બેટા કંઈક પલળ્યા. એક ઠેકાણે આમ તો કબૂલત આપી કે મહારાજ તમારા પગના મોગન. ચોરી આજથી બધ અને આમ એક પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો પાણીથી પલળવા માંડ્યા. પલયાં એટલે હવતરમાં થોડો ભેજ થયો. કઠોરતા ઓગળી અને માંડ્યા પલટાવા. આ આમ વાત બની. મે તો કશું કયું નથી. હા, પ્રેમ કર્યો એ વાત સાચી. પ્રેમની ખેતી કરવાનું તો બાપુએ શીખવાડ્યું છે. જે આવડે, જે સમજાયે તેનું હવનમાં આચરણ કરીએ તો શક્તિ વધે છે. શુદ્ધિ વધે છે.

“સમજણ વધે જો આચરણ ના થાય તો મહાભારતમાં દુર્યોધન જેવી ગતિ થાય ધર્મ સમજણ છુ પણ આચરતો નથી અધર્મ સમજણ છુ પણ મૂકતો નથી દુર્યોધનને ભગવાન પછી લાજી જીવના દેતા નથી ભગવાન તો અર્જુનથી પ્રસન્ન થાય છે આવડે તેનું આચરણ કરવાની આખી વાત એટલે કે જીભગવાનની ગીતા એ એક ચોપડી આખી જિંદગી માટે પૂરતી છે જનમનો જ્ઞાનજી છુ એટલે ગીતાનો ગ્રંથો છુ. આ તમે જુઓ એનું બધું મારાથી થયું હોય તો, તેની આપણને ગમ નથી ભગવાને જે ક્યું તે સારું ક્યું આ તમારી ચોપડી લખાઈ લોકો વચ્ચે ને મુખી થશે મેધાણીભાઈએ સારી ચોપડી લખી છે વાત બની છે તેના કન્તા સારી રીતે લખાઈ છે આ એ જ સાહિત્ય બહુ સાદું થયું કે આ ચોપડી હવે લોકોમાં ફેલાઈ થશે બહુ આનંદ થશે”

આ નાણી મારી સ્મૃતિમાંથી સેન્ની લીધી છે એટલે એના સ્મૃતિમાં ફેરફાર થાય એ આભારિત છે પરંતુ મહાનગ્ગની વાણીનો સાગ્રમર્મ એ જ જ્યો છે એનો આખો મૂર જીવના દીધો નથી મહાનગ્ગના લાખા સમાગમને લીધે એમનો વાણીની લક્ષણ એમનો અનાજ, એમની કહેવાની રીત અને જે કંઈ કહેવું છે તેની વિચિત્રતા જુવા જુવાન એવા નથી તેમણે જેવો જીવનમાં, તેવો જ એમની વાણીમાં એક અકૃત્રિમ સરળતાનો પ્રસાદ છે એનો મુગધ તો જન્મજી એક વખત જ્ઞાનપૂર્વક અને મહાનગ્ગથી માણો છે તેમને માટે એ જાણમની મૂકી બનો જન તેની એની આત્મચીત્તા છે

એક વખત મહારાજ વડોદરા તાલુકાની પદમાના પૂરી કરીને વડોદરા સરેરામાં આવતા હતા રડોદરાના રેલ્વેસ્ટેશનના ચક્રર ઉપના ચોનગ ઉપર પ્રાર્થના કરીશું, એવો અમારો મનમુગ્ધો

હતો. અમે ત્રણચાર જણાં હતાં. મહારાજ આખ્યા. સાથે બે સાથીદારો હતા. અમે એમનું સ્વાગત કર્યું. સાતેક જણાં અમે ચોતરા પર બેઠા ને પ્રાર્થના કરી. એ આખ્યાય પ્રસંગમાંથી મહારાજના જીવનની, એમની ચારિત્ર્ય-શીક્ષતાની, સાદાઈની જે મહેક ઊડી તેનાથી તરતજનર થઈ જવાયું. મોટા મોટા લાપણો અને સખાઓ, એ શાત, સન્નિધા-યત પ્રાર્થના આગળ નિમ્તેજ લાગે. એની કંઈ નિસાન નહીં.

વડોદરા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી દર વર્ષે ગાંધીનગર ગૃહમાં ગાંધી વ્યાખ્યાનો થાય છે. એમાં જયપ્રકાશ, રામચંદ્રન, નવકૃષ્ણ ચોધરી, રાવસાહેબ પટવર્ધન જેવા ગાંધીનિષ્ઠ માણસોના વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા છે. મહારાજના બે વ્યાખ્યાનો પણ એક વચ્ચે ગાંધીજી ઉપર થયાં હતાં. વ્યાખ્યાનની જગ્યા છટા નહીં, એનો ક્યાંય રોમાન્સ નહીં, વાકપટુતાનું નામનિશાન નહીં. વાતચીતની સ્વાભાવિક શૈલીમાં, એમના સુકુમાર અવાજે કલાક મુધી અવિરત રીતે એમણે પોતાના જીવનમાં ગાંધીજીએ શું મૂક્યું, તેનો મહારાજની જિંદગીમાં કેવો આચારવ્યવહાર થયો એ વાત, જીદાજીદા પ્રસંગો, ઘટનાઓ અને અનુભવો દ્વારા તદ્દન સહજભાવે અને છતાં અસરકારક રીતે એમણે મૂકી એ વખતે પણ “જે જીવનમાં તે જ વિચારવાણીમાં” એ ગાંધીસૂત્ર ચરિતાર્થ થયેલું લાગતું હતું.

ચોમાસાના બે મહિના અનુકૂલ હોય તો મહારાજ વડોદરામાં ગાળે છે, ત્યારે એમને મહાભારતનો સ્વાધ્યાય અચૂક ચાલે. રોજ સાંજે ફરવા નીકળે. મહારાજ ચાલવાના નિષ્ણાત છે એવું જ નહીં ચાલવાના શોખીન કલાકાર છે. અમે બે

પતિપત્ની એક વખત એક સાંજે સાથે ચાલવા નીકળ્યા. સાવિત્રી તો બિચારી મહારાજની ચાલ સાથે ગતિ સાધવા ક્યારેક થોડું દોડી (પે. ચાલતા ચાલતાં મહારાજની વાતો ચાલતી હોય. તે સાંજે એમણે ઘણી વાતો કરી. પણ અમે છૂટા પડ્યા ત્યારે છેલ્લું વાક્ય કહ્યું તે હતું સ્મરણુમાં છે “હું ચાલુ છું ત્યારે મારા વિચારો ય ચાલે છે ચાલતો માણસ કદી કોઈ રીતે જૂએ ના મરે.”

મહારાજ એક વર્ષે ગઢવાલ અને કુમાહિનના પહાડોની પદયાત્રાએ આવ્યા હતા સાથે થોડો વખત સ્વામી આનંદ હતા. ધણો સમય કોલાની આશ્રમવાળા સગલાખહેન હતા મહારાજ હિમાલયની યાત્રાથી પ્રસન્ન હતા. એક દિવસે નમતા ખપોરે પનવનોલાથી એક માઈલમાં એક હળાર કુદ ચઢીને મહારાજ મીરતોલા આવ્યા. મંદિરમાં રાધાકૃષ્ણના દર્શન કર્યા. પછી ખેતણુ કલાક શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ અને શ્રી માધવઆશિષ મહારાજ સાથે પેટ ભરીને વાતો કરી મીરતોલાનું છેલ્લું આકરુ ચઢાણુ ચઢીને મહારાજને જરા સ્વાસ ભરાઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણપ્રેમે સ્નેહથી પૂછ્યું. “આવતાં સ્વાસ ભરાઈ આવ્યો નહીં ! છેલ્લું ચઢાણુ જરાક અથડું છે.” મહારાજે સ્ફુળ સરસ બાવે કહ્યું. “સાથે સાથે પ્રાણાયામ પણ થઈ ગયો. છવનમાં કશું નિષ્ફળ નથી જતું.” મહારાજની મીરતોલાની એ મુલાકાત, સાચા સન્યાસીઓ અને સાચા શ્રાદ્ધણુનું એ અપૂર્વ મિલન માગ અંતરમાં એક છવનછમી તરિકે એવું આખાંદ ગતિયું છે કે ખૂંસું ખૂંસામ એમ નથી. ત્યારે અમે ગળીએ છીએ ત્યારે મહારાજ પણ મીરતોલાની મુલાકાત યાદ કર્યા વિના રહેતા નથી.

મહારાજને પહેલ પહેલા ક્યારે મર્યો તે જરાઅર યાદ નથી. પણ એવું ઝાંખું સ્મરણુ છે કે એક વખત આણુદમાં

કાસાલના મોહનવાવ કામેશ્વર પંચા, જેઓ 'દુર્ગાચાર' ને નામે ગુજરાતમાં ઓળખાતા તેમની સાથે મહારાજને મળવાનું બન્યું હતું તે વખતે એક બીજા સદ્ગત મેહી શામળભાઈ પોલ પણ હાજર હતા કદાચ એ ૧૯૦૧-૨૦ ની સાલ હોય તો હોય ત્યારથી બાજુ મુખી મહારાજનો આત્મીય સંપર્ક ચાલતો ને જીવતો રહ્યો છે ગાંધીજીએ આખા દેશમાં અનેક સેવાઓ અનેક માણસોને શાખ્યા, ઉઠેર્યા, વિશ્વાસ આપ્યો અને અનન્યની સાધનાઓ એમનો વિનિયોગ કર્યો ગુજરાતમાં એમની હાયામાં અને એમના પાછાયામાં અનેક માણસો નવ જન્મ પામ્યા એ સૌમાં ગવિશ્વર મહારાજનું જીવન અપૂર્વ છે, અજોડ છે પોતાના જીવનનું કોઈપણ, આદ્યે અંતે અને પોલીનીયંત્ર મિત્રોએ મિત્રો જેમણે પરમાર્થમાં વાપર્યું છે અને જના જેનો કોઈ દિવસ દેખાડો નથી રો એના ગવિશ્વર મહારાજની નિવ્યાજ અસલા સતતમ જુ જેવી પાવક છે ગુજરાત એમના વડે ગજગુ છે

એ, ૧૯૬૧

અંતરનિષ્ઠ વારકરી

કેટલીક વખતે એવું બને છે કે, આપણે કોઈ મહાન વિભૂતિ કે સત્પુરુષ વિષે ધણું ધણું સાંભળ્યું હોય અને પછી આપણે એમને મળીએ ત્યારે એ વ્યક્તિ આપણી અપેક્ષા કે કલ્પના કરતાં તદ્દન જુદી જ નીકળે; ત્યારે વળી ક્યારેક એવું પણ થાય કે, સાંભળેલી વાતો એટલી બધી આપણી પોતાની આત્મીય લાગે કે જ્યારે આપણે એ માણસને મળીએ ત્યારે જણે આપણે એમને ઓળખીએ છીએ, એ આપણી ધારણાની જ વ્યક્તિ છે, એવી સદ્ગુણ લાગણી થાય. સતતકવિ તુકડોશ મહારાજ વિષે એટલી બધી નિકટતાની વાતો સાંભળી હતી અને એમની સાથે પરાક્ષ સ્વરૂપે એવી એક એકતાની લાગણી જામી હતી કે ત્યારે એમને મળવાનું બન્યું ત્યારે જરાય અનુભવ ન લાગ્યું, બેઠો એવો બેઠો ભાવ થયો કે એમને હું ઘણા સમયથી ઓળખું છું.

દમણાં ફેશ્વરારીની ૧૬મી તારીખે અકાલા જવાનું બન્યું હતું. શ્રી વિમલાનંદેન ઠકર સાથે એમના માતાપિતાને મળવા જવાનું બન્યું હતું. વિમલાનંદેન લખ્યા સમય તુકડોશ મહા-

રાજ સાથે સંકળાયેલાં દ્વતાં એટલે એકલાથી અમગવની થઈને મહારાજના મોજરીના ગુરુકુંજ આશ્રમમાં એમના દર્શને જવાનો લાજ મળી ગયો. વિમલાનાઈ સાથે ૧૭મીએ સાંજે સાત વાગે મોટર મારફત ગુરુકુંજ આશ્રમ પહોંચી ગયાં. મહારાજ તે દિવસે સંતકવિ તુકારામની જન્મજીજ્ઞ હોવાને કારણે એમના જન્મસ્થાન દેહમાં ઉત્સવના કાર્યમાં રોકાયા હતા. ૧૮મીએ સવારે આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. હમણાં એઓ આશ્રમથી થોડેક દૂર એક ટેકરી ઉપર ગુફા જેવા બધાયેલા બે ઓરણમાં રહે છે. અમે નવેક વાગે એમના દર્શને ગયાં. વિમલાનાઈ ઉપર મહારાજનો સહજ વાત્સલ્યભાવ છે. એટલે એ આત્મસંબંધમાં રોદના અમૃતની ઉષ્મા અને ગૌરવ હોય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ બધાં કારણોને લઈ મને પણ મહારાજનું પ્રથમ દર્શન સહજ અને આત્મીય લાગ્યું.

- જ્ઞાનથી પરવારીને એમણે સવારની પ્રાર્થના અને ત્યાર પછી થોડુંક ધ્યાન કર્યું. અમને એમાં સામેલ કર્યો, પ્રસાદ આપ્યો અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી તરતના જ રમ્પેલાં બે બજનો એકતારા અને કરતાલ સાથે સૂર બેસાડીને ગાઈ અંગણાવ્યાં. એ બજનો વિષે એમની ઉપમા પણ સરસ હતી. એમણે કહ્યું કે આ તો તાણ બનાવેલી ગરમગરમ રોટલી છે. તમને એમાથી તાજગીની નરવી મુગધ આવશે. આગલા દિવસના પરિશ્રમ અને જગજીને કારણે મહારાજના કંઠમાં કંઈક શિથિલતા હતી. પરંતુ એના રણકારની બુલંદી છાની નહોતી રહેતી. પછી તો ખૂબ નિકટતાથી વાતચીત થઈ. વાતોનો કરો હમ નહોતો. સહજભાવે વાતો ચલી હતી. પણ એમાં એમના અંતરાત્માનું ઓજસ અને એમના હૃદયની સૌરભ પ્રગટ થતાં હતાં. કયાંય વિવેકજન્યે વ્યવહાર કે વર્તનની કૃત્રિમતા ન મળે.

અંતઃકરણના ઊઝાણમાંથી નીપજતો સહજ શબ્દ, વ્યવહાર અને વર્તનની નરી સ્વાભાવિકતામાં એવો રસજતો કે આપણને રનેહની જીનાશ સતત લાગ્યા કરે અને આનંદની ધારા વહા કરે.

તુકડોશ મહારાજ માદીમાંથી બનેલા માનવી છે. તદ્દન અભણ, કેઈ પ્રકારનું શિક્ષણ જ એમને મળ્યું નથી. છતાં જીવન જીવવાનું એમનું દૃષ્ટિકોણ અને જીવનનું સમગ્ર દર્શન એમના વ્યક્તિત્વને એવી અદ્ભુત સહજતાથી રસ્યા કરે છે કે જીવનની અખિલાઈ આપમેળે વાણી, વિચાર અને આચારના ત્રિવેણી સગમ રૂપે સવાદ સાધીને આવિર્ભૂત થાય છે. સંત-વાણી એ જીવનનો પ્રસાદ છે. આ પ્રસાદનો પરિમલ જ્યારે સહજતાથી પ્રગટ થાય છે ત્યારે આપણાં અંતર અને અંતરાત્મા આનંદથી તરંગનર ઘર્ષ રહે છે. બહારના અને અંદરના જીવનમાં જીવતો સંવાદ, રસજતી એકતા અને કંટુંક કંટુંક થતો આહલાદ અનુભવીને આપણે જાણે ધન્યતાનો ઊડો ભાવ અનુભવી રહીએ છીએ.

બપોરે આશ્રમમાં પ્રભાતાર્ધ દેશમુખને ત્યાં મહારાજની સાથે બોજનનો લાભ મળ્યો. એમની વાણીનો પ્રસાદ પણ સાથે સાથેજ પ્રગટતો રહ્યો હોવાને કારણે બોજન પણ પ્રભુનો પ્રસાદ જ લાગ્યો. તુકડોશ મહારાજની ખાંજરી વિશે અનેક કથાઓ સાંભળી હતી. એના લય અને છંદ વિશે વિમલાતાર્કએ પણ ઘણા પ્રસંગો કહ્યા હતા. એટલે બોજન પછી મેં મહારાજને વિનંતિ કરી કે એમની ખાંજરી સાંભળવાની ઉત્કટ ઈચ્છા છે. તદ્દન સહજ વાતસલ્યથી એમણે હા પાડી અને સાગ્રપાંચ વાગે આશ્રમના સલાગૃહમાં ભજન પછી

કાર્યક્રમની ગોઠવણ કરવાની સંત્રીધિકારીને આજ્ઞા કરી ભોજન પછી મહારાજ આરામ કરવા આદેશ ગયા. પોતે સાડાચારે આવશે. એનો કાર્યક્રમ પહેલાં મગશે એમ કહેતા ગયા. અમે પણ અમારે ઉતારે ગયાં. વિમલાતાર્ધ અને મને બન્નેને મહારાજની ઈચ્છાથી આશ્રમના ધ્યાનગૃહમાં નિવાસ આપવામાં આવ્યો હતો. ટેકરી પરના વાસમાં જતાં પહેલાં મહારાજ ને ઓરડામાં રહેતા હતા ત્યાં જ અમને પણ રાખવામાં આવ્યા હતાં. મહારાજ અને વિમલાતાર્ધ ને ગુફામાં ધ્યાનમાં બેસતાં હતાં ત્યાં ધ્યાન કરવાની પણ મહારાજે સડળ ભાવે ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી. એ નિવાસના વાતાવરણમાં આંતર જીવનનો સ્પંદનો જીવતાં હતાં. એક રાત અને આજો દિવસ ત્યાં જીવવામાં અપૂર્વ આનંદ આવ્યો.

સાંજે સાડાપાંચના ભજનના કાર્યક્રમમાં આવવા માટે મહારાજ સવારની યોજના પ્રમાણે સાડાચારે આવીને પચવટીમાં બેઠા હતા. અમે મહાં. ત્યાં મેં કહ્યું કે, આગલી રાતે પચવટીમાં ને વારકરી સંકીર્તન થતું હતું તેણે મારા ચિત્ત પર ઊંડી ધ્રુજા ઉઠાવી હતી. મહારાજ કહ્યું કે સાચા વારકરી સંકીર્તનની ધારા માણુષી હોય તો કાર્તિકી પુનમે આળદીર્થ નીકળીને જ્ઞાનેશ્વરની પાલખી પંઢરપુર જાય છે તેમાં સામેલ થવું જોઈએ. એ યાત્રામાં વિકૃત વિકલના નામસ્મરણનો ને અદ્ભુત ધ્વનિ જોડે છે, અને એમાંથી ને લય પ્રગટ થાય છે તેમાં નહાવું અને જીવવું એ પણ જીવનનો એક મહામૃતો લહાવો છે દેહના તુકારામ ખીજના ઉત્સવ વિશે, તુકારામજીવન વિશે મહારાજે કેટલીક સરસ વાત કરી. સાડા પાંચ થવા આવ્યા હતા. એટલે અમે સભાગૃહમાં ગયાં. ભજન સરૂ થાય તે પહેલાં વિમલાતાર્ધનું

નાનું પણું સુંદર સાવમયું પ્રવચન થયું. પત્ની મહારાજ પોતે રોહના ગદગદલાયથી બોલ્યા. થોડીક રાત્રિ છરાઈ મઈ ત્યાં તો મહારાજની ખજરીનો પ્રથમ થાપથી વાતાવરણ ગળી ગયું.

મહારાજની પાછળ એટલે કે માર્છકનો પાછળ ભજન મળીને પૂરો દાઢ હતો. સમગ્ર સાજ અને સગતથી મહારાજ ઘેરાઈને બેઠા હતા હારમોનિયમ, તબલો અને જા મહંગ કરતાયના વાદકો તત્પર થઈ ને વાટ ખેતા હતા. મહારાજે ખજરી પર થાપ મારી ત્યાં માર્છક ધણધણી બોલ્યું. સગત કરનારા સાવધાન થઈ ગયા. મહારાજના કંઠમાંથી ભજનનો સમ્ર મૂરમા લપેટાઈને બહાર પડ્યો ત્યાં જ સૂર અને સમ્ર બંનેને તાલયથે બિચકી વીધા. લગભગ એક સવા દબાઈ ભજનની રમઝટ ચાલી. હમરેક શ્રોતાજનો અદ્ભુત શાંતિથી સાંભળતા હતા. વચ્ચે વચ્ચે જ્યારે મહારાજ ખજરી વગાડતા હતા ત્યારે લયના રપદનોથી વાતાવરણ ભરાઈ જતું હતું. આ ખજરીનું વાદન મારે માટે સાવ નવો અનુભવ હતો. પચાસેક વરસ પહેલાં ખજરી સાંભળ્યાનું યાદ છે પણ એનો અસર વિશે મારી પાસે કોઈ સ્મૃતિ નહોતી. મહારાજની ખજરી સાંભળીને રોમાચ બોલો થઈ ગયા. સમગ્ર દેહમાંથી ધુમરી બીગે પાછી શમી મઈ છદનો એવી રમણા ત્રિદાળી, લયના લાવણ્યનો એવો અનન્ય વિદ્યા દેખ્યો, અને રોહન મનો એવો અપૂર્વ સંવાદ શ્રુતિએ સાંભળ્યો કે અતન્મા ગદગદ થઈ જવાયું. આખું અગિતાવ મળે છવનજળમા તરતર થઈ રહ્યું. ભજનો શમ્યા ને મહારાજે જ્યારે “હરી નો દબાર ભર્યો રહે” એવી ઘોષણા કરી ત્યારે પણ મળે એ ઘોષ સગીત અને લયના આક્રાશમા ધૂમરી ખાનો હતો. ભજન સમાર ભ પૂરો થયો ત્યારેન્દી રહીને કાનમા ખજરી વાગતી હતી.

આ ખંજરીના જાદુ વિશે એક કથા સાંભળીને હોડો આનંદ થયો. રાજાકારના ત્રાસના દિવસો હતા. નિઝામના ગઝનમાંથી રાજાકારો આખીને સામેની હદના ગામડાઓમાંથી સ્ત્રીઓને ઉપાડી જતા. એમનું શીલ શ્રેષ્ઠ કરતા અને એમ અનેક જાતનો ત્રાસ ચુગરના. એવા સમયે ગામડોડોને આશ્રા સન અને દિંમત આપવા મહારાજ પોતાની ભજનમંડળી સાથે એ ગામડોનો પ્રવાસ કરતા હતા. એક વખત નમધનતે પ્રવાસે આવતો હતો. જળદગાડીઓમાં પ્રવાસીઓ જતાં હતાં. અચાનક છુટાઓની ત્રાસ પડી. આ હાક સાંભળીને મહારાજ જાતરી પડ્યા. ગાડીઓને મોકલવાની આજ્ઞા કરી. સામે છુટાઓ ગાડીઓ ઘેરીને ઊભા હતા. મહારાજે ભજન મંડળીને એક વૃક્ષ નીચે એકત્ર થવાની આજ્ઞા કરી. તરત જ ખંજરીનાં સયે વાતાવરણને ભરી દીધું. ભજનની રમઝડ શરૂ થઈ. છુટાઓ પણ આખીને ભજન મંડળીમાં સામેલ થયા. ભજન પૂરું થતાં જ છુટાઓનો આગેવાન આખીને મહારાજને ચરણે બેઠો. વાતો પૂછી. તુકડોજી મહારાજનું નામનાં સાંભળ્યું હોય એવો કોઈ વિદલવાસી નહોતો. છુટાઓની વિનંતિથી મહારાજે ખીચાં ભજનો ગાયાં. પરિણામ એ આવ્યું કે છુટાઓ મહારાજની મંડળી સાથે પ્રવાસમાં જોડાયા. છુટાઓનો આગેવાન મહારાજની આજ્ઞા સહને આશ્રમમાં આવ્યો. આજે એ આશ્રમનો એક મુખ્ય દાર્પકર્તા બનીને પોતાની મેવા આપે છે. ઉપાન્તરની આ કથા જેટલી મોહક અને આકર્ષક છે તેટલીજ મહારાજનો આંતર-દૈવતની ઘોતક છે. આશ્રમમાં એ વૃદ્ધ પુરુષને સાદા સહજ ખાદીના પોપાકમાં જોયા ત્યારે એમની નમ્રતાથી હું આપોઆપ પ્રમા-વિત થઈ ગયો. અમારી સાથે જમવામાં પણ એમણે ભાગ

લીધો અને અમને અંતિમ વિદાય આપતાં એમના અત-
રમાં જે ગ્રેમનો ફવારો જાણ્યો એ દેવદુર્લભ દસ્ય હતું.

મહારાજની ચરણરજ લઇને અમે ૧૮મીએ રાત્રે
એમની જ મોટરમાં અમરાવતી થઇને બરનેડા જ કશન આગ્યા
ને ત્યાંથી રાત્રે કલકત્તા મેઈલ પકડીને ૧૯મી એ સવારે અગિ-
નાર વાગ્યે મુબઈ પહોંચ્યા. પંદરપુરના વારકરીઓ વિશે, એમના
પ્રાંકીર્તન વિશે અને પંદરપુરની યાત્રા વિશે અનેક વાતો
વિમલાતાપ્ત પાસેથી સાંભળી હતી. પંદરપુરના મેળામાં દિવસે
જે અઢી લાખ માણસોની સભામાં મહારાજના અદ્ભુત
લજનોની રંગદર્શી વાતો વિશે પણ જાણ્યો હતો, પરંતુ સંત-
કવિ તુકારામની જીવન પરંપરામાં ગ્રેમલક્ષિતની રસગંગામાં
જીવતા, આજના સમયના શીલવંત વારકરી તુકડોજી મહારાજના
દર્શન અને સમાગમનો લઘાવો મેળવીને જીવન કૃતાર્થ થયું.
મારી પંદરપુરની અર્ધી યાત્રા સ્વાર્થક ગઇ. વિદૂષના સાચા
લક્ષતને મળીને પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જવાયું. હવે વિદૂષને
પોતાને તો પંદરપુરમાં જ્યારે મળવાનું થાય ત્યારે ખરું ! પણ
અમારા અંતરમાં આ મુલાકાતે વિદૂષ વિદૂષનો નાદ ગુંજતો
કરી દીધો. એમ લાગ્યું કે જાણે પંદરપુર અંદર આવીને બેઠું-
માર્ય, ૧૯૬૮

સુરતિના શિષ્યી

સંગીત અતરકલા છે કદ દારા અને સુર દારા એ પ્રગટ થાય છે એ વાત સાચી પણ એના સ્વરૂપમા અતરા-ત્રાના આનદનો ઉન્મેષ દોષ છે ભારતીય સંગીતધારાની ઉપાસના એ રીતે આતર સમાગમનો કીમિયો છે આનો અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર હમણા જ એક રાતે અમદાવાદમા સિતારની મહે-ફિલમા થયો ક્યાકાગ હતા ભાઈ ગુનામદુમેનખા બે ત્રણ વખત પહેના પણ એમને સાબત્તમા હતા તે સમયે પણ રાગ રાગિણીના માધ્યમ માગ્ધત જીવનના લાવ-સ્વરૂપોની નીપજ કરવાની એમની સર્ગશક્તિનો પરિચય થયો હતો પરંતુ એ રાત્રે તો એમની એ અનન્ય તાકાતનો અને એમના આતર દેવનનો આનદગ્નક અનુભવ થયો.

ઝીઝોરી ગમિણીનું જીવન ઢોવર ચાત સુગારનું છે-એના અવસ્થ અને શુધીર આનાપમા એમણે ધૃતિશીલ વાચક-સન્નનનું વિરાદ સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું વાચકસન્નન નાચિમામા આગને ધાન્ય કરવાની શક્તિ, વાટ બેવાની અખુટ ધીરજ અને પ્રિયતમ આવશે જ આવશે એવી જીવત શ્રદ્ધાનો ત્રિવેણી

સગમ વહેતો હોય છે. એટલે અમરણુ યાત્રાદારા ધ્યાનમ્થ અવગ્યા એનું સદગ્ગ પશ્ચિમ હોય છે આવી ધ્યાનશીલ નાયિકાનું ચિત્ર દોરના દોગ્તા એમને કીઝાટીની મધુનલિ આકૃતિ ઉપસાવી દીધી.

ત્યારપછી થયેલી બિહાગની માણ્યોએ વળી 'લુપ્ત જ રાગ-અનુગાની ન્યાપના કરી. બિહાગ રાગમાં સમૂહ અને સ્થાનને જુલાવી દેવાની અદ્ભુત શક્તિ છે. બિહાગની છાયા છવાય છે ત્યારે શ્રુતિ આપોઆપ ધૈર્ય ધાગ્યું કરે છે આ ધીરજ, પછી ધીરે ધીરે અતરમાં ઓગળતી જાય છે. નાયક હોય કે નાયિકા, એ પૂર્ણપણે પછી આત્મનિમગ્નજનમાં મસ્ત થઈ જાય છે આખી મસ્તીનું સદગ્ગ અવરૂપ વિકસતું જતું હતું. એમ લાગતું હતું કે જાણે લજ્જતશીલા ત્રેવમી દિવ્યકે ખૂલી રહી છે સખીઓનો સાથ છે. પણ ત્રેવમીના અતરમાં વિયોગની બેએની છે. રાત વહે છે. હજી પ્રિયતમ આગ્યાનો સંકેત મળતો નથી પ્રિયા પોતાના પ્રિયતમનું ધ્યાન ધરીને એની સ્વરૂપાકૃતિને પોતાને પણે સુવડાવે છે. અને આત્માસનું આશ્વાસન મેળવવા જાય ત્યાં જ પ્રિયનું આગમન થાય છે. સ્મૃતિનું સ્વરૂપ સાક્ષાત થાય છે. મિલનના આનંદને આસવ આખી હસ્તીને ઘેરી વળે છે. શ્રવણના નશાની બેહોશીમાં અને એક થઈ જાય છે.

બિહાગનું આ સવેદન હજી પૂરું થયું નહોતું ત્યાં ગાગના ગતિશીલ ચાચવ્ય વડે રોમાય થઈ ગયા. એની લલક, એનો લહેકો, એની લમ અને એનું લાવડય જાણુ એકત્ર અને એકાગ્ર થઈને મોહ અવરૂપ પામ્યું, ઉર્વશી જાણે આકાશમાંથી પૃથ્વીતલ પર ઊતરી. એના નૃપરઝકારની લયબદ્ધ મોહિનીના

નશામાં ઝંરવું કે મૂરવું એના હોય ન રહ્યા. આ બેદોશીના કીમિયા દ્વારા એણે જીવનભાવની અલિનવ ગતિ નીપજાવી. આ ગતિનો પ્રવાહ એટલો તો કૌવતભર્યો હતો કે એમાં વહી ગયા વિના બીજાને આગે નહોતો. જીવનના શૃંગારની આવી અવનવી છટા અને ગતિ એ બન્નેએ સાથે મળીને અપ્સરાની અપૂર્વ મોહિની ઊર્જા દીધી. જિંદગી પણ ધડીબર અખ-કોળાર્ધને છળી બિડી.

ત્યાં તો ભૈરવીની સુરાવલી છેડીને કલાકારે લયમોહિનીને સ્વસ્થતા અપીં દીધી. પ્રેમની કરુણાનું વરદાન ભૈરવી પાસે છે. એનાં ધીર સ્વસ્થ છતાં આનંદ અને આશાપ્રેરક પગલાં એની રસધીરતાથી પડતાં આવે છે કે વાદ જોનારી જીવન ગોપીને અંતરનિહાના અમૃતનો સ્વાદ મળે છે, એ જિંદગી પોતાનામાં જ એવી બદાથી રોપાય છે કે સામે આવતી જિંદગીને એમાં હળીમળીમળી જઈને કૃતાર્થ થવું પડે. જીવન-રસની આવી અનન્ય રમણા એ ભૈરવીના ભાવ સ્વરૂપની અપૂર્વતા છે.

સંગીતના વિશ્વમાં પ્રત્યેક સાજની એકજ અર્બાપ્સા હોય છે કે કંઈના સૂરની સ્વાભાવિકતા સિદ્ધ કરવી. આ સ્વરની સ્વાભાવિકતા સિદ્ધ કરવી. આ સ્વરની સહજસિદ્ધિ ન્યારે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે સૂર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. શુભામ-હમેનખાંના ધરાણાની જાણે રાગનું ભાવ-સ્વરૂપ સરળવચાની કલા એ આગવી દેન છે. એમનું ધરાણું ઈન્દોરનું અદેઅલીખાં સાહેબનું મશહૂર ધર છે. ઈન્દોરના આ ધરાણાની વિરોપતા એ છે કે એની ગાયકીના ઐશ્વર્યમાં દુપદ, ખ્યાલ. બીન અને સિતાર એમ ચારેય અંગોનું સંમિશ્રન છે.

૧૬૩૭ના વરમમા જન્મેના આ ગુલામદસેનખા સાહેબે પોતાના પરાણાની સંવાદી કલાને પોતાની તપપૂત અને એક નિષ્ઠ ઉપાસના વડે શ્રવંતતા અર્પા છે. એમના રિયાઝ અને સાધના જન્મેના રસખીજ હોવાને કારણે એમની રૈલીમા સૌન્દર્યગર્ભ મીડો છે. એટલે સિતારવાદનના કાયદાની ધગતી-પર રોપાઈને પણ સદગતની અનતતા પ્રગટ કરવાની અદ્ભુત ક્ષમતા એમા પડી છે એમના પુર્વજ રજખઅલીખા વિષે એક સરસ કથા છે. રજખઅલીખા સાહેબ ખીનકાર હતા અજમેર શરીફમા બેસાને બાર વર્ષની એકનિષ્ઠ સાધના કરીને ફકીરીની ઉદાત શક્તિનુ વરદાન પામીને એમણે કેટલાક ગંગોના ભાવ સ્વરૂપ સિદ્ધ કર્યા હતા તેમા દરબારી માલકૌસ, દેશ, બિહાર, સોહિણી, ખાજેસરી, તોડી અને લૅગની મુખ્ય હતા.

આ રાજોને સિદ્ધ કરતા કરતાં રજખઅલીખા સાહેબે ખુદાની મહેરબાની જેવુ જ એક અદ્ભુત મુરીલાપાણુ મેળવ્યું હતુ એમની મુન્કી અને ઝમઝમાની કલા ગુલામદસેનખામા અખણિત રૂપે ઊતરી છે. એટલે એમના સિતારની બજારટમા દુપદના મુખ્ય સૌન્દર્ય અગો ગમક, લહેક, દહેક, મીડ અને મસક અખણિત રીતે સવાદ પામીને સંગીતના આત્મગચ્છને પામી શક્યા છે. એટલે આ કલાકાગ્નુ આત્મશીવ સુરતિની સજીવન કલામા પ્રત્યક્ષ થાય છે સિતારમા જેમ બહાગના તારોનુ સ્થાન છે. તેનાથી પછું વધારે નોએના તરલના તારોનુ મહત્વ છે. આ તરલના તારોનો સંવાદ એ સુગતિનો આત્મા છે. અને ત્યા સુધી સુરતિ સિદ્ધ થતી નથી ત્યાં સુધી મૂર્છનાની છાયા નીપજોતી નથી. સુરતિ એ મૂરના આત્માના ઊગાણુનો લણકાર છે. આ જ લણકાર પર સવારી

કરીને મૂઠાંના આવે છે. શ્રુતિ ત્યારેજ સ્થમત થઈને અંતરથ બની સાર્થક થાય છે.

દમણાં એમણે મરનેલી એક આગળી ગગિણી પ્રીતિ-
દિ દોલી માણવાનો અવસર મળ્યો એ વગાડતાં વગાડતા
એમણે વિશ્વંત શુભાગ્ની કોઈ અગ્નિની જના અધીતી નાથિ-
કાનું જીવનરૂપ સરજ્યું. જાણે દિ અકે વાટ જોની નાથિકા
એકી છે. પ્રિયનમ આપ્યા નથી. આરને કે નહીં એવી પતિ
નિયતિ છે. એટલે બાળ સંજોગોમાંથી અદેશો જાડે છે. પણ
અંતરમાં જે શક્તિ એકી છે, તેની સૌરભ એવી છે કે એ
આપ્યા વિના રહેવાના નથી. એટલે અદેશનો ગમ છે, રંજ
છે, વાટ જોવાની આરતનો આનંદ છે. અને આવશે જ એ
શક્તિના અમૃતની સજીવની છે. આ નાથિકા જાણે જીવન-
શક્તિનું પ્રતીક લાગે છે. પ્રિયના સામર્થ્યનું જ જાણે અગન
હોય એવો ભાસ થાય છે.

સંગીતની કલામાં આભાસ પ્રથમ જાણે છે એ વાત
ખરી છે. પણ પછી ધીરે ધીરે જીવનની રમણાં થતાં આભાસ
ઓગળી જાય છે. અને ભાસની યથાર્થતા ઉપલબ્ધ થાય છે.
ત્યારે એવું સવેદન સર્વોપરિ થાય છે કે સંગીતની આંતર-
શક્તિમાં જીવનના જન્મની સલાવના સુપ્ત પડી છે.

ગુજરાતમાં સિતારના જે બદાઓએ એક જીવનપરપરા
નીપજવી છે, તેમાં અબ્દુલ રહેમાનખા, મુશરફખા, મહમદખા,
ફરીદી, હરમાનખા અને આ ગુલામહુસેનખાં સાહેબનો અતિ
મહત્વવાન ફાજો છે, ગુલામહુસેનખાં અમદાવાદમાં વસે છે એ
વાત માન્યામાં આવતી નથી. રાજકારણ, ઉદ્યોગ, વેપાર, પ્રતિ-
ષ્ઠા અને પૈસા જ્યાં પોતાની લીલાની પામરતા રાજ પાથરે

છે ત્યા ગુલામહસેનખા જેવા સાધક કલાકાર સિતારી હવે છે એ કુદરતની એક અગ્નિયથી અગ્ર કરતારી ઘટના છે.

એક જ રાગ કલાકાર વારંવાર વગાડે છે. જેટલી વખત વગાડે છે ત્યારે નવી નવી અને અભિનવ નીપજ થાય છે આ અવનવી નીપજ એ કલાકારના હવનના આતર એવર્મનો નિત્યનૂતન પ્રસાદ દોય છે આવો પ્રસાદ નીપજે છે ત્યારે કલાકાર પોતાના જ અતરપુર્ય સાથે એકતાનો અમુતપૂર્વ આનંદ સાક્ષાત કરે છે આ આતર-એકતા એ જેમ સંગીતનો નવાજેશ છે તેમ કલાકારની કૃતાર્થતા પણ હોય છે.

જાન્યુઆરી, ૧૯૬૮

ઈ. સ. ૧૯૩૫માં યાનિનિકેતનમાં એક જર્મન દિશ-સફને મળવાનું થયું હતું. એ વખતે ત્યાં એઓ જર્મન ભાષા અને સાહિત્ય લખાવતા હતા. જરાબર છત્તીસ વર્ષ પછી એમને આત્મોદ્ગ્રા પામે એમના કાસારદેવી આશ્રમમાં ૧૯૬૧માં મળ્યો ત્યારે તો એઓ અનામારિક લામા ગોવિંદ હતા. યાનિનિકેતનના નિવાસ પછી તો એઓ તિબેટ ગયા, ત્યાં લામો નિવાસ કર્યો અને ત્યાં જ દીક્ષા લઈને લામાનું શરણાર્પણ કરી રહ્યાં.

અમે જ્યારે આત્મોદ્ગ્રામાં નિવાસસ્થાન કર્યું ત્યારે અમારા એક દુવેકર મિત્ર શ્રીમતી મેરી જોપલીમરે એક અથ મને વાંચવા આપ્યો. એ અથનું નામ “ ફાઉન્ડેશન્સ ઓફ તિબેટન મિન્ટિસિઝમ”. એના લેખક અનામારિક લામા ગોવિંદ આ અથનું રિવેચન થયું સમય પહેલાં ‘ આર્ચન પાથ ’ મા વાંચ્યાનું યાદ આવ્યું. આમ તો આ અથની ખ્યાતિ આંતરગણિય, એટલે, ધ્યાનપૂર્વક એનો સ્વાધ્યાય કર્યો. સ્વાધ્યાય પછી એના લેખક વિશે જ્યારે પૂછપરછ કરી ત્યારે આશ્ચર્ય વચ્ચે જાણવા

મધ્યુ કે લામા ગોવિંદ અમારાથી માત્ર એક માઇલ દૂર ઠાસાર-
દેવીની ટેકરી પર રહે છે.

આ અથના સ્વાધ્યાય પછી એક વાત અછતી ના રહી.
લામા ગોવિંદ મરમી માણસ છે માત્ર પિદ્ધાન કે પડિત નથી
એટલે એક બપોરે મિસિસ આપલોગરની સાથે અમે ઠાસારદેવી
પહોંચ્યા. પ્રથમ દર્શને જ આદર્પક લામા ગોવિંદ, લામા પરિ-
ચય પછી સહૃદય મિત્ર બની ગયા એમનું આખું આંતર-
કલેવર રનેહથી રચાયેલું છે બૌદ્ધધર્મ વિષેની જ્ઞપતી નિષ્ઠા
અને તથાગત છુદ્ધ વિષેની એમની ગાંઠો થદ્ધા-લક્ષિત બોધને
સાથે આનંદ થયો. એ વખતે જ એમના જીવનસાગિની
લી ગોતમીની આળખાણુ પણ યદ્ય લી ગોતમી પણ એમની
સાથે તિબેટ હતા અને એમણે પણ ત્યા જ દીક્ષા લઈને
શાક્ય ડાક્ષમા બન્યા.

પછીના વર્ષોમા તો બન્નેની મૈત્રી વિકાસ પામી એ દિવ-
સોમા લામા ગોવિંદ એમની આત્મકથા લખતા હતાં. એને
વિષે અમારે ચર્ચા-વાતચીત થતી રહેતી. એનું સ્વરૂપ સામાન્ય
આત્મકથા જેવું નહીં હોય, જે જે આધ્યાત્મિક ઘટનાઓએ
એમના જીવન સ્વરૂપને બાંધવામા સહાય કરી હશે અને જેનું
આંતરયાત્રાના વિકાસમા મહત્ત્વ હશે તેથી જ વાતો અને
પ્રસંગોનો એમાં સમાવેશ હશે એ જ આત્મકથા "The way
of the white clouds" - "સ્વેત વાદગોનો પંથ"
લડનમાં હચોસન તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. ગોવિંદ અને
ગોતમી બન્ને ચિત્રકારો છે. લી ગોતમી પણ શાંતિનિકેતનમાં
હતાં. પહેલાં શ્રી. અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરના અને પાછળથી
શ્રી. નંદલાલ બોઝના માર્ગદર્શન હેઠળ ચિત્રકલા શીખ્યા
લી ગોતમીના કેટલાક રેખાંકનો અને ચિત્રો તથા "વિ -"

કેટલાક રેખાકોને અને તમજીરો આ ઐર્થનો વિશેષતા છે
પુનઃકની શોભા અને મહત્તા આનાથી દીપી જોડે છે

અથ પાચ ખડોમા વહેચાયેલો છે પ્રથમ વિભાગમા
ત્રણ પ્યાન દર્શનોની કથા આવે છે. મિનોનથી દાલીન્યોગ અને
પશ્ચિમ તિમેટ પટ્ટોચીને ત્યાં દીક્ષા પામીને આગળનું ભારિ
કાર્ય કેવી રીતે નિષ્પટ્ટ અને પ્રકાશિત થાય છે ત્યાં મુધીની
વાર્તા છે બીજા વિભાગમા યાત્રીજીવનના વિરિધ પાસા અને
ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે ત્રીજા વિભાગમા અત્યુ અને પુનઃજન્મ
વિશે દીક્ષા પછી લાભાને પોતાને થયેલા કેટલાક અનુભવો
અને દર્શનોની કથા કહેવાઈ છે ચોથા ખડમા દદિણુ અને
મધ્ય તિમેટની યાત્રા અને એ દગમિયાન બનેલી ઘટના તથા
જીવાયલા જીવનનું બધાન છે પાચમા ખડમા પશ્ચિમ તિમેટમા
પાછા આવી ગયા મુધીની કથાનો સમાવેશ છે આ ખડ
આધનાજીવનની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ મહત્ત્વનો છે એમા જ અનિમ
દીક્ષાનો અનન્ય પ્રભાવ આવે છે અને આ જ વિભાગમા દેવાસ
અને માનમરોવરનો અદ્ભુત યાત્રાનો અનુભવ પણ સમાયેલો
પડ્યો છે આ વિભાગમા એમના કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુ
ભવો અને ઘટનાઓ પણ ઉલ્લેખ પામ્યા છે આ જ વિભા-
ગમા તિમેટની વિદાયનું કાન્થમય ચિત્ર આપે છે

છેલ્લા ઉપસહારના અધ્યાયમા ગુરુ નેવાનો અબધ અને
એ આતર સબધ વડે કેવી પ્રકાશયાત્રા થાય તેની ગોપનીય
વાર્તા છે. છેલ્લે બે પરિશિષ્ટોમા લ્હાસાના રાજાઓની પેઢી
અને પરપગનો ઐનિહાસિક પરિચય પણ આપ્યો છે.

આખા અથમા આતર જીવનની આમોહવા પથરાયેલી
પડી છે. સમગ્ર અથના ન્વાધ્યાય પછી પ્રથમ મુદ્રા લખમે છે

તે લેખકની અતરનિધાની એ અતરનિધાને કાગ્ગે કરેલી તપ-
શ્રયોની અને સહન કરેલી મુશ્કેલીઓ અને વેદનાની એટલે
પુસ્તકમાં જીવનની સુગંધ સતત આવ્યા કરે છે અને વાચકને
જિંદગીનો સ્પર્શ આપતી જામ છે જીવનરસના મૂળ સ્રોત
સુધી પહોંચવાનો આ આખો પુરપાથ એટલો નિષ્ઠાવત, પ્રમા-
ણિક અને જહેમતભર્યો છે કે આખી કથામાં જીવનરસ ક્યારે,
ક્યાં અને કેમ નીપજતો જાય છે અને વાચકના ચિત્તને સ્પર્શતો
જાય છે તેની ખબર જ નથી પડતી એટલી બધી હૃદયગમ્ય
અને વેધક આખી યાત્રાકથા ■ મૂળ આ અતરકથા જર્મન
ભાષામાં લખાઈ છે અને લેખકને પોતાને હાથે જ અંગ્રેજીમાં
અનુવાદ પામી છે એટલે અંગ્રેજી ગદ્યમાં જર્મન વિશદતા,
માતખરપણું અને ઓજસિનતા સહજ લાવે આવ્યા છે. ગદ્યની
લઠણ અને લહેકો અંગ્રેજી કરતા જર્મન વધારે છે અને એ
મનને સચિરે પણ લાગે છે આ પ્રથમો ખીન્ને ગુણ આખે
ઊઠીને વળગે છે તે એની સીધી સચોટતા. ક્યાં છોડા છોડા-
વાની વાત નથી મૂળ પિંદુ પર ફરીને લેખક વાત એવી
સહજ વેધકતાથી કહે છે કે વાચકના ચિત્ત સુધી એમને આવતા
જરાય વાર નથી લાગતી તિબેટન ભાષાની જાણકારીને કારણે
તમાના જીવનને આત્મસાત કરનામાં એમને આનંદ આવ્યો છે.

એમની પ્રથમ દીક્ષાની યદના વિશે લખતા એમણે એક
વાત બહુ જ સહૃદય અને સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરી છે " ગુરુ
દીક્ષા પહેલા જે કંઈ વાન્યુ વિચાર્યું હોય છે, જેનું પણ
મનન ચિત્તન કર્યું હોય છે, ધ્યાન ધારણા કર્યાં હોય છે, પુણ્ય
યાત્રા કરી હોય છે, સ્નેહસંબંધો બાધ્યા અને નિભાવ્યા હોય
છે ટૂંકમાં જે જીવન જીવાયું હોય છે તે બધું જાણે ગુરુ અને
ગુરુના આત્માના જૂતકાળની વાત જની જાય છે ઉપરાંત એ

ભૂતકાળમા ઇવનના મર્મનો નવો અન્ય મૂકાય છે વર્તમાન
 ઇવનને નરા પ્રકાશમા આલુનામા આવે છે અને એ પ્રપન્નમા
 ભાનિ ઇવનની કદાચ જાણી થાય છે જાણે સમગ્ર ઇવનના
 પર્વતનનો એક મગધ પ્રારભ થાય છે લાખા વખતથી એક
 ધરેલા ઇવન મન જાણે જૂના કપડા ઉતારી નાખે છે પુગતન
 કાયળી આપમેળે સગી પડે છે અને અભિનવ ઇવનનો અભિ-
 રામ આગલ અનન્ય શ્રદ્ધા જન્માવે છે પૂર્વે નરોત્તુ એવું
 અપૂર્વ ઇવન જાણે નથી યાના મડિ છે બધું પવટાપુ છે,
 દર્શન, મુલ્યો, સ્વપ્નો, માપદડ, મેદરૂપ અને સસાર સૌએ
 નવું મહત્વ, નવો અર્થ ધા-ણુ કર્યા છે આખા ઇવનની
 આમોદવા પવટાઈ ગઈ છે આ પવટાયેલી આમોદવામા રોપા-
 યેનો ઇવનનો આ બાવજોડ પ્રકૃતિનું સત્તાન બનીને સદજ
 ભાવે ઇવવા મડિ છે

ઓગસ્ટ, ૧૯૬૭

વાત્સલ્યની મહેક પાંડત

ઈ. સ. ૧૯૪૮ ની વાત હશે અમેરિકામાં પેન્સીલ્વેનિયાના પીગ્સબર્ગ શહેરમાં કાર્નેગી ઇન્ડીયન ઓફ ટેકનોલોજીમાં મુદ્રણમાં નિમે અભ્યાસ હતો હતો પીગ્સબર્ગના નિરાસ દંભિયાન માગ ત્યાના ગાર્ડિયન થીમલી મડ પેગની કામેનિયત અને વ્યવસ્થાક્રિતને કારણે હુ ધણુ અમેરિકનો અને અમેરિકન નીઓને મળી શક્યો. કેટલાક ભાઈ બહેનો સાથે નિમ્નની ઓળખાણુ પણ સાધી શકાઈ આ સર્વ સબધોમાં જે સબધ રહેલો કાળે કે આતર આપવેના મહત્ત્વને કારણે સ્મરણીય રહ્યો છે તેમાંથી એક અવિસ્મરણીય સબધ મિસિસ પર્વ બહનો છે અમાડુ એ મિલન મારી સ્મૃતિના આકાશમાં એવુ ઝિયર અને તેજસ્વી છે કે એની યાદ હજી પણ મને ભાનના ઉગાથમાં લઈ જાય છે.

મિસિસ મડ પેગની ઉંમર ત્યારે સિતોર વર્ષની આસપાસ હતો. એ બાઈની ચપળતા, સંકેતતા અને દાક્ષિણ્યે મારા અત કન્હુ ઉપર યાદગાર મુદ્રા ઉપસાવી છે એમની કુશળતાને કારણે અમેરિકાનો મારો નિરાસ અત્યંત સરળ અને ઉપયોગી બની શક્યો એક દિવસ મે એમને વાત કરી કે મિસિસ પર્વ

બંને મળવાની ઈચ્છા છે પણ મારે કોઈ એમનો ઈન્ટર્યુ કે એમની વિવેચનરી મુગ્ધતા જોઈતા નથી મારી ભાવના તો એમની સાથે એકાદ સાજ સહજભાવે ગાળીને એમનો નિન્ટવર્તી સહસાસ માણવો છે વાતચીત તો જે થાય તે ખરી બીજે જ આવાડિયે મડ પેજ એક શનિની સાજ પર્ન બક સાથે ગાળવાનું એમનું જ આમત્રણ લઈ આ યા. મને અણધાર્યો અને અપૂર્વ આનંદ થયો આ સાજ એમના પીટસમર્ગના પનાના નિવાસમ્યાને ગાળવાનું નક્કી થયું હતું એટલે ન્યુયોર્કની જોન ટે ની એમની ઓફિસમાથી એમની સાથે જ વેર જવાનો ડાયરક્ટમ હતો નસાજો. અમે સૌ સાથે એમને ત્યાં પહોંચી ગયા આમ તો શનિવારે ન્યુયોર્કનું ઓફિસનું કામકાજ બધ હોય છે પણ તે દિવસે પર્ન બક વિશેષરૂપે ન્યુયોર્ક હતા ઘેર પહોંચતા જ એમણે બહુ મ્વાલા વિકતાથી અમે જાણે ધગના જ માણસો હોઈએ તેમ વર્તવા માણ્યું પહેલા તો એમણે દત્તક લીધેલા બે બાળકોની ઓળખાણ કરાવી અને એમને જ ચહાપાણીની વ્યવસ્થાનું કામ મોઝુ. અમારું રાતનું જમણું પણ ત્યાં જ થશે એ પણ એમણે સાથે સાથે જણાવી દીધું. મોડી રાતે ન્યુયોર્ક પટો અવા મારે ગોગની વ્યવસ્થા પણ કરી દીધી કે પાછળથી કોઈ મુશ્કેલી જોની ના થાય મોડુ, હાથ ધોઈને પગવારીને અમે વાતો કરતા બેઠા

વાતો અવગમનકની ધસી થઈ ચીન વિષેની એમની જાણ જારી જોઈને આશ્ચર્ય જવળ એનું હતું તે ઉપરાંત જીવનની સમગ્રતા ઉપરનું એમનું દર્શન, સાહિત્ય અને કલા વિષેની કેવળ હકીકત કે કલ્પનાઓ નહીં, પણ જીવનમાથી થતી નીપજોને

આધારે રચાતી સાહિત્ય કે દલાની કૃતિઓનાં સ્વરૂપ અને બધારણુ વિશેની એમની વાતચીતની સરદહો વિસ્તૃત અને ઉદ વિશ્વને આચરી લેતી હતી. આ સર્વ વાર્તાલાપ દ-નિયાન જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ કે વિષયના આતરમર્લ વિશે વાત હોયતી ત્યારે એમનુ ગાંબીર્ય, જોડણુ પકડતુ અને એમના ચહેરા ઉપર ગૌરવનુ ઓગસ હવાઈ રહેતુ. આવા એક વિષયની વાતચીત કરતાં કરતાં અમે ગાંધીજીના ખૂન ઉપર ઊતરી પડ્યાં.

મારી યાદ એવી છે કે એમણે ગાંધીજીના દેહવધને કાઈરિટના શળિયે ચઢવા સાથે મૂક્યું હતુ. એમણે કહ્યું કે મૃત્યુ તો અત્યેક માણસને માટે નિર્મિત વસ્તુ છે. એ અનિમ નિર્મોહનું પકડમાથી કોઈ છટકી કે છૂટી શકતું નથી. પરંતુ જે સત અને સાધુપુરુષો પોતાને કાળે નહીં પણ પરમાર્થને માટે આનંદપૂર્વક પ્રાણ આપે છે અને મરીને પણ પારકાનુ, સર્વાનુ અને પોતાનો વધ કરનારાનુ પણ કલ્યાણુ વાછે છે તે માણસો મરીને જીવે છે. એમનો હિસાબ યાચ છે.

આમ બોલતાં બોલતાં એ અત્યંત ગંભીર બની ગયાં. મૂક, શાત બની ગયાં, અને જાણે પોતાના અંતરમાં ઊતરીને વિશ્વના અતરમાં ઊતરી ગયાં હોય તેમ એમની આંખોનું જોડણુ જોનાં લાગે.

સહેજ ખમીને મેં ધીરથી કહ્યું કે ગાંધીજીને મારનાર વ્યક્તિ તો એ જાતના દેશમાં પ્રવૃત્તતા વિચારોની માત્ર પ્રતિનિધિ હતી. ગાંધીજીનુ ખૂન કરવાના વિચારો દેશમાં ફેલાયેલા ધોળાતા-ગૂગળાતા વિચરના હતા. જ્યારે પ્રગ્ન કોઈ-પણ સાધુપુરુષની નિર્બીજ સાધુતા સદન કરી શકતી નથી

ત્યારે એનો વધ કરવાનું વિચારે છે. આ વધની વિચારણાના મળમાં મનુષ્યની સાધુ નહીં રવાની આગઈ અને અળવિત-રાપણ તથા બલિદાન અને ત્યાગ તન્દની ધૂણા મોગે ભાગ લઈવે છે. આજે પણ જે કોઈ મિત્રે આપણુ ભત્રું ક્યું હોય ને આપણે સામેથી એનું સારું ન કરી રાકના દોષએ તો આપણે એને તિરસ્કારીએ છીએ અને વખત આવે એનું ખૂરુ કરનાં પણ અચકાનાં નથી. આ સાધુજનના વધની વૃત્તિ પણ મનુષ્યમાં રહેલા પશુના અભિમાનનું પરાક્રમ છે.

આ વાત સાંભળીને એઓ ખુશ થયા. બોલ્યા કે વાત સાચી છે. મારો અનુભવ પણ એવો છે કે આપણે જે કોઈ વેશ્યાને બચાવીને એને કોઈ સારા માણસ સાથે પરણાવીને મુખી દામપત્નની વાત કરીએ તો એ વાત એને બિલકુલ ગમતી નથી. મનુષ્યમાં ગ્રહેલા પશુને પોતાની સ્વચ્છંદનાને શુદ્ધ કરવાનું કે મર્યાદિત કરવાનું જરાય ગમતું નથી.

મનુષ્યમાં વમના પશુ અને દેવની વાન નીકળી એટલે એના સદર્ભમાં એમણે એક બહુ વિચારમૂલ્ય વાત કરી. એમણે કહ્યું કે, હિંદુસ્તાન દેશ માટે મારી આહના અને એની પામેની મારી અપેક્ષા એક લુદા જ પાયા ઉપર રચાઈ છે. મને એમ લાગે છે કે અમારા દેશમાં જ્યારે કોઈ ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવાનો ટોચ છે અને એ દ્વારા માનવકક્ષાણુ સાધવાનું ટોચ છે ત્યારે અનેક પ્રતિભામય પન્ન માણસો પોતપોતાના ક્ષેત્રનો પ્રતિભાનું તેજ અને બળ લઈને એક મોટો સહયોગ સહ-પુરુષાર્થ આદરે છે. અને છતાં એની સફળતા કે નિષ્ફળતા એકસ હોતી નથી. પરંતુ ભાગ્ય દેશમાં એવું જોંધું છે કે આવો મોટો ભગીરથ પુરુષાર્થ કે મહાન માનવીય સિદ્ધિ માટે

એક જ મહાપુરુષ પાકે છે અને એ અગદ્ય લાગતું કાર્વ પોતાની અદ્ભુત અને દેવી જીવનપ્રતિભા વડે સિદ્ધ અને સાર્થક કરે છે. કૌણ બાબે, તમાગા ભારત દેશની આબોહવામાં જ કેઈક પ્રતિભાના પગથાણાં છે એ છે કે જેઓ તર મળતા કોઈ મહર્ષિના ઉદાત્ત, વિશાળ અને પગમાર્થાં જીવનમાં એક જ અને એકાગ્ર યજ્ઞને અનન્ય અને અપૂર્વ પ્રતિભાવુ નિર્માણ કરે છે. અને એ વ્યાકિત જગત્તે દિવ્ય વિશ્વનિ બની જઈને સમગ્ર માનવજાતને એક ડગલુ આગળ લઈ જાય છે તમારે ત્યાં એવી નિબૃત્તિ પકવવા માટે જાણે અનુકૂળ આબોહવા અને વાતાવરણ છે.

મને એમનું આ દર્શન અત્યંત પ્રિય લાગ્યું. અને અતરમાં સોસરુ બનરી ગયું વાત એમની કેટલી બધી સાચી હતી ! માનવીય જ્ઞાતવિકાસના અનુધ્યની ચેતનાની ઉત્ક્રાંતિ અને જીવનઉત્સર્ગના કેવા ભગીરથ પુગ્ધાર્થ આપણા શમા અથા છે ! અવતારી અને અન્ય મહાપુરુષોએ પરમાર્થ ાટેના કેટલા મોટા યજ્ઞ કરીને, એમાં પોતાની વ્યક્તિગત મહત્તાનો - હોમ વીને કેટલું મોટું પરમાર્થરૂપ નીપજગ્યું ? ! સ્વાર્થના શુદ્ધિકરણની પ્રક્રિયાના મહાપુરુષાઓ આપણા 'શમાં અનેક થયા છે -

૧. દેવ યજ્ઞ કાચની જ વાત છે. ૧૯૪૮નો ૫ દરમી મોગરડે ભારતને ગાજકીય સ્વતંત્રતા મળી ત્યારે આખો દેશ ઉત્સાહ માણ્યો હતો જરાબર એ જ સમયે ગાંધીજી નેઆખલીમાં મૃત્યુને કેડે બાંધીને હિંદુ-મુસ્લીમ એકતાનો મહાપુરુષાર્થ કરીને અન્ય જાતિઓને નિર્ભયતાતુ વરદાન આપના હતા પોતાના જીવન અને જલિદાન વડે પ્રાપ્તે અદિ આ અને અસંખ્યની દેવ આર્થા જગત્તે એ મહાત્માને જાણે આખો

માર્ગ પણ એમનું આપણે શું મારું ? દેહનો વધ તો એક જણે કર્યો. પણ એમના આત્માનો વધ જો જાનનું પામર અને સ્વાર્થી જીવન જીવીને આપણે ફરી રત્ના છીએ તેને કાણ માફ કરશે ?

દિવ્ય વિજ્ઞાનની આ જ તો કમોટી છે અને એ જ સિદ્ધિ છે કે ગાંધીજી આજે પાછા આવે તો આજે પણ આપણા આ એકરમ અને અમાનુષી કૃત્યોને ઠંભા આપી એમની મહત્તા અને ઉદારતા સિદ્ધ કરે અને આપણું મારું શરમનું મારું જોશુ ન થાય ! આવે વખતે વ્યેદિતનો અને સમગ્ર પ્રજાની કમોટી છે. કયા દર્શનને ખાતર, કયા મુશ્વને માટે આપણે ન્યોજાવર થઈએ છીએ ?

.. જોયું આપણું જીવન તેવો આપણો જવાબ ! કોઈકે ગાંધીજી પાસે સંદેશો મોકલ્યા હતા ત્યાં એમણે નિઃસંકાય-ભાવે કહ્યું હતું કે “મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે.”
મે., ૧૯૬૬

દેહ પ્રવાસ કરતો હતો પણ મન, હૃદય અને અંતરાત્મા તો ક્યારનાં ત્યાં પહોંચી ગયાં નહતાં. ૧૭મીએ સાંજે ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે આશિષ મહારાજની છાતી પર માથું મુકીને તૂટી પડાયું. એક બાજુ હૈયું રડતું હતું, બીજી બાજુ એ જ હૃદય જાણે રુદનની ક્ષમાથી છૂટીને નવી મુક્તિનું વાનાવરણ અનુભવતું હતું. યશોદામાની સમાધિમાં એમના દેહના અવશેષ મુક્યા હતા. ત્યાં પ્રણામ કરીને સાંતિ યર્ષ. અવસ્થાનાં સ્પર્શ થયો. પછી ધીરે ધીરે આશિષદાએ અથડી ધ્વનિ મુધીના સમાચાર કહ્યા. ૧૪મીએ એમના દેહને પુષ્પચપ્પામાં મુવાડીને ડો. બોશી મેનની મોટરમાં મીરતોડા લાવીને જગેશ્વરના પુષ્પ-તીર્થમાં હંડેશ્વર પામે, જટાગંગાને તીરે, જ્યાં યશોદામાના અમિતસંસ્કાર કરવામાં આવ્યા હતા, ત્યાં જ દાદાના પણ અંતિમ સંસ્કાર થયા.

તમે સાચું જ લખ્યું છે : મનમાં ઘણા વિચારો આવે છે. ક્યાં દેહ ધસાયો, ક્યાં આવ્યા, કેવી સાધના સ્વીકારી અને જીવન કૃતાર્થ કરી વાસાંસિ જીર્ણાનિનો ત્યાગ કર્યો. ત્રણચાર દિવસ પછી એક રાત્રે આશિષ મહારાજે પોતાનો થોડીક આપદયા કહી-અક્ષરે અમે કહેવડાવી. તેમાંથી દાદા વિશે પણ ઘણી વાતો જાણવા મળી. શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ તો એમનું સંન્યાસીનું નામ. પણ યશોદામા તો એમને ગોપાલના વહાલ-મોખા નામથી જ બોલાવતાં. એટલે સાધકવૃદ્ધમાં અને મિત્ર-

આર્જવ મૂર્તિ પ્રીતિ-૧૫

પ્રિય ઉમાશંકર,

૧૪મી નવેમ્બર વહેલી સવારે નૈનીતાલમા શ્રી કૃષ્ણપ્રેમનુ દેહાવસાન થયું. પહેલી નવેમ્બરે અમે સવારે મીરતોલા જોયું અને એમની પાસે વિદાય માગીને ચરણગ લીધી ત્યારે એવો ખ્યાલ નહોતો કે આટલું જલદી એ પોતાના દેહનુ શુદ્ધ પત્ર ઉતારી નાખશે અને એમણે એ સવારે જ હસતા હસતા કહ્યું હતું કે “આ વત્ર હવે જૂનું થયું છે નવું બદલાવાની મારી આગર ઇન્જની તમને બબર છે હવે મને રોડો નહીં આ પ્રસંગે હવે સહજલાવે પાર જિતરવા દેજો સાવિત્રી અને મને જાની સગસા ચાપીને ઢેયાની ફૂફ અને આખોમાથી નિતારીને અમૃત આપ્યું હતું અને આઠમી નવેમ્બરે વડોદરા પહોંચ્યા ૧૦મી નવેમ્બરે મને મીરતોલા તે વવાનો તાર આવ્યો અને હું નીચું તે જ દિવસે એણે ૧૪મીએ મધગતે એમના દેહનિસર્જનનો ખીજો તાર મળ્યો. તરત જ મધરાતની ગાલી પકળી મીરતોલા માટે વડોદરા ખોડ્યું.

દેહ પ્રવાસ કરતો હતો પણ મન, હૃદય અને અતરાત્રા
તો ક્યારનાં ત્યા પહોંચી ગયા નહતા. ૧૭મીએ સાંજે ત્યા
પહોંચે ત્યારે આશિષ મહારાજની છાતી પર માથું મૂકીને
તૂટી પડાયું એક બાજુ ડૅયુ રડતું હતું, બીજી બાજુ એ જ
હૃદય જાણે રુદનની કળમાથી છૂટીને નવી મુક્તિનું વાતાવરણ
અનુભવતું હતું. યગોદામાની સમાધિમાં એમના દેહના અવ-
શેષ મૂક્યા હતા ત્યા પ્રણામ કરીને શાંતિ ચર્ધ સ્વસ્થનાને
અર્પણ થયો. પછી ધીરે ધીરે આશિષદાએ અચ્ચીર્ધતિ સુધીના
સમાચાર કહ્યા. ૧૪મીએ એમના દેહને પુ પચ્ચામાં સુવાડીને
ડો ખોશી મેનની મોટરમાં મોરતોવા લાવીને જાગેશ્વરના પુષ્પ-
તીર્થમાં દડેશ્વર પામે, જટાગ ગાને તીરે જતા યશોદામાના
અગ્નિસરકાર કરવામાં આ પા હતા, ત્યા જ દાદાના પણ
અંતિમ સરકાર થયા.

તમે સાચું જ લખ્યું છે મનમાં ઘણા વિચારો આવે
છે. આ દેહ ધણે, કયા આત્મા, કેવી સાધના સ્વીકારી
અને જીવન કૃતાર્થ કરી વાસાસિ જીર્ણાંતિનો ત્યાગ કર્યો
ત્રણચાર દિવસ પછી એક રાત્રે આશિષ મહારાજે પોતાની
થોડીક આપકયા કહી-બનકે અમે કહેનારી તેમથી દાન
વિશે પણ ઘણી વાતો જાણવા મળી શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ તો એમનું
સન્યાસીનું નામ પણ યશોદામાં તો એમને ગોપાલના વહાન
મોયા નામથી જ બોલાવતા એમણે સાધકવૃદ્ધમાં અને મિત્ર
વર્ગમાં એઓ ગોપાલદાના લાડકા નામથી જ ઓળખાતા
બાકી એમનું મૂળ નામ તો રાના ડ દેનરી નિકસન ઈ સ
૧૮૮૮ના મે માસની ૧૦મી તારીખે ઇંગ્લેન્ડમાં મધ્યમવર્ગના
ખાનવાન કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો હતો ઇંગ્લેન્ડની પશ્ચિમ
સ્કોલની એ નીપજ હતો ત્યાર પછી પ્રેમિશ્વર યુનિવર્સિટીમાંથી

આજ્ઞાવ મૂર્તિ પ્રીતિ નેત્ર

પ્રિય ઉમાશંકર,

૧૪મી નવેમ્બર વહેલી સવારે નૈનીતાલમાં મી ફેશ્યુમેન્ટુ દેહાવસાન થયું. પહેલી નવેમ્બરે અમે સવારે મીરતોલા જોયું અને એમની પાસે વિદાય માગીને ચરણુરજ લીધી ત્યારે એવો ખ્યાલ નહોતો કે આટલું જલદી એ પોતાના દેહનું શુદ્ધ વસ્ત્ર ઉતારી નાખશે. અમને એમણે એ સવારે જ હસતાં હસતાં કહ્યું હતું કે “આ વસ્ત્ર હવે જતું થયું છે. નવું બદલવાની મારી આતુર ઈચ્છાની તમને ખબર છે. હવે મને શેકશો નહીં. આ પ્રસંગને હવે સહજલાવે પાર છાતરવા દેજો. સાવિત્રી અને મને છાતી સરસાં ચાંપીને હૈયાની કંદ અને આંખોમાંથી નિતારીને અમૃત આપ્યું હતું. અમે આક્રમી નવેમ્બરે વડોદરા પહોંચ્યાં. ૧૨મી નવેમ્બરે મને મીરતોલા તેડાવવાનો તાર આવ્યો. અને હું નીકળું તે જ દિવસે એટલે ૧૪મીએ મધરાતે એમના દેહવિસર્જનનો પ્રીત્ને તાર મળ્યો. તરત જ મધરાતની ગાડી પકડી મીરતોલા માટે વડોદરા જોયું.

વખત ઇંગ્લેન્ડથી પાછા ફર્યા પછી એમણે આ દેશને જ પોતાની માતૃભૂમિ સાચા અર્થમાં માનીને કાયમી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૯૨૪માં એમણે લખનૌની જગ્યાનું ગણનામું આપ્યું અને બનારસ દિદુ કુનિવર્સિટીમાં એકા પગારે અંગ્રેજીના અધ્યાપકનું કામ સ્વીકાર્યું. અહીં જ એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૯૨૬માં ઇંગ્લેન્ડથી એઓ પાછા ફર્યા ત્યારે થીમતી મોનિકા ચક્રવર્તીએ જુદાવનમાં ગૌરવામી બાલકૃષ્ણ દાસજી પામે વેશાશ્રય લઈને સંન્યાસિની તરીકે યશોદામા નામ સ્વીકાર્યું હતું. ૧૯૨૬માં જ દાદાએ યશોદામાને શુરુ સ્થાપી એમની પાસેથી મંત્રદીક્ષા લીધી. ૧૯૨૮માં બન્ને શુરુ શિષ્ય આત્મોડા આવ્યા. અને એ જ વરસમાં જગન્નેશ્વર જતા મોરતોલામાં એમણે પણ યશોદામા પામેથી વેશાશ્રય સ્વીકારી શ્રી કૃષ્ણપ્રેમનો નવો જન્મ લીધો. ૧૯૩૧માં મોરતોલામાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને એમણે કાયમી વાસ કર્યો.

ગોપાલદાતું જીવન જોતાં એવું લાગે છે કે માણસ કેવળ હકીકતોનો બનેલો નથી, એ સંજોગોમાથી અકસ્માત જન્મેલું પ્રાણી નથી, પૂર્વજન્મોના સચિત્ત કર્મોનું ફળ અને એની સિદ્ધિ તથા કૃતાર્થતાઓ સાથે લઈને અવતાર પામેલ આત્મા છે. આજે રાષ્ટ્રીયતા, સગૃહી અને સંખ્યાતાની લયંકર અથા ડામણો અને જગ્ગર ટક્કરો થઈ રહી છે પણ એ બધા વચ્ચે એ પણ જોવા મળે છે કે મૂલ્યો અને મદતાના ચલિત અને પરિવર્તનશીલ જમાનાથી જાણે કે અસ્પૃશ્ય રહીને, સંહારના આ તાંડવથી જરાય યાદયા વિના જીવન સત્યનો અંતિમ એકતા બણી જતી વલુઝારમાં પોતાનું અર્પણ પૂરનાર કેઈ અખંડ અને અખિલ જીવનના આતરયાત્રીઓ શ્રદ્ધાનો જ્યો-

મેન્ટલ અને મોરલ સામ-સમાં દ્વાયમોષ લઈને બી. એ. થયા. એમ એ. થઈને ત્યાં જ ફેલોશિપ સ્વીકારી. ૧૯૧૮ની એ સાલ કેમ્બ્રિજમાં હતા એ દરમિયાન પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડના રાયલ એર ફોર્સમાં ભરતી થયા. લેફ્ટેનન્ટનું કમિશન મળ્યું ને પાઇલોટ બન્યા. આ લડાઈમાં એક વખત એરોપ્લેનમાં એવો અદ્ભુત અનુભવ થયો કે એમને જીવનની નિયામક શક્તિનો જાણે મોટેમોટ સામનો થઈ ગયો. દિ દુરયાન વિશે એમના હૃદયમાં ઘણી જિજ્ઞાસા અને ધણુ વદાસ હતું. હિંદ જવાની ઇચ્છા પણ ઉકટ હતી. એટલે લડાઈ પછી જ્યારે લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં અંગ્રેજ સાહિત્યના અધ્યાપક તરીકેની જગ્યા માટે એમની પસંદગી થઈ ત્યારે એમને ધણો આનંદ થયો. ૧૯૨૧ના ઓક્ટોબરની આદમી તારીખે એઓ ભારત આવ્યા.

• એ વખતે 'લખનૌ યુનિવર્સિટીના વાઇસચાન્સેલર ડૉ. જોનેન્દ્રનાથ ચક્રવર્તી' હતા 'યુનિવર્સિટીનાં જુદા જુદા' રતરનાં અધ્યાપકોને રહેવા માટે ચોખ્ખ મકાનો હોજી ચણાતાં હતાં. ડૉ. ચક્રવર્તીને એમ ધમું કે આ જુવાન અંગ્રેજ હોકરો પોતાના કુટુંબથી વિખૂટો પડીને આવે છે ત્યારે એને અતકું ના લાગે અને ઓછુ ના આવે માટે એમણે પોતાને ત્યાં જ રહેવાનું થોડો વખત રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી જ્યારે અધ્યાપકો માટેનાં મકાનો તૈયાર થયા ત્યારે પણ એ વિદેશી પ્રોફેસર ડૉ. ચક્રવર્તીને પોતાના પિતા અને એમનાં પત્ની શ્રીમતી મોનિકા ચક્રવર્તીને પોતાનાં માતા તરીકે સ્વીકારી ત્યાં જ કાયમી રહેવાનું પસંદ કર્યું. વચ્ચે થોડો સમય ઉનાળાની રમતો ગાળવા ઈંગ્લેન્ડ જઈ આવ્યા. ઈ. સ. ૧૯૨૩માં ખીજી

વખન ઇન્દ્રેન્દ્રી પાછા ફર્યા પછી એમણે આ દેશને જ પોતાની માતૃભૂમિ સાચા અર્થમાં માનીને કાયમી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

૧૯૨૪માં એમણે લખનૌનો જગ્યાનુ ગઢનામું આપ્યું અને ખનાસ દિદુ યુનિવર્સિટીમાં ઓછા પગારે અગ્રેજના અધ્યાપકનું કામ સ્વીકાર્યું. અહીં જ એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૯૨૬માં ઇન્દ્રેન્દ્રી એઓ પાછા ફર્યા ત્યારે શ્રીમતી મોનિકા ચક્રવર્તીએ ઉદાવનમાં ગૌંવામી બાલકૃષ્ણ દાસજી પામે વેશાશ્રમ લઈને સન્યાસિની તરીકે યગોદામા નામ સ્વીકાર્યું હતું. ૧૯૨૬માં જ દાદાએ યશોદામાને ગુરુ આપી એમની પામેથી મંત્રદીક્ષા લીધી. ૧૯૨૮માં ખન્ને ગુરુ શિષ્ય આશ્રમોદા આવ્યા. અને એ જ વર્ષમાં જગેશ્વર જતાં મોરતોલામાં એમણે પણ યશોદામા પામેથી વેશાશ્રમ સ્વીકારી શ્રી કૃષ્ણપ્રેમનો નવો જન્મ લીધો. ૧૯૩૧માં મોરતોલામાં મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઈ અને એમણે કાયમી વાસ કર્યો.

ગોપાલદાનું જીવન જોતાં એવું લાગે છે કે માણસ કેવળ હકીકતોનો અનેતો નથી, એ સંજોગોમાંથી અકસ્માત જન્મેવું પ્રાણી નથી, પૂર્વજન્મોના સચિત કર્મોનું ફળ અને એની સિદ્ધિ તથા કૃતાર્થતાઓ સાથે લઈને અવતાર પામેલ આત્મા છે આજે રાષ્ટ્રીયતા, સંસ્કૃતિ અને સભ્યાતાની ભયંકર અથાગમણો અને જળખર ટક્કરો થઈ રહી છે પણ એ બધા વચ્ચે એ પણ જોવા મળે છે કે મૂંઝવે અને મદતના સંલિત અને પરિવર્તનશીલ જમાનાથી જાણે કે અસ્પૃશ્ય રહીને, સંહારના આ તાંડવથી જરાય યાદયા વિના જીવન સત્યની અનિમ એકતા લાણી જતી વલુગારમાં પોતાનું અર્પણ પૂરનારા કાર્મ અખંડ અને અખિલ જીવનના આંતર્યાત્રીઓ શ્રદ્ધાનો જ્યો-

તને અજવાળે પોતાનો માર્ગ કંઈ નહીં હોય છે પોતાની મજલ કાપી રહ્યા હોય છે આ મરુજવાઓના સધમા રા'ટ, જ્વનિ, મન્દુનિ અને ધર્મના બેદલાવ આપમેળે ઓગળી ગયા હોય છે

અનુભવગ્રન્થ આત્મનિષ્ઠાની આત્મીયે અજવાળે, પ્રભુ-ચરણે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પિત કરીને હવના અને ખીન્તને હવાડતા ઝોપાવદા જેવા વિશ્વનિવૃત્ત આત્મવિદને ૧૯૬૦ના ઓક્ટોબરની ૧૩મી તારીખે જ્યારે પ્રથમ વાર નીરખ્યા ત્યારે તમારી વાત સાચી લાગી એમના વિશ્વનિવૃત્તના ગર્ભને જાણે એક જ વાક્યમા તમે રમી બનાવ્યો હતો તમારું એ વાક્ય અને હજી બરાબર યાદ છે તમે કહ્યું હતું “ સ્વભાવમા ઈર્ષ જાતની ગાદિ વિનાના સ્વદેશ માણસને મળવું એ પોતે જ એક અનન્ય અનુભવ છે હવનમા આ એક વિશ્લ અનુભવ થયો ”

૨૬જી અને ૨૭મામીઓના પ્રથમ દર્શને જ, પ્રથમ સમાગમે જ, લાગ્યું કે જાણે આ જ મારી જન્મજૂનિ, આ જ મારા માળાપ, અહીં જ હવવું, અહીં જ જન્મવું, ૧૯૪૮મા અમેરિકાથી ખાહા ફરતાં લડનમા થોડાક અફવાડિયા ગેદેવાનું થયું હતું. તે સમયમા એક વખત જોન યોટકીન્સની પુસ્તકોની દુકાનમા જઈને ચોપડીઓ શોધતો હતો પહેલા જ પ્રયત્નમા એમનું “ધી યોગ ઓફ ધી ભગવદ્ગીતા” માંગ લાયમા આવ્યું. ત્યાં જિલા જિલા જ એનો આમુખ વાચી ગયો. વાચના વાચના થી થતું હતું એની ખબર ના પડી અતર વધોવાતું હતું. દૈમાય થતા હતા. શુદ્ધિ અવાક બની ગઈ હતી. પણ, અતરતમા ખુશીથી હલકાનો હતો. ઇન્દ્રો હવના થઈને વળ્યા હતા. એમની અદરનું સ્વસ્થ સમજવા

વિના તેજગ્વી લાંગતુ હતુ એટલે વોટગ્રાન્સ પામેથી એમનુ ખીજુ પુત્રક “ધી યોગ ઓફ ધી કકોપનિષદ” પણ લીધુ લડનમાં જ બન્ને ત્રયેનો સ્વાધ્યાય પૂરો કર્યો મને કંઈક થયુ શુ થયુ તે સમજાયુ નહી પણ જેનુ કંઈક અને જે કંઈક ત્યારે થયુ હતુ તેવુ જ બાગ વરે એમના પ્રથમ દર્શને અને પથમ સ્પર્શે થયુ દાદાના પાંચ વર્ષના સમાગમ પછી ૬૯૬ ન્પટ થયુ કે એ તો શ્રી કાનાઈની કૃપાનો જ પ્રસાદ હતો !

મીરતોખાના જીવનના કેન્દ્રમાં ઠાકુર જ સર્વદા અવતી રહ્યા છે બન્ને ગુરુજનો શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ અને માધવઆશિષ સેવકભાવે જ જીવ્યા છે અને અમને જીવાડ્યા છે એટલે ગોપાલદાની વિદાયની નિરાવાગતા કે નિરાશા કે અપગ વિવશતાની લાગણી થવાને બદલે જાણે નવજ્યોતનો, નવા આત્મજ-મનો ઉત્સવ થયો હોય એવા પરમ આનંદનુ સંવેદન સર્વોપરી બની રહ્યું

એમના દેહવિસર્જને એક નવો અનુભવ કરાગ્યો સામાન્ય જનનો દેહ પડે છે ત્યારે એની સાથે એનુ સર્વ કંઈ પડે છે સતજનનો, લકતજનનો દેહ પડે છે ત્યારે એનુ સર્વ કંઈ રહે છે કેવળ દેહનુ જીર્ણ વસ્ત્ર સહજભાવે લિનરી જાય છે એટલે ગોપાલદાના દેહાવસાને મૃત્યુની છાયાને આગામીને એનો ભય હોદી નાખ્યો ! કોણ કહે છે મૃત્યુ છે ?

ઉચ્ચી વિદાય વેળાના એમના અંતિમ શબ્દો હતા My ship is sailing’-મારી નૌકા હવે જીવનને પેટે પાર જાય છે અને એ એકની-એકની ગોધમાં ચાલી નીકળ્યા એમની પ્રેમ કરવાની પારાવાર શક્તિ — — — ની એ આ

પણ વડે એમણે સ્વજનો-સર્વજનો જે એમના સપર્કમાં આવ્યાં તે સૌને કઈક ને કઈક રૂપાન્તરનો પ્રસાદ આપ્યો હતો. એમનું સાન્નિધ્ય એટલું વિધાયક હતું કે માણસ તટસ્થ રહી જ ન શકે. એનો અતરંગલ હાથી બેઠો. એક વખત તો એમના સરપર્શની સજીવની વડે એ અતર્કુષ્ણ બની જાય.

પાંત્રીસ વર્ષના હિમાલયવાસમાં એકનિષ્ઠ અને એકાગ્ર એમમય આજીવ વડે એમણે હાકુરચરણને પોતાના હૃદયસિદ્ધાસન ઉપર ધારણ કરીને રાધાશ્રીનું અરણ્ય કરાવ્યું હતું. મીર-તોલાના મહિરમાં રાધાકૃષ્ણના મધુર સ્વરૂપો ધિરાજમાન છે. એ બંને ગ્રવરૂપો એક બનીને ગોપાલદાના હૃદયમાં વાસ કરતાં હતા, એટલે એઓ એ અમૂર્તનું મૂર્તસ્વરૂપ લાગતા. એમનું દર્શન નિર્મળ અને સ્વચ્છ હતું. કોઈ પણ પ્રશ્ન અને સમસ્યાને એઓ આરંભાર જોઈ લેતા. મનુષ્યમાં રહેતા અંશને નહિ, પણ સમગ્રને એ ઝાળખી લેતા અને એને જ સ્પર્શતા. છતાં પોતાની વાતનો કદી આગ્રહ ન રાખતા. આગ્રહ એક જ વાતનો કરતા કે અનુભૂતિ વિના મેળવેલું કોઈ પણ જ્ઞાન સમગ્રજી બનતું નથી. સમગ્રજી વિના સમર્પણની શક્તિ ઉદય પામતી નથી. અને સમર્પણ વિના નવો આત્મજન્મ પમાતો નથી.

મૃત્યુ જીવનનું જ બીજું સ્વરૂપ છે. જેની બીતરમાં અવિનાશીની રમણા હોય એને કાળ પોતાની અનંતલીલા વડે સજે છે, પોતાની અનંતતા અર્પાને એને પોતાનો કરે છે. પછી એમની પામે અંતકાળનાં તાળાં ઉઘાડવાની કૃત્તી આવી જાય છે. બેઠે આગળી જાય છે. એકતાનો એકતારો બહુ રહે છે. પરંપરની ઝાળખાણુ થઈ જાય છે. નોકાને પછી એ મહા નાચિક દ્વારી જાય છે.

ગોપાલદાસો જીવનનારક આમ જ્યારે અંધારનો ક્ષણોમાં
 ઝળકતો જોવા મળે છે ત્યારે અંતર આનંદથી ખેલી ઊઠે છે
 કે એ એજ એમની સાધનાનો મર્મ હતો. એજ એમના
 જન્મકાર્પનું સ્વરૂપ હતું. એમના જીવનની એ જ કૃતાર્થતા હતી :

Point out the 'way' - however dimly,
 and lost among the host as does the
 evening star to those who tread their path
 in darkness.

(The Voice of the Silence)

એમનો પ્રસાર આપણને દેરી રહેા.

ડિસેમ્બર, ૧૯૬૫

સત્યના કવિ ગાંધી

ઉપનિષદોના દર્શનમાં દેવ-ઋષિ-કવિ એ ત્રણેય શબ્દો, એક જ સ્વરૂપના પ્રત્યય છે. જે એક છે તે ત્રણેય છે. ગાંધીજીના પ્રથમ સમાગમથી મારા સમગ્ર ચિત્ત ઉપર એમની ન જુલાય તેવી છબી કેરાઈ ગઈ છે. આજે પણ એ તસવીર એટલી જ સ્વચ્છ અને સુરેખ છે.

ઈ.સ. ૧૯૨૦ કે ૨૧ની સાલ હશે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના કુલનાયક અને મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ગીદવાણી વડોદરા આવ્યા હતા. એ સાંજે જુવાનોની સભામાં એમણે સરકારી શિક્ષણસંસ્થાઓના બહિષ્કારની વાત એટલી નિષ્ઠા અને એટલા ગાંભીર્યથી કરી હતી કે અમારા વિદ્યાલયના ધણાં વિદ્યાર્થીઓએ સરકારી સંસ્થાનો બહિષ્કાર કર્યો. હું તો આચાર્ય ગીદવાણીની સાથે જ અમદાવાદ આવ્યો મયો અને મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થયો.

ચોગાક દિવસ પછી ગીદવાણીજીનાં બેમાર પત્નીને જોવા ગાંધીજી ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના મકાનમાં આવ્યા. મારું એ

એમનું પ્રથમ દર્શન, એમનો પ્રથમ સમાગમ આ મિલુગના માણસ નથી, વેદોના જમાનાના ઘેઘે સુધે જતરી આ પા છે એમનો પ્રેમ, એમની આખોમા તરવતી અનુપા અને સમગ્ર અસ્તિત્વમાથી નીતરતી નિર્મલ નમ્રતા ગમે તે માણસને એમના બનાવી લેવા માટે ચક્રિતમાન હતા

ત્યારથી લગભગ ૫-ચીસ વર્ષ સુધી અમારો પિતા પુત્રનો રોહસબંધ અતુટ રહ્યો ૧'૩૦ મા એમને પહેલી વાર ખબર પડી કે હું ક્રાંતિકારોના મજબૂત બહુ મારુ બહુ હુ ખી થયા એ વખત સારે બે ત્રણ ક્રાંતિકારોની સાથે હું પણ એમને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મળવા ગયો હતો મુલાકાત પૂરી થયા પછી ગાંધીજી આપ્યા સુધી વળાવના આપ્યા પેલા મિત્રો જરાક અચળ આપ્યા એટલે મારા ખભા ઉપર અપાર એકથી હાથ મૂકીને કહે “તમે પણ આમાં ભળ્યા છો? હિસાથી સ્વરાજ્ય નહીં મને મળશે તો અહિસા અને સ્વાર્પણથી જ મળશે તમને જે સમયુ તે ખરું પરંતુ મારા બારણા તમારે માટે હમેશા ઉઘાડા છે ” અને બોલતા બોલતા એમની આર્દ્ર બનેલી આખોમાથી જે પ્રેમવાની યર્ષ, તેનાથી હું આખોને આખો લિભાઈ ગયો હિસામાં રાચતી શ્રદ્ધાએ પહેલા આચકો અનુભવે મારા રૂપાનરનું ખીજ ત્યારે જ મારા અતરમા રોપાયું

એ ખીજ ધીરે ધીરે બાપુના પ્રેમજલથી ડૂબી રીતે જીંધું અને આખરે એના પ્રેમ ૩૩૩ રૂળ આવ્યા, એની કથા મેં ‘અતરવેનતા’ મા આલેખી છે ત્યાર પછી ૧૯૩૮માં પન્ના હતો ત્યારે જીવનમાં પાછો દિપાત મન્થે પન્ના રાજમહારાજના વિલાપી અને કદરૂપ જીવનથી અતર અં અતરતમા ત્રાસી ગયા હતા શુ ખરું તેની સમગ્ર

નહોતી. બાપુને દિલ્હી તાર ક્યો ને મળવાની રમ માગી. વળતા તારે રનેહથી બોલાવ્યો. દિલ્હીનું એ મિલન અવિરમણીય તો છે જ, પરંતુ મારા જીવનને નવા વળાંકે લાંબીને સાચી દિશા લણી પગલાં માંડી આપનારુ પ્રેરણાદાયી પણ છે. એ વખતનું એક વાક્ય મારી સ્મૃતિમાં હજી તાજું છે. એમણે અનિશય પ્રેમથી કહ્યું હતું. “જીવનમાં કદરૂપનાના કાંસમાં અમુક ગેડાણમાં ગતરી ગયા પછી, ઉપર આવવાનો પુરુષાર્થ પણ નીચે લઇ જાય છે એવું થાય તે પહેલાં એમાંથી નીકળી જાય. મારા આશીર્વાદ છે.”

વાતચીત પછી બાપુ ચાલવા નીકળ્યા. મારે ખભે હાથ. વાતો કરતા જાય, પ્રેમ વર્ષાવતા જાય. જીવનની ગઠિા એમના રનેહવારિથી ભિંજાઈને આખમેળે દીલી થઈને ઝીકલતી જાય. રાત્રે જ્યારે એમની ચરણરજ લઈને પન્ના પાછો જવા નીકળ્યો ત્યારે હળવો ફૂલ જેવો ચર્ષ ગયો હતો. બાપુનાં ચરણને ચાલતાં જોવા એ એક ધનભાગ્ય છે. જીવનયાત્રા કરતાં એ પદ્યુગમમાં અદ્ભુત શક્તિ ભરી હતી. પ્રત્યેક પગલું જાણે સંકટપ અને નિર્ણયનું પડતું હતું. પ્રત્યેક પગલું જાણે આશા અને આશ્વાસન આપતું હતું.

સત્ય જોવાની, સત્ય કહેવાની અને સત્ય આચરવાની એમની શક્તિ પ્રેમના રસથી રસાયેલી હોવાથી પ્રિય હતી. એ શક્તિનો પ્રતાપ હતો, પ્રભાવ હતો પણ એનો પરિમય પણ અપાર હતો. ૧૯૪૬માં અમે દિલ્હીમાં ગયા ત્યારે એમના અંતઃમાં દિદુમુસક્ષમાન હૃલ્લકોની કારગી વેદના હતી ચાંચ બાણ દેશમાં દિસાની રમણા હતી સૌ નિરાશ હતા. એવા અધકારની વેળાએ પણ ગાંધીજીના અંતરમાં અદિસાનો દાવો

જે પ્રકારથી જળતો હતો, એમની શ્રદ્ધા જે અદ્ભુત પૂજારી
જીવી રહી હતી તેનાથી દુઝેટવો અલિભુત થયો હતો કે
ત્યા ને ત્યા રહી પડાયું હતું પોતાની આટલી અસહ્ય વેદનામા
પણ મારે માથે હાથ મૂકીને એમણે જે રનેહનું સાત્વન
આપ્યું હતું, મારી આશાના ટમટમતા દીવામા જે રીતે
પોતાની શ્રદ્ધાનું તેવું પર્ચું હતું તેણે આજ સુધી મારે
સથવારો મૂક્યો નથી. એવી પ્રેમની સજીવની એમણે આપી
હતી

આજ પ્રેમનો સજીવની વડે એમણે દેશમા માટીમાંથી
માણસ નીપજાવ્યા જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમા એમની પ્રેમવર્ષા,
સત્યનિષ્ઠા અને નમ્રતાના પરિમયે કેટલા જાધા નિષ્ઠાવત
સાહુકાર મેવકો પેદા કર્યા? ગાંધીજીની પાસે જીવનની કંઈ
જટીભુટ્ટી હતી? સત્યનો સાક્ષાત્કાર? ધણાને થયો હશે!
પ્રેમની અનિરુદ્ધ અનાવિલ શક્તિ? ધણા પામે હશે નરી
નીતરી નમ્રતાનો નિષ્ઠિ? કેટલાયની પાસે અગ્નિપર્યે હશે!
એમની પામે જીવનની જે માયા હતી તે તો તદ્દન જુની-પ્રાચી-
નમા પ્રાચીન અને અઘતનમાં અઘનન એમા સનાતનતાનો
પાસ હતો. સત્યનો એમને જ્યારે જ્યારે સાક્ષાત્કાર થતો ત્યારે
એના અનન્ય ઓળસને એઓ પોતાના જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા
અશમા નાણીને ધૂટી લેતા સત્યમેનનની આ પ્રક્રિયાને કારણે
એમના સમગ્ર જીવનમા Integration નું જે અમી સચુર્ણ
હતું, તેના અપૂર્વ સવાદિતાની નોંખજ થઈ હતી વિચાર,
વાણી, દર્શન અને આચરણ સર્વમા જે સવાદની અપૂર્વતા
હતી, તેને કારણે એમના જીવનમા શક્તિ અને શુદ્ધિને સમાન
વિગ્રાસ હતો સત્ય અને પ્રેમનો ગમાન નિહાર હતો

ઐમના જીવનની લીલા સદજ હતી સત્ય, પ્રેમ, શક્તિ, શુદ્ધિ, નમ્રતા સર્વ સ્વાભાવિક રીતે વિચળાં હતાં. કાઈનો ક્યાંય ક્યારેય ખોટો ઉ-મેષ કે અતિરેક નહોતો. પ્રેમની સંજીવનીનો સ્વભાવ છે, નસેનસમા વ્યાપી જવું. સત્યના પ્રકાશનો સ્વભાવ છે, લોહીવીર્યના અણુએ અણુમા મગી જવું. નમ્રતાનો સ્વભાવ છે, પ્રત્યેક પ્રગટીકરણમાં આપમેળે રસાધ જવું.

જીવનની આવી સમગ્રતામાં જીવનારને ઉપનિષદમાં દેવ-ઋષિ-કવિ કલા છે. ગાધીજી જીવનના એ દેવ હતા. પ્રેમના એ ઋષિ હતા. સાયના એ કવિ હતા. માટે જ મૃત્યુને મારીને જીવનાર મરજીવા બન્યા. મૃત્યુ જીવનનું ચુબ્દન છે. જે બરબાગીને એ મળે છે, તે કાળધર્મ નથી પામતા, કાળપુત્ર બની જાય છે. મે, ૧૯૬૮

સર્વતોભદ્ર વિભૂતિ અનંદિન્દ્ર

સ્વ. અ'ભુભાઈ પુરાણી જ્યારે ૧૯૨૦ કે ૨૧ માં કાવ-
 'મને માટે પોંડિચેરી આવ્યા ગયા ત્યારે ગુજરાતના વ્યાયામપ્રિય
 અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં કાવ' કરનાર જુવાનોમાં ભારે નિરાશા
 થઈ. ગુજરાતમાં વ્યાયામ અને દેહ ધાતરની પ્રવૃત્તિમાં અને
 રાષ્ટ્રીય માનસવાળા આત્મનિષ્ઠ જુવાનોના ધાતરમાં હવે ઓટ
 આવશે એવો સંદેહ અમને સૌને થયો હતો. ૧૯૨૩માં અ'ભુ-
 ભાઈ પહેલી વાર પોંડિચેરીથી ગુજરાતમાં આવ્યા. તે વખતે
 જુદા જુદા શહેરોમાં અખાડાના જુવાનોની સભાઓ થઈ હતી
 અને અ'ભુભાઈને અનેક પ્રશ્નોની ઝડી વડે સત્કારવામાં આવ્યા
 હતા. વડોદરામાં આવી એક સભા પડી હતી એમને ખાનગીમાં
 મળ્યો. મેં એમને સ્નેહભાવે પ્રશ્ન પૂછ્યો : “ અ'ભુભાઈ, માન-
 ષૂમિની સ્વતંત્રતા પહેલી કે યોગ ? ” એમણે એટલા જ પ્રેમથી
 ઉત્તર વાળ્યો હતો : “ સ્વતંત્રતા અને યોગ પરસ્પર વિરોધી
 નથી. માણસ પહેલો પોતાનામાં સ્વતંત્ર થાય. દેશની સ્વતંત્રતા
 એ ત્યારે જ લાવશે અને દેશનું સ્વગત્ય પણ પ્રાપ્તો અનુગ્રહ
 હશે તો જ મળશે. માણસ તો માત્ર પ્રભુનું વાહન છે. એટલે
 આરા અંતગમાં કશી જ ગડમથલ કે ગડભાંજ નથી. નહીં તો
 હું મારીજ્વલિ. શ્વિ, પ્રજ્વલિ, મારું પોતાનું વહાલુ જીવનશૈલી.

હોડીને શ્રી અરવિંદને શરણે જાડે જ નહીં ને ! મને માગમા,
શ્રી અરવિંદમા અને પ્રભુમા શ્રદ્ધા છે ” અણુભાર્ષ તે આ-યા
ગયા પાછા પોડિયેરી મારા અતરમા અમિનો તથુખો મૂકતા
ગયા

ત્યાર પછી અમારો પત્ર-વ્યવહાર નિયમિત થતો રહ્યો
ધીરે ધીરે પોડિયેરી જવાની મારી ઇચ્છા જનવાન થતી ગઈ
અને ૧૯૨૫ના ઓગસ્ટની શરૂઆતમા શ્રી અરવિંદની સમિતિથી
પોડિયેરીની પ્રથમ યાત્રા થઈ પોડિયેરી ફ્રેન્ચ સરથાન હતું
એટલે પરદેશમા પ્રવેશ કરવા જેટલા વાધાઓ અને વિધિઓ
થતા હતા એ વખતે આશ્રમ જેનું શ્રી અરવિંદ નિવાસનું
સ્વરૂપ નહોતું દશ બારે સ્વજનો અને ફ્રેન્ચિશિયો એમની
સાથે રહેતા હતા મને અણુભાર્ષ રહેતા હતા તે મગનમા
નીચેના એક ઓરડામા ઉતારો આપરામા આ પો હતો સવારે
દસ વાગે મારે શ્રી અરવિંદને જાણવાનું હતું આપણે તો સાં
નવે જ જઈને નીચે બેઠક જમાવી દીધી દસમા પાંચ મિનિટ
ઓછી હતી અને દાદરનું બારણું બંધાયું એમના આમંત્રેરક
ભાર્ષ અમૃતા ઉપર ગયા દશેક મિનિટમા નીચે આ-યા અને
મને ઉપર જવાનો ઈશારો કર્યો

મારી ઉમર ત્યારે એશ્વીન વર્ષની દાદર ચઢતા મનમા
૮૪૦ લગ પણુ ખરો અતરમાં ઉત્સુ-તા થ હતી આખો દેક
જાગે અતબ્ધ બની જશે એવી લાગણી થયા કરે ઉપર ગયો
ઓશરીમા એક પુરથીમા શ્રી અરવિંદ મેદા હતા એમની
આગળ એક લખવાનું ટેબલ પડ્યું હતું એમની કામે જોયા
વગર પાસે જઈને ચરણરજ વીધી એમણે અણુસારાથી
સામેની ખુરશી પર બેસનાની આજ્ઞા કરી એમીને સામે જોયું
હું જોયું ? અ ધુ ધોતિયુ પહેર્યું છ આડું ઓઢપુ છે લામા

વાળ અને દાઢીમૂળે વડે, તેજસ્વી અને જિંજાણવાળી આખોથી આખી મુખમુદ્રા એવી તો શાંત લાગી કે કંઠમાંથી શબ્દ ઉપર જ ન આવે. આપોઆપ ધ્યાન થઈ ગયું. શ્રી અરવિંદે માથા ઉપર હાથ મૂક્યો ત્યારે અખો બધડી જોયું તો સામે જાણે ઉપનિષદકાળના ઋષિ બેઠા છે. એમણે ખમરઅતર પૂછીને વાનગીત શરૂ કરી. ધીરે ધીરે હું સ્વસ્થ થઈ ગયો. વાર્તાલાપ એકાદ કલાક ચાલ્યો હતો. એ વખતે દરીક દિવસ પોડિચેરી રહેવાનું બન્યું હતું તેજ સને જન્મતી વખતે શ્રી અરવિંદ નીચે આવતા સૌની સાથે જન્મતા. જન્મતાં જન્મતા અને પછી થોડો વાર્તાલાપ થતો. અનેક અને વિરિધ વિષયો ચર્ચાતા.

એ જ મુનાકાનમાં નિર્ણય કરી લીધો હતો કે કાયમને માટે પોડિચેરી નિવાસ કરવો. નીકળતા પહેલાં શ્રી અરવિંદની સંમતિ પણ મેળવી લીધી પોડિચેરીથી નીકળીને થોડી દક્ષિણની યાત્રા કરીને વડોદરા પહોંચી ગયો ૧૯૨૬ના ઓક્ટોબરમાં કાયમી વાસ માટે વડોદરા છોડ્યું ૧૯૨૬ના નવેમ્બરની ૨૪મી તારીખે શ્રી અરવિંદે સૌને બોલાવીને કહ્યું કે જેને માટે એએ પોડિચેરીમાં યોગસાધના કરતા હતા તે સંસારમાં એમને થયો છે. તે દિવસથી પોને હવે બહાર નહીં આવે હવેથી માનાંજ બહાર આવશે અને આશ્રમનું કાર્ય સલાખશે ત્યાર પછી ધીરે ધીરે આશ્રમનો વિકાસ થયો વચ્ચે વચ્ચે મારે વડોદરા આવવાનું બન્યું. પરંતુ એક દરે ત્રણે વરસના આશ્રમવાસ પછી ૧૯૨૦માં મે કાયમને માટે પોડિચેરી છોડ્યું પોડિચેરી છોડ્યું, આશ્રમનો સગવડ તુરંત પડ્યો થા અરવિંદ પ્રત્યેનો રત્ન અખનિ રત્નો આજ સુધી એ એક માત્ર અતન્મા શ્રાવણવાસ લે છે.

આજે જત્રીસ તેત્રીસ વર્ષ પછી માત્ર પોડિચેરીના આશ્રમવાસ વિશે, શ્રી અરવિંદના સદ્વચન, સમાચાર અને

સાધના-સલાહ વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે એક વાત નિ સંકોચ અને સદેહ વિના મારા મનમાં ગ્રપ્ત થાય છે કે આનરિક જીવન વિશેની સમજણનો પાયો પોર્ટિયેરીમાં ન ખાયો. જીવન વિશેની નરવી દષ્ટિ ત્યાંથી મળી. ઝટલાક જીવનાં મૂલ્યોની બેટ ત્યાં મળી. સત્ય જીવન વિશેની અભિપ્રસાના હોડતુ બીજ પશુ ત્યાં જ રોપાયું. પોર્ટિયેરી હોજા પછી અણુભાઈ અને મિત્રોને કાન્તે આશ્રમના અભ્યાસ મળના ન્હા પશુ આશ્રમ સાથેનો સબધ ન રહ્યો અને અચરજ તો એ થયું કે શ્રી અરવિંદ સાથેનો અતરસબધ પ્રકુલ્લતો ગયો. “સાવિત્રી” મહાદાન્ય પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એના સ્વાધ્યાય વખતે એમની સાથેનો અતર સમાગમ પાછો સતેજ થયો, પશુ એણે મૂળ લીધાં નહીં. આજે મારા મનમાં અને અતરમાં શ્રી અરવિંદની કેવી છબી ફારાઈ છે? તેનું મનનચિતન મારા પોતાના લાલ માટે કરવાનું પશુ ખૂબ ગમે છે. આજે પદરમી ઓગષ્ટ છે શ્રી અરવિંદનો જન્મદિવસ છે ભાગતની સ્વતંત્રતાની પશુ આજે વર્ષગાંઠ છે એ દિવસે એમનું પુણ્યરમરણ મારે માટે આનંદદાયક છે

વિખ્યાત વિવેચક સર ફ્રાન્સીસ યગ હસબંડે શ્રી અરવિંદના શકવર્તી ત્રય “ધી લાઈફ ડિવાઈન” નું વિવેચન કરતા એક મહત્વના દષ્ટિબિંદુ લણી આગળી ચિંધીને કહ્યું હતું કે મહર્ષિ અરવિંદ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને અસ્કૃતિના જીવનદર્શનની પેને પાર જઈને જીવનની અખિલાઈનું સત્ય જોનાર કાન્તદષ્ટા છે એમની આ વાનમાં કશું નથ્ય છે માઈ પશુ પ્રતિભાસ પન્ન દરિ અથવા ત્રપિ, જીવનની મૂલ્યગત એકતા અને એકનિધાના સત્યને કેની રીતે સાબાત્ કરે છે અને પ્રગટ કરે છે તે વચ્ચે એ વિશૂનિના પશ્ચિમ અને

શ્રી અરવિંદનુ જીવન અમાધારણ પ્રસંગો અને બનાવોની તવારીખથી ભરપૂર છે. એક દિવસ ક્રાંતિકારી નેતાથી માડીને, જીવનની મૂલ્યવત્ સત્યનુ પોરુ ગોધનાં જીવનપુરુષની કૃતાર્થતા સુધીની જીવનયાત્રા, આપણા યુગનો એક મહામોટો અમલકાર છે. માનવીની સમુદાય જીવનયાત્રાનું એક ગીમાચિહ્ન છે જીવનના ખડ ખડમા અને ખડેગમા વિખરાયેલા માણસ આજના યુગની વિશેષ દેન લાગે અણુભોજના સહાધી અનેકગણા ઉત્કટ અને બિહામણા જીહાગનો સર્ગિક અસત્યના પાયા ઉપર બિભેસો જીવનદલ છે. આ દલની માયામળમા સડોવાઈને માણસ પોતાને હાથે પોતાના ટૂંકડા કરી નાંખે છે આજના સમયની આ બલિદારી છે, અને અપાર કરુણતા પણ છે. જીવનની આવી દટોકરીના વખતમાં શ્રી અરવિંદ જેવા એક સાચા માનવીનું તર્પણ કંઈક આશ્વાસન આપીને આપણી જીવનનિષ્ઠાને સકોરે તોય પણ છે.

શ્રી અરવિંદની સર્વતોભદ્ર પ્રતિભાએ જે સર્ગનશીલ સાહિત્ય નીપજાવ્યું છે. તે એકલું જ એમની મહત્તા પૂરવાર કરવા માટે પૂરતું છે વેદ ઉપનિષદના કાતદર્શનને પોતાના જીવનની ધરતી ઉપર જાણી ચકાસીને, આધુનિક વિજ્ઞાનની શક્તિ અને સરહદો બરાબર નાણી પિંજાણીને અને પોતાની અંદર બિરાજેલા પ્રભુનો સમાગમ કરીને એમણે પૂર્ણયોગનો પાયો નાખ્યો છે આ પૂર્ણયોગ વડે જીવનના મૂળમૂલ સત્યને અને એની સમગ્રતાને પામવાનો એમનો આત્મપુરુષાર્થ વાસમી સદીનો મહાન માનવપુરુષાર્થ છે.

છંદોગ્ય ઉપનિષદનું એક ધ્રુવસૂત્ર છે, “આ સર્વં જગત તદ્દમક છે. તે જ સત્ય છે, તે જ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ !

તુ તે જ છે.” ઉપનિષદનું આ “તુ તે જ છે” એ સત્યની અનુભૂતિમગ્નિ સન્નિધિ એ શ્રી અરવિંદના શ્રવણનું સૌંદર્ય-શિખર છે. ભગવાને વ્યક્તિમા વિરાટને પૂરીને, અનંત કલા-લીલાનું સામર્થ્ય દેખાડ્યું છે. વ્યક્તિએ હવે એ વિરાટને પોતાનામા પ્રગટ કરીને એ એકતા સિદ્ધ કરવાની છે. આ શ્રવણદષ્ટિ એ શ્રી અરવિંદની પૂર્ણયોગની સાધનાનો મર્મ છે.

હોયુ એ આત્માનો સ્વભાવ છે. આત્મા અવ્યય જ્ઞાની છે, અવરાટ છે. પોતાની સામ્યતાના ઓજસમા એ સદા જાગ્રત છે. પરંતુ મન, પ્રાણ અને શરીરના જે કાંઈકો કાંઈ એને પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટ કરવાનો છે, તેઓ હૃદયોના અસ્થાનને અને બાહ્ય જ્ઞાનની મર્યાદાને આધીન હોવાથી એ સર્વદા થવા મથે છે. આત્માની આ મથામણ અને મથન એ જ મોનશીના સંઘર્ષ, સંવાદ અને સમુદ્ધાનિની સાધના છે.

શ્રી અરવિંદ કહે છે કે “માનવ જાતિએ અત્યાઙ મુદ્ધીમાં શરીર, પ્રાણ અને મન એમ ત્રણ પગલાં સિદ્ધ કર્યાં છે. મનથી ઉપર પણ ચેતનાનું કંઈ છે. એટલે માણસે હવે આગળ જવાનું છે. એટલા માટે તો એ પ્રશ્નો જાગ્રત કરે છે, પ્રાર્થના કરે છે, વેદનાનો પોદાર કરે છે અને અસહાય બની કૃપાયા-અના કરે છે. હવે એને પોતાનામાં શ્રદ્ધા જગમતી જાય છે. હવે એ પોતાને જ નિષે સવાય ઉઠાવે છે. માણસને હવે બુદ્ધિની પેલે પારથી પોતાના મૂળ મવાલ અને સમગ્રાએના ઉત્તર જોઈએ છે.” શ્રી અરવિંદની શ્રવણસાધના અહીં જ અનુભવના પ્રકારની દીવાદાડી ચર્ચાને અધકારમા અથડાતી બુદ્ધિને માર્ગ દેખાડે છે. શ્રી અરવિંદ કહે છે કે એમનું દર્શન, બુદ્ધિમાં અંધ બેસે એવો ઉકેલ દેખાડે છે. પરંતુ એ કેવળ બુદ્ધિથી

શોધાયેયો નથી એ તો હવેન સમગ્રની એકતાના સાક્ષાત્કારમાથી મેળવેલો છે જુદીથી પર ગ્રહેની વિજ્ઞાનમય ચેતનાનું અપરા પ્રકૃતિમા પ્રતિષ્ઠાન કરીને શ્રી અરવિદે ઉપનિષદના દર્શનને આત્મજ્ઞાન યુક્ત છે માનવહવેનના એક અતિમ અને મૂળગત પ્રશ્નો ઉપ્પ શોધ્યો છે.

શ્રી અરવિદની આ સધના “માનવને, કામનાઓ અને અહતાના સંબંધમાથી મુક્ત કરીને, આત્મ સમર્પણ દ્વારા એનામા રહેલી પ્રભુતા જાગ્રત કરે છે. શરીર, પ્રાણ અને મનના અનિષ્ટાના પ્રદેશમાથી એ ચેતનાને મુક્ત કરીને, વિદ્યાના, સત્યના પ્રદેશમા લઈ જાય છે ત્યાં આ સત્તા, સત્ય અને એક છતાં જેવી રીતે અનેકવિધ બને છે, અને છતાં એકરૂપે રહે છે, તેનું ગ્હન્ય સ્ફુટ થાય છે ” તે વખતે માનવ ચેતનાની આ અપૂર્ણ અપરા પ્રકૃતિમા ગ્રહીને પણ એ જ કરણો દ્વારા પગપર દિવ્ય મહાશક્તિનો અનુભવ કરે છે પછી એ જ મહાશક્તિની કૃપાથી વડે, આત્મવિસર્જનના રસાયનથી સમગ્ર મૂળ પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરીને દેહી માનવ દિવ્યનાનો અધિકારી બને છે

વિજ્ઞાનમય ચેતનાનું અવતરણ એટલું જ શ્રી અરવિદની સાધનાનું પ્રયોજન નથી મૂળ પ્રકૃતિમા એની પ્રતિષ્ઠા અને એનું પ્રગટીકરણ એ એમના પૂર્ણયોગનો આત્મીયાર્થ છે માટે એમનો યોગ માત્ર વ્યક્તિનું ક્ષેમ નથી કરતો સમગ્રિના શ્રેય માટે પણ મદદ તપર અને પુરુષાર્થી ગ્રહે છે. એક વખત લાઈ દિનીપ કુમાર રાયે શ્રી અરવિદને પૂછ્યું હતું કે તમે જ્યારે એમ કરો છો કે આ યોગ સર્વને માટે છે વિશ્વના કલ્યાણ માટે છે, ત્યારે તમે તમાગ યોગજનથી જગતને કેમ જાદની નાખના નથી? એના જવાબમા શ્રી અરવિદે સામે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે જગતને બદલાવું છે ? અને જાગ્રતાનું જુદી એક વાત એમનો દેહી

એક સશયી તારિકે આવીને તથાગતને પૂછ્યું.” નિર્વાણુ બે બધી જ આધિ-આધિની રામઆણુ દવા દોય તો બધાને શુ કામ એ વરદાન નથી આપતા ? કહે એનો જવાબ આપતા હ્યું . “ધેર ધેર જઈને એકવાર પૂછી આવો કેને શુ જોઈએ છે ?” એ તારિકે ફરીથી આવીને બોલ્યા “ કોઈએ રૂપિયા મા ના, કોઈએ યશ માગ્યો, કોઈએ સ્ત્રી માગી અને કોઈએ પુત્ર, કોઈએ વળી આરોગ્ય અને આયુષ્ય માગ્યા પણ નિર્વાણુ કોઈએ માગ્યું નહીં . એટલે તથાગતે હમીને હ્યું “ જે વસ્તુ કોઈ માગતું નથી, કોઈને જોઈતી નથી તેને શી રીતે આપવી .”

નિર્વાણુને આરે પહોચીને તથાગતે અજ્ઞાન અને અહ કારમા પીડાતી માનવતાની સેવા કાગે એ નિર્વાણુનો ત્યાગ વાળીને, વ્યક્તિગત મોક્ષના આદર્શને ઉન્નત કરીને એક પગલું આગળ માંડ્યું. શ્રી અરવિંદે ચૈતન્યનો, આનંદનો, પ્રકાશનો અનુભવ કરીને સમષ્ટિના શ્રેય માટે મુળ પ્રકૃતિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને જીવનમાં એક પગલું વધુ ભર્યું છે.

આ અનુભૂતિ પોતે જ પોતાની પ્રતીતિ છે. આ પ્રતી-તિને આ યુગના બુદ્ધિમાનો અને વિચારકો સમગ્ર શકે એવી વાણીમાં એને પ્રગટ કરી છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી વર્ગની સમતિ માત્ર પર તે આધાર નથી રાખતી. તે તો પોતાની શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ધાર રાખીને ચાલે છે જે જડ શ્રદ્ધા કેવલ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ ઉપર અવલભે છે અને જીવનનિષ્ઠ જનવાનો પરિશ્રમ વેડ્યા વિના દિવ્યતાનુ આશ્વાસન અનુભવવા ઇચ્છે છે તે શ્રદ્ધા અને સ્વાનુભવના પાયા ઉપર સ્થિર અને દૃઢમૂલ યથેવી શ્રદ્ધા એ બન્ને વચ્ચે આસમાન જમીનનો ફેર છે. શ્રદ્ધા એટલે કોઈએ અથવા અનેક મતમતાતર નહીં. શ્રદ્ધા તો આત્માની આખ છે. જેમ સ્થૂલ ઇન્દ્રિયો વડે ભૌતિક વસ્તુઓનું આકલન થાય છે, તેમ જે શક્તિ વડે આધ્યાત્મિક વસ્તુઓનું સકલન થાય છે

તે ચક્રિતનું નામ શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા એ અંતરઆત્માની પ્રતીતિ છે. આત્મદર્શનની અનુભૂતિ છે. અંતરજ્ઞાનનું નિવેદન છે.

શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં દૃષ્ટ છે; “આ દેવ વિશ્વકર્મા મહાત્મા, જે સદા મનુષ્યના હૃદયમાં સ્થિર થયેલો છે તેને હૃદયે, મને અને ભુદ્ધિએ દર્શાવેલો છે. તેને જેઓ જાણે છે, તેઓ અમર બને છે.” ઉપનિષદના મહામુનિઓના આ દર્શનને પોતાના જીવનની ધરતી ઉપર જીવીને, એમણે આત્મવ્યક્તિની મોટી મેવા કરી છે. દિવ્યજીવનનું અને દિવ્યપ્રેમનું આ જંગમ આદિ ભૂત ચતુર એ મહાન આત્મવ્યક્તિનું અને આત્મવિસર્જનનું પરિણામ કહેવાય છે. પોતે જે કરે છે, તેના બદલામાં કશી જ માગણી ક્યાં વિના, પોતાના ઉત્સર્ગનો દેખાડો ક્યાં વિના સદૃશ-લાવે અપરા પ્રકૃતિને અજવાળાને તેમાં વાસ કરતો ભાગવત પ્રેમ માણુસજાતિનો મહા આશીર્વાદ છે. વેદમાં દેવ અને કવિ એક જ પ્રજાપ્રતિભાના પર્વાય છે. શ્રી અરવિંદ આવા અર્થમાં કવિ છે;

જે દેવ આજે ધરણી ઉપરે સ્વર્ગને લાવવાને,
તેણે જાતે ધરણી તણી માટી પરે આવવાનું.
પ્રકૃતિ કરેા મલિન પ્રકૃતિઓજ ઉદ્ધારવાનો,
કષ્ટે છાગેા વિષ્ટ પથ આ વિશ્વનો દાપવાનો,

ઓગસ્ટ, ૧૯૬૩

આનંદના ઉદ્ગાતા ૨૫૮૨૧૧૨

ઈ. સ. ૧૯૨૭ કે ૨૮માં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર દિબ્બટ વ્યાખ્યાનો આપવા માટે ઈંગ્લેન્ડ જતા હતા. જે રટીમરમાં એઓ પ્રવાસ કરતા હતા તે રટીમરના સંચાલકોએ કવિવરને પોંડિચેરીમાં થોડા કલાક શ્રી અરવિંદને મળવા માટેના હેતુથી રટીમરને થોડો સમય પોંડિચેરીના સમુદ્રમાં થોભાવી હતી. રવીન્દ્રનાથની સાથે એ વખતે એમનાં પુત્રવધુ પ્રતિભાદેવી અને શ્રી પ્રસન્નવદન મહાલનોબીસ હતા. એઓ આશ્રમમાં આવ્યા એ પ્રસંગે એમને જીવનમાં પહેલી વાર નીરખી નીરખીને જોયા. અંતરમાં એવો ભાવ થયો કે પુરપદેદ પશુ કેટલો નમણો અને આરુણીય હોય છે ! ભારતીય સંસ્કૃતિ જો પુરપદેદ દ્વારણ કરીને અવતરે તો આવી હોય, એવી મ્હટ મુદા મારા હૃદયમન ઉપર કોરાઈ ગઈ.

ત્યાર પછી એમને વડોદરામાં બીજી વાર જોયા અને નિરતિ મળવાનું થયું. એઓ મહારાજ સયાજીરાવના આગ્રહથી 'Man to artist' એ વિષય ઉપર ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપવા આવ્યા હતા. એમની વાણી, એમને સ્વર, એમની શેલી અને એમનું અચળ અવ્યય એ બધું એકત્ર થઈને મોહિનીનું એવું લાવ-

૯૫ પ્રગટ કરતાં હતા કે જ્યારે એમણે “ અમ્મ જીવન મન મોહિની”નું ગીત ગાયું ત્યારે ગીત અને જ્ઞાન બન્ને એકરૂપ બની ગયા હતા. ભારે આકર્ષણ એમના વ્યક્તિત્વે ત્યારે ક્યું હતું. મુખતાની એવી હવા પેદા થઈ હતી કે શ્રોતાઓ સામે જ કાંઈ બીજા સ્થિતિમાં પળવાર તો જીવી આવ્યા.

ત્યાર બાદ ૧૯૩૪મા ભાઈ કૃષ્ણ કૃપાલાની મુખર્ષિ આવ્યા હતા. મારા મિત્ર સોલી બાટલીવાળા અને એરિસ્ટર પુરુષોત્તમ ત્રિકમદાસની સાથે એક સાંજે જમવામા મેં શાન્તિ-નિકેતન જવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરી મારી ઈચ્છા કબીર પર એક મહાનિબંધ તૈયાર કરવાની હતી કૃપાલાનીએ બહુજ રહેઠેલી તરેત જ આમત્રણ આપ્યું અને બધી વ્યવસ્થા કરવાનું માથે લીધું. આચાર્ય ક્ષિતિભોદન મેન જેવા મધ્યયુગના નહસ્તવાદના મરમી માર્ગદર્શક પણ મળશે એ આશાએ ૧૯૩૫ ના જૂનમા શાન્તિનિકેતન પહોંચી ગયો. એ બે વગસના ગાળામા ગુરુદેવ રવીન્દ્રનાથ સાથે નિકટના સમાગમમા આવવાનું બન્નું બેત્રણ વખત તો મારી ટૂંકી વાર્તાઓ વાચવાની તક પણ મને એમની પામે મળી હતી. ક્ષિતિબાણ સાથે કબીરની ગદ્યમય કવિતાના ટુવાક પામ્યાની ચર્ચા કરવાનો લાલ મગ્યો હતો એની મારે મન મોટી કિંમત હતી એ જ સમયમા ભાઈ બ્રેરીના વ્યવસ્થાપક શ્રી પ્રભાતકુમાર મુખરજી પામે બગાળી શાખનાનું શરૂ કર્યું હતું કે ગુરુદેવની દરિના મૂળ બગાળીમા વાંચી સમજી શકાય પરંતુ રવીન્દ્રનાથની કવિતાના મર્મના મૂળ મુઘી પહોંચાડનાર તો ક્ષિતિબાણ હતા એઓ અધનાડિયે ટાગોરની કવિતા ત્રિને એક વર્ગ ચનાવતા એ વ્યાખ્યાન દહો કે વાતચીતમા એઓ કવિતા ઉપરાંત એ કાવ્ય કેવી પનિચ્ચિતિમા, કયા વાતા વરણમા લખાયું અને એ વખતે કવિના ચિત્તનો પર્યાદશ શી

હતી એ બધું પોતાની એવી લાક્ષણિક રીતે કહેતા કે કવિની એક અતરછાંખી કડારાઈ રહેતી એ અનુભવની મૃતિ હજી પ્રગ્નતા ઉપગમે છે.

પ્રયેક બુધવારે સવારે ગુરુદેવ પ્રાર્થનામંદિરમાં ઉપનિષદ વિશે એક પ્રવચન કરતા. દરેક વખતે એઓ ભુન ભુદા ઉપનિષદ વિશે બોલતા બોલતા ત્યારે આખો બંધ કુર્ચને ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં હોય એમ એમની વાણી અતગ્ના બિગ્લમાથી આવતી અને આનંદનો સ્રોત ઉપર ખેંચી લાવતી. માનવના અંતરબ્ધિ વિશે અને એના પરમાત્મા સાથેના સહજ સબધ વિશે બોલતા, ત્યારે તો ક્યારેક એમની આંખો બીની થઈ જતી ક્યારેક વિશ્વની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યના જીવન સાથેના એનો ગાઢ સબધ પ્રસ્થાપિત કરીને 'પિંડે તે બ્રહ્માંડે અને બ્રહ્માંડે તે પિંડે'વાળો સિદ્ધાંત પોતાના જીવનરસના સંદર્ભમાં બહુ જ જીવત રૂપે પ્રગટ કરતા.

આચાર્ય ક્ષિતિમોહન મેન સાથે કવિવરની કવિતા, એમના જીવનની ફિલસૂફી અને એમનાં જીવનદર્શન વિશે વારંવાર વાર્તાલાપ થતો રહેતો. આ સર્વ સહવાસને કારણે કવિના મૂળ ગ્રંથો વાંચનાની જિજ્ઞાસા જાગી. એ સ્વાધ્યાય પછી કવિવરની જે પ્રતિમા મારા ચિત્ત પર ઉપસી તે કવિ કરતાં જીવન કલાકારની વિશેષરૂપે હતી. રવીન્દ્રનાથ પોતાની કવિતામાં, નવલિકામાં અને નવલકથામાં રંગદર્શી સ્વભાવના વરતાય છે. પરંતુ જીવનરસના મુખ્ય અને મૂળગત સ્રોતમાં એમનું વહેણ ગંભીર, શ્વેદુ અને સૌષ્ઠવપ્રિય દેખાય છે. એમને સર્વથી વધુ રસ માણસમા છે. એટલે જ કદાચિત એઓ પોતાના જીવનમાં જીંડે જીંડે વસીને આદમીની આદમિયતાના મૂળસ્વરૂપને

તાગ લેવા મથતા હતા. જ્યારે જ્યારે એમનો સમાગમ થયો છે ત્યારે એવી અનુભૂતિ થઈ છે કે એઓ ક્યાંક અંતરના જિગ્ઝામમાંથી બહાર આવીને આ જગત ભૂમિકા ઉપર વાર્તાલાપ કરે છે. વેખરી એમનું માધ્યમ નથી. જીવનના પ્રગટીકરણનું વાહન મૌન છે.

મૌનની આ સાચી સાધના અને ધારણાને પરિણામે એમની વાણીમાં મૌનના વીર્યની ઝોજરિવતા પાંગરી હશે. એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો એ જીવનનો એક અનુપમ લઢાવો હતો. ક્યારે આપણને એઓ જીવનરસના પ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે અને ક્યારે એના જિગ્ઝામમાં ઝબકાળીને પાછા આપણને અપાટી પર લાવીને મૂકી દે છે એ આખી પ્રક્રિયા જીવવા જેવી યાત્રા હતી. એ યાત્રાની અસર લાંબી ચાલતી. આવા જીવંત સમાગમો પછી મારા અંતરમાં રવીન્દ્રનાથ રસમૃતિ અને આનંદમૃતિ તરીકે જ વસ્યા છે.

રવીન્દ્રનાથના જીવનમાં અને જીવનદર્શનમાં ત્રિવેણીસંગમ વરતાય છે. ઉપનિષદો વિષેનું એમનું જિંકું આત્મનિમજ્જન, આધુનિક વિજ્ઞાન વિષેનું એમનું જીવંત જ્ઞાન અને કબીર, દાદુ, રવિદાસ અને નાનક જેવા મધ્યયુગના મરમી સાધકોની સાહસ્ય ઝોજખાણ, આ ત્રણેય પ્રવાહોના સંગમમાંથી એમના જીવન-રસની નીપજ થાય છે. રવીન્દ્રનાથ પોતે પણ મરમી જીવનયાત્રી હતા. એમની પોતાની એ સાધના વિષેની અનુભૂતિનો એમાં મૂલ્યવાન ઉમેરો થતો રહેતો. એમનો જન્મ અને ઉછેર, વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના વાતાવરણમાં અને એક પ્રકારની ક્રાંતિકારી ચિંતન-શીલતાની આમોહવામાં થયો હતો. “ધી રિલિજિયન ઓફ એન આર્ટિસ્ટ”માં એમણે પોતાને વિષે લખ્યું છે; “મારો

જન્મ પણ પ્રવાહોના સમય વખતે થયો હતો રાગ રામ મોહન રો, ધર્મને એની સકુચિતતા અને મૃતપ્રાય વિધિઓની ચુગાલમાંથી હોડાનીને નવો શ્વામોન્નવામ આપ્યો હતો બદ્ધિમચ્છ્ર એટલેજ સાહિત્યને એની ગતિનુગતિક પરપરાની ચૂંટમાંથી મુક્ત કરીને સ્વાતંત્ર્યની શુભત આમોહવામાં લાવીને મૂંઝુ હતુ અને ત્રીજી વાત ભારતનો લોકચેતના પોતાની વાધીનતા માટે રાજકારણ દ્વારા પોતાનું માથું ઊંચકતી હતી ' આમ રવીન્દ્રનાથના જીવનના શરૂઆતમાં જ એમને વાધીનતાનો સુગંધ મળી ચૂકી હતી.

આ સુગંધને કારણે એમનું જીવન પરપરાગત બધી જ સકુચિતતા અને મર્યાદાઓને ઝાળાગીને જીવનના મૂળ સ્રોત ભણી વળવા મથી રહ્યું અહીં એમને ઉપનિષદોમાંથી આનંદની મગોત્રી સાપડી આનંદમાંથી જ આ સર્વ સર્જન થયું છે આનંદ વડે એ ધારણ થઈ રહ્યું છે આનંદથી જ એ પ્રગતિ કરે છે, અને આનંદમાં જ એ સમાધિ જાય છે આ શુરુઆતથી એમના જીવનના ઊગાણમાં ધણું અનુભવોના દ્વાર ઉઘાડી આપ્યા એમનો જીવનરસ આનંદ અને પ્રેમના સર્વો વડે રસાદને સમૃદ્ધ પાળ્યો એમની દૃષ્ટિનું 'વીર્' બધાયું. એમણે સર્જન રિતે થોડાક સિદ્ધાંતો તારવ્યા ;

એક તો સર્જન પોતે એક અનિવાર્યતા છે આ સર્જન, એ મહાસર્જકના અપ્રતિમ અનંત આનંદની લીના છે આનંદે પ્રગટ થયું જ રહ્યું એ પોતાનામાં પૂરાઈ રહે જ નહીં. આ સર્જન એ પૃથ્વે પોતાના ઉપર સ્વેચ્છાએ મૂકેલી મર્યાદા છે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું બંધન છે ભગવાનનો એ મોટામાં મોટો ત્યાગ છે એનું કેવળ એ જ માથું પ્રેમ છે એનું સર્જન વારંવાર પોતે જ પુનર્જન્મ પામીને સર્જનની લીના શાશ્વત રામે છે

પન્માત્મા એ રવીન્દ્રનાથને માટે કેવળ ભાનાત્મક તત્ત્વ નથી એમને માટે તો પ્રભુ એ પોતાના આનંદને માટે અનેક અનંત સ્વરૂપે લોખંડદયમા વસીને સજીવન બનેલ મહાન વિશ્વકર્મા છે એટલા માટે માણસ એ રવીન્દ્રનાથને મન અનંત ઐશ્વર્યને શાશ્વત શક્યતાનો પગ છે પ્રેમ જ્યારે કર્મમા પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે પોતાની મેગે મર્યાદા અને બંધન સ્વીકારી લે છે એવો પ્રભુ જ્યારે આનંદને પ્રગટ કરવા અને પ્રેમને પ્રવૃત્ત કરવા ડપની મર્યાદા સ્વીકારે છે, ત્યારે પણ એ અરૂપ અવિનાશીની જ લીલા—ટોપ-છે—એટલા માટે પ્રેમ, આનંદ કે સૌંદર્યનું સાચું સર્જન, અતરમા વસેલા અતરાતમા પ્રભુની એકાગ્ર સવાદિતા ધાગણ ક્યાં વિના થશે નહીં. ઓ અનુભૂતિને કારણે રવીન્દ્રનાથના જીવનમા બંધન અને મુક્તિનો કોયડો નથી અનંતની અને મર્યાદાની સમસ્યા નથી આ બંને તત્ત્વો પરસ્પર વિરોધી નથી, પણ પૂરક અને અનિવાર્ય છે એવો એમના જીવનદર્શનનો મૂળગત સૂત્ર છે આ મૂરમાથી જ એમના જીવનસર્જનના સવાદી સંગીતની નીપજ થઈ છે આ નીપજ સંપૂર્ણ સ્વરૂપે ભારતીય છે. આ ભારતીયતા—આર્પતા—Indianness, એ રવીન્દ્રનાથના જીવનનું અમૃત છે

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૭

પરમ જ્ઞાનના પારખુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ૧૯૧૬

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું નામ અને અધ્યાત્મ વિષેની એમની સાધના, વિશેષરૂપે સુમુક્ષુઓ અને સાધકોમાં જાણીતાં હતાં. પરંતુ જ્યારથી ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખી પોતાનાં સ્નેહ, સદ્ભાવ અને ગ્રાણ્ય પ્રગટ કર્યાં ત્યારથી, શુન્નરાતમાં છુદ્ધિશીલ વિચારક વર્ગમાં શ્રીમદ્નું નામ સ્મરણીય બની ગયું.

ગાંધીજીએ એમને વિષે પોતાનો પ્રેમભાવ આ સ્વરૂપે પ્રગટ કર્યો છે : “મારા જીવનમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની છાપ સુખ્યપણે છે. મહાત્મા ટોલસ્ટોય તથા રશિકન કરતાં પણ શ્રીમદે મારા ઉપર જીંડી અસર કરી છે. મણીવાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ધણુના જીવનમાંથી ધણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કાર્મના જીવનમાંથી મેં અહણુ કર્યું હોય તો તે કવિત્રી (શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર)ના જીવનમાંથી છે.”

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં લખાણો એ તેમનાં અનુભવના બિન્દુસમા છે. તે વાંચનાર, વિચારનાર અને તે પ્રભાણે ચાલનારને સુલભ થાય, તેના કપાયો મોળા

પડે, તેને સંસાર વિગે ઉદાસીનતા આવે, તે દેહનો મોદ છોડી આત્માથી બને.

કાકાસાહેબ કાવેલકરે શ્રીમદ્ રાજવ્યદ્ર માટે “ પ્રયોગવીર ” શબ્દ વાપર્યો છે. એ સૂચક, અર્થગર્ભ અને સાર્થક છે. આલંપણથી જ એમના જીવન અને વાતોમાં એક પ્રકારની અસાધારણતા દેખાય છે. એમની જીવનસિદ્ધિનાં અનેક સોપાન છે. તેમાં પણ ‘ એમના ’ અનેક અવધાનની અપૂર્વતા સહેજે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ‘ માર્ણસનુ ’ મન એકી સાથે સંહજ, સંરળ અને સંકુલ છે. એની શક્તિ અપાર છે, અગાધ છે. મોણસ મુખ્યત્વે મનસપુત્ર છે. મનસ વડે જ એ માનવ થયો છે. એટલે મનસની પરમ શક્તિ અને એના અસીમ તેજને પણ એ જ પામી શકવાની તાકાત અને ક્ષમતા ધરાવે છે. આ મોણસ જ્યારે મનોમય પુરુષરૂપે યોતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે ત્યારે એ આશ્ચર્યમુન્ધ કરે એવી અસાધારણતા ધારણુ કરે છે. પરંતુ ત્યારે એ મનને પેલે પાર રહેલા પરમ તત્ત્વ-પરમાત્માની શોધમાં અગ્રેસર થઈને યાત્રા માંડે છે ત્યારે તેઓ-યાત્રીરૂપે અનેક આશ્ચર્યો પ્રગટ કરે છે. એ સર્વ આશ્ચર્યોમાં આપણને વિઃમુદ્ધ કરે એવી ઘટના તે એની સમન્વય કરવાની શક્તિની નીપજ છે.

ભાઈ ઉમાશંકરે લખ્યું છે કે, “ સર્વ ધર્મોનુ ગોત્ર અધ્યાત્મ છે. ” એટલે ગમે તે સંપ્રદાય કે ધર્મને આશ્રમે જીવનયાત્રા કરતો મુમુક્ષુ ત્યારે તે સંપ્રદાય અને ધર્મના રૂપેલી સીમાથી અકળાઈને અસીમ અને અરૂપ તરફ આગળ પગલાં માંડે છે, ત્યારે પહેલી આશ્ચર્યકારક-ઘટના એ બને છે કે, એની સંકુચિનતા ઓગળવા માંડે છે, અને સમન્વયની શક્તિનો ઉદ્ભવ

યાત છે આગળ જતા એ જીવનયાત્રી મુક્ત અધ્યાત્મનું દર્શન પામી એને જ સાક્ષાત્ કરવાનું નત મેવે છે

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના અધ્યાત્મના મુખ્યદર્શન કાગ્ગે સાપ્રદાયિક દષ્ટિએ થોડી-મુશ્કેલી જીવી ચવાનો સભવ છે એમણે પોતે પોતાના અધ્યાત્મદર્શનને સનાતન જૈન ધર્મનું વિગેશ્યુ આપ્યું છે એમના જેવા વિતરાગ પુરુષને, મહાત્મા ભક્તને, જૈન ધર્મ આગળ 'સનાતન' વિગેશ્યુ સ્થિર ભાવે મૂકવાની અનિવાર્યતા જણાઈ છે એમા શ્રીમદ્ના મુક્ત વ્યક્તિત્વના અને એમની સપ્રદાયમુક્ત દષ્ટિના તદુરૂપ દર્શન થાય છે એમનું સાહિત્ય જોતા સામાન્ય રીતે પઠેલી છાપ જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની જીવવાની પૂરેપૂરી સભાવના છે એ ઉપરાંત એમના અનેક પત્રોમા ઠમ ઉપર પણ ખૂબ ભાર અને ઝોક મૂકવામા આ મો છે આ જન્મેની જોગદાર મંડોર, નીચે જે કામળ ગતિએ ભક્તિની ધાર વહે છે, તેની ગતિશીલતા એક દમ ધ્યાન ખેંચતી નથી છતાં એમના અધ્યાત્મદર્શનમા ભક્તિના આજ્ઞવનો, મહિમા અને એની દ્વારા જીવી ચતી એમની સવેદનશીલ પ્રેમશક્તિના નિરામય દર્શન થયા વગર રહેતા નથી એમના અનેક પત્રો આ આજ્ઞાની બીનાશથી તરબોળ છે શ્રીમદ્ની અધ્યાત્મ સાધનાના મધ્યબિન્દુ જેવા એમનો એક સુદર પત્ર છે

“વવાણિયા દ્વિ ભાદ્ર વૃ ૧૨ શુક ૧૮૪૬
વ્યાસ ભગવાન વદે છે કે -

ધૃત્વા દ્વેષવિહીનેન સર્વત્ર સમચેતસા,
ભગવદ્ભક્તિ મુખેન પ્રાપ્તા ભાગવતી ગતિ : .

ધૃત્વા અને દ્વેષ વગર સર્વ ઠેમણે સમદષ્ટિથી જોનાર

વા પુરુષો ભગવાનની ભક્તિથી યુક્ત થઈને ભાગવતી નેને પામ્યા, અર્થાત્ નિર્વાણ પામ્યા.

આપ જુઓ, એ વચનમાં કેટલો બધો પરમાર્થ તેમણે માન્યો છે? પ્રસંગવશાત્, એ વાક્યનું સ્મરણ થવાથી ખુદ નિરંતર સાથે રહેવા દેવામાં ભગવતને શુ ખોટ જતી છે?"

શ્રીમદ્દત્તા લખાણોમાં અનેક કેકાણે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને મના વચનોનો વચ્ચે વચ્ચે ભક્તિના આજ્ઞા બિન્દુઓનો ધુ ઇંડકાવ જોવા અનુભવવા મળે છે. અને કેાણુ જાણે કેમ, તેની ભાગણી પણ થાય છે કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જ્ઞાન વૈરાગ્ય કર્મની વાણી જ્યારે થાકે છે, અકળાય છે અને વ્યાકુળ ને છે તેવારે પ્રેમભક્તિ વડે એમની હૃદયનોળવેલ નવપ્રસવિત થાય છે. નવી રસાયણ સક્રિય ધારણ કરે છે.

એમનો એક અનિ મધુર પત્ર આની સાથે પૂરશે :
 મુંબઈ માહ મુદ ૧૯૪૭
 પરમ પૂજ્ય

આપને સહજ વાંચનના ઉપયોગાર્થે આપના પ્રજ્ઞના તરવાળો કાગળ આ સાથે બીકુ છુ.

પરમાત્મામાં પરમ સ્નેહ મમે તેની વિકટ વાનથી થનો થયે તો પણ કરવો યોગ્ય જ છે સગળ વાત મળ્યા છતાં પાધિના કારણથી તન્મયભક્તિ રહેતી નથી. અને એકનાર નેદ જામગતો નથી. આથી ખેદ રહ્યા કરે છે અને વારવાર નવાસની ઇચ્છા થયા કરે છે જો કે વૈરાગ્ય તો એવો રહે કે પર અને વનમા ઘણુ કરીને આ માને બેદ રહ્યો નથી,

પરંતુ ઉપાધિના પ્રસંગને લીધે તેમાં ઉપોગ રાખવાની વાર • વાર જરૂર રહ્યા કરે છે કે જેથી પરમ એક પર તે વેળા આનંદથી આશુષ્ય પડે અને એવી પરમ સ્નેહના અને અનન્ય પ્રેમભક્તિ આત્મા વિના દેહ યાગ કરવાની ઈ-છા થતી નથી કદાપિ સર્વોત્તમની એવી જ ઈ-છા હશે, તો ગમે તેની દીનતાથી તે ઈ-છા ફે વશે પણ પ્રેમભક્તિની પૂર્ણ લય આત્મા વિના દેહયાગ નહીં કરી શકાય એમ જોઈ છે, અને વારંવાર એ જ રટના ગહેનાથી 'વનમા જઈએ, વનમાં જઈએ' એમ થઈ આવે છે આપનો નિરતર સત્સંગ હોય તો અમને ધર પણ વનનાસ જ છે

ગોપાલનાની શ્રીમદ્ ભગવતમાં સુદર આખ્યાયિકા આપી છે અને તેમની પ્રેમભક્તિ વર્ણવી છે, એવી પ્રેમભક્તિ આ મળિકાળમાં પ્રાપ્ત થતી દુર્લભ છે, એમ જો કે સામાન્ય લક્ષ્ય છે, તથાપિ મળિકાળમાં નિઃશ્રજ મતિથી એ જ લય લાગે તો પરમાત્મા અનુગ્રહ કરી શકાય એ લક્ષિત આવે છે

જગજીવનની શ્રીમદ્ ભગવતમાં સુદર આખ્યાયિકા આપી છે એ દશા વારંવાર સાલરી આવે છે અને એવું ઉન્નતપણુ પરમાત્માને પામવાનું પરમ દાર છે એ દશા નિદેહી હતી

ભરતજીને હરજીના સમથી જન્મની વૃદ્ધિ ઘઈ હતી અને તેથી જ ભરતના લગ્નમાં અસંગ રહ્યા હતા એવા કારણથી અને પણ અસંગતા જહુ જ સાલરી આવે છે, અને કેટલીક વખત તો એવું થઈ જાય છે, કે અસંગતા વિના પરમ દુઃખ થાય છે યમ અતકાળે પ્રાણીને દુઃખદાયક નહીં લાગતો હોય, પણ અમને સગ દુઃખદાયક લાગે છે એમ અતરવૃત્તિઓ ઘણી છે કે જે એ જ પ્રવાહની લખી જતી નથી, રહ્યું જતું નથી, અને આપનો

વિયોગ રહ્યા કરે છે. સુગમ ઉપાય કોઈ જડતો નથી, ઉદ્ય-
કર્મ ભોગવતા દીનપણું અનુકૂળ નથી. ભવિષ્યની એક ક્ષણનો
પણું કરીને વિચાર પણ રહેતો નથી.

‘સત્ સત્’ એનું રટણુ છે. અને ‘સત’નું સાધન
તમે તે ત્યાં છો, અધિક, શું ફેલીએ? ઈશ્વરની ઈચ્છા
એવી છે. અને તેને રાજી રાખેલા રહ્યા વિનાં છટકો નથી. નહીં
તો આની ઉપાધિયુક્ત દશામાં ન રહીએ, અને ધાણું કરીએ,
પરમ પીયુષ અને પ્રેમભક્તિમય જ રહીએ !”

શ્રીમદ રાજચંદ્રની આ પરમ આકુળઆકુળતા શ્રી-
કૃષ્ણને કોળે ખૂરતી અને એની પ્રેમભક્તિમાં અબકોળાયેલી
ગોપી કરતાં ક્યાં જુદી છે? જ્ઞાનની ઝડાપણુસરી વાતો કરતાં
ઉદ્ધવની જેમ એઓ ક્યારેક આત્માપરમાત્માના સંયોગનું
દર્શન આપે-છે. વૈરાગ્યનો આકરા તપનું સૂચન કરીને નરી
વિતરાગ અવસ્થાનું નિરૂપણુ કરે છે. કર્મના સિદ્ધાંતની વાત
કરતાં કરતાં આખા આચારધર્મની માંગણી પણુ કરે છે. પણુ
પ્રેમભક્તિની ધારા વહેતા તેઓ ગોપી બની જઈને કેવળ
આર્જવ હૃદયકાવ્યા કરે છે. જ્ઞાન-વૈરાગ્ય અને કર્મ એમના
અધ્યાત્મદર્શનના મહત્ત્વના અગો ભલે હોય પણુ એમની જીવન-
સાધનાનું મૂળબળ બળ લકિન છે, નિર્વાજ પ્રેમ છે એમ
લાગ્યા વિના રહેતું નથી. અને જ્યારે આ પરાભક્તિ કોઈ
અનુપમ ઉપમાં ઉદય પામે છે ત્યારે એઓ જરાય સક્રોધ કે
શરમ વિના પોતાના ભાવસમુદ્રને લહેરાવા દે છે.

મુજર્ષ મહા વદ ૩ ૧૬૪૭

“અત્ર પરમાર્તદ છે. અસંગતિ હોવાથી સમુદાયમાં

શકાતો નથી એવું જે સત્સ્વરૂપ તે જેના હૃદયમાં પ્રકાશ્ય છે એવા મહાભાગ્ય માનીઓની અને આપની અમારા ઉપર દૃષા વતો. અમે તો તમારી ચરણરજ છઈએ; અને ત્રણે કાળ એ જ પ્રેમની નિરંજન દેવ પ્રત્યે યાચના છે

આજના પ્રસાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુમહતા પ્રકાશી છે. આજે ધણું દિવસ યયાં ઈન્દ્રેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમાં હૃદય પામી છે. ગોપીઓ લગવાન વાસુદેવ (કૃષ્ણચંદ્ર)ને મહીની મહુકામાં નાખી વેચવા નીકળી હતી, એવી એક શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે. તે પ્રસંગ આજે બહુ રમણીમાં રહ્યો છે. અમૃત પ્રવહે છે. ત્યાં સહસ્રદળ કમળ છે. એ મહીની મહુકા છે, અને આદિપુરુષ તેમાં ગિરાજમાન છે, તે લગવંત વાસુદેવ છે. તેની પ્રાપ્તિ સતપુરુષની ચિત્તવૃત્તિરૂપ ગોપીને મતાં તે ઉલ્લાસમાં આવી જઈ બીજા કોઈ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રત્યે 'કોઈ માધવ હ્યો, હારે કોઈ માધવ હ્યો' એમ કહે છે. અર્થાત તે વૃત્તિ કહે છે કે આદિ પુરુષની અમને પ્રાપ્તિ, યઈ, અને એ એક જ પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય છે; બીજું કશુંય પ્રાપ્તિ કરવા યોગ્ય નથી, માટે તમે પ્રાપ્ત કરો. ઉલ્લાસમાં ફરી ફરી કહે છે કે તમે તે પુરાણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરો અને જે તે પ્રાપ્તિને અચળ પ્રેમથી ઇન્દ્રો તો અમે તમને તે આદિપુરુષ આપી દઈએ. મહુકામાં નાખીને વેચવા નીકળ્યા છીએ. ગ્રાહક દેખી આપી દઈએ છીએ. કોઈ ગ્રાહક થાઓ અચળ પ્રેમે કોઈ ગ્રાહક થાઓ વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરાવીએ.

મહુકામાં નાખીને વેચવા નીકળ્યાનો અર્થ સહસ્રદળ કમળમાં અમને વાસુદેવ લગવાન મળ્યા છે. મહીનું નામ માત્ર છે. આખી સૃષ્ટિને મહીને જે મહી કાઢીએ તો માત્ર એક અમૃત

રૂપવાસુદેવ ભગવાન જ મહીનીકે છે એવું મુક્ત મ્વરૂપ તે રચી
કરીને વ્યામજ્જ્યે અદ્ભુત ભકિતને ગાઈ છે આવાત અને આખું
ભાગવત એ એકજને પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અક્ષરે અક્ષર ભરપૂર
છે અને તે અમને ઘણા કાળ થયા પહેલાં સમજાયું છે
આજે અનિ અનિ મ્મરણ્યમા છે કારણ કે સાક્ષાત અનુભવ-
પ્રાપ્તિ છે અને એને નિધિ આજની પરમ અદ્ભુત દશા છે
એવી દશાથી જીવ ઉન્નત પણ થઈ ગયા વિના રહેશે નહિ,
અને વાસુદેવ દરિ ચાહીને કેળેયો વખત વળી અતરધ્યાન
પણ થઈ જાય એવા લક્ષણના ધારક છે માટે અમે અસંગ-
તતાને ધૃષ્ટીએ છીએ અને તમારો સહવાસ એ પણ અસ-
ંગતા જ છે એથી પણ વિશેષ અમને પ્રિય છે ”

વાસુદેવની આ ભગની, ભકિતની આ ઉત્કટ મપ્પના,
પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની આ અદ્ભુત અભીષ્યા, વિતરાગનું
આક્રુત તપ, જ્ઞાનીનું પન્ન લક્ષણ આચરણનું પરમ સાતત્ય
અને મત્યનિષ્ઠા આ બધા તરવો સમન્વય પામીને શ્રીમદ્ ગજ
ચક્રમા સ્વાદ પાન્યાં હતા આ ઉપરથી લાગે છે કે શ્રીમદ્
કોઈ મ પ્રદાપના સમ્પ્રાપક કે સવાલ નહોતા કોઈ ધર્મના
ગાદીપતિ કે ઉપદેશક નહોતા એઓ તો ગોપીજનનન્દન શ્રોતૃષ્ણ
પન્માત્મા વાસુદેવના પરમભક્ત હતા માયા અધ્યાત્મ માર્ગના
મ પ્રનાત યાત્રી હતા, નિ રાંત કર્મોડી હતા મગનાયાના
નિત્ય મહવામી હતા

સાચા અને નમદ અધ્યાત્મ માર્ગની યાત્રામા એક સીમા
વિદ્ય એવું આવે છે કે જ્યાં યાત્રાને, સાધકને સ પ્રદાય ધર્મ
દર્શનના બધા વાધા ઉતારીને કેવળ સદૃશ નમ્રતા સ્વીકારની
પડે છે જન્મની અને આજન્મની બધી જ મધિઓ અને
ગૌન્વેના અચળા કાલી નામવા પડે છે કેવળ પ્રભુનિર્વા વડે

નિવ્યાંજ પ્રેમભક્તિનો દીવો લઈને એને અજવાળે અજવાળે
વાસુદેવ ચરણે જવાની એકમાત્ર આરતને સમર્પણના રસાધણ
વડે જીવાડવાનો હોય છે.

શ્રીમદ્ રામચદ્રમાં આવી સહજ નમ્રતા, સપ્રદાય, ધર્મ
અને દર્શનની સીમાઓ તોડીને લગવાન વાસુદેવ લણ્ણી, નિરામય
પ્રેમભક્તિ વડે જોષીગંતિથી જેવી અનભવાય છે માનવનું
મહાભાગ્ય એમને મળ્યું હતું.

નવેમ્બર, ૧૯૬૬

સેહની જી. જી. ઠાકોર

“દુનિયા આખી અપૂર્ણા કાથી ભરી પડી છે. પૂર્ણા ક કોઈ પણ વ્યક્તિ નથી. નિદા કરતાં આ સિદ્ધાંત ધ્યાનમાં હોય તો અનિશ્ચયોક્તિ નિવારે છે. ગુનિ કરતાં પણ એ જ સિદ્ધાંત સ્તુતિને ઉચિત માપમાં રાખી શકે છે.”

ગ્રેટ્ટેસર બળત તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરના પચોતેરમા વર્ષના ઉપલક્ષમાં જે સરમ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેનો સંગ્રહ કરતી વખતે અમારી વચ્ચે જે વિપુલ પત્રવ્યવહાર થયો હતો, તે વખતે પ્રો. ઠાકોરે ઉપર પ્રમાણે ચેતવણી મને આપી હતી એ ચેતવણીમાથી નિબળ થતા સિદ્ધાંતને દષ્ટિ સમીપ રાખીને અહીં એમને વિગે લખવાનું થોડું સાહસ કરું છું. પ્રો. ઠાકોરની સમગ્ર દાવ્યપ્રતિભા અને કલાકીલા વિગે, સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રમાં વિલસતી એમની વિદ્વક્ષણ પ્રયોગશીલના વિગે, અથવા ગુજરાતી ગદ્યના એક સમર્થ લાઘલિક પુરસ્કર્તા તરીકે એમને વિગે માટે નથી લખવું. કારણ એ વિષયના નિપુણ વિદ્વાનોએ એમની સર્જનકલાના વિવિધ રૂપો વિગે આપણા સાહિત્યમાં લખ્યું છે, હવે પછી પણ લખાશે પણ ખરું. મારી

ધારણા તો અમારી લાગી એકધારી મિત્રતા અને મોખળા નિખાલસ સહવાસને પરિણામે મારા ચિત્તમા એમના અગ્નિતત્ત્વની જે એક હમી કોરાઈ છે તેને વિશે કઈકે લખવાની છે

ગ્રેા દોકારની સમગ્ર સર્ગક પ્રતિભાનુ નિયામક બળ છે સત્ય એમની ચિત્તનધારા, સ્મૃતિસાધના, કલ્પનાસમાધિ અને કલાદા સૌ સત્યને વરેલા છે સત્યની વ્યાખ્યા નથી તેનો પર્યાય નથી સત્ય એ સૌન્દર્યની જેમ સ્વયંભૂ અને સ્વયંસિદ્ધ છે ગાંધીજીનો ‘સત્ય એ જ ઇશ્વર છે’ એ સાક્ષાત્કાર પણ ‘સત્ય શિવ સુદરમ’ના સનાતન અનુસારનો અનુગામી છે સત્ય એટલે સત્ય, એનો બીજો અર્થ નથી અને ઉત્તર પણ નથી અનર્થ એનો થાય એમ નથી કારણ એનો અનર્થ કરનાર અભાગી અને અધૂરો દેખાય એવું એ સ્વયં પ્રકારી જનનસત્ય છે આ સત્ય આપણા ધીર કવિ સેહેનીના સર્વતોબદ્ધ પુરુષાર્થનું લક્ષ છે આ લક્ષની પ્રાપ્તિ માટે આપણા કાન્તદૃષ્ટા મહર્ષિઓએ જે સાધના સ્તીકારી છે, અને જે સાધના સિદ્ધ કરીને પ્રજા અને પ્રતિભાની સિદ્ધિ મેળવી છે તે સાધનાની પરિપાટી આજે પણ પ્રત્યેક સર્ગકને માટે એની જ અનિવાર્ય અને અભિમત છે આપણા ભારતીય સંસ્કૃતિશ્રદ્ધાએ માનનીય એ પ્રકૃતિમા નિરૂપણ મ્યું છે અપગ અને પરા અપરા પ્રકૃતિમા સરીર, પ્રાણ અને મનનો સમાવેશ કર્યો છે અને પરાપ્રકૃતિમા અભિ યાપી ન્યાયી તરીકે આત્માની પ્રતિષ્ઠા કરી છે સરીર, પ્રાણ અને મનના કબજામા જકડાયેલા આત્માને વ્યગ્નિનું સામાન્ય નામ આપ્યું અને અપરા પ્રકૃતિના યોગે અગ્નિમા બિરાજીને એમના ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ કરનાર ચક્રવર્તી આત્માનું રિપૂતિના વિશેષતામયી સન્માન કર્યું અપગ પ્રકૃતિમા ગર્વિતો માનવ મત્યનું સંપૂર્ણ દર્શન ના કરી શકે એવું દર્શન કદૃવા માટે માનવે

પ્રાપ્તિના અધિષ્ઠાતા થવું જોઈએ એ અનુભવ મળિ સિદ્ધાન્ત
 યથાગો. આ સિદ્ધાન્તે માનવતાની સમુત્ક્રાંતિની વ્યાખ્યા કરી
 આ વ્યાખ્યાને કેન્દ્ર મનાવીને અપગ પ્રકૃતિને પગ પ્રકૃતિમા
 રૂપાન્તર અને સવા કૃતી સાધના સન્નર્ધ આ સાધનાને યુગ-
 યુગે મહર્ષિઓ અને મહાત્માઓએ કરીનાણીને એની સનાતનતા
 સિદ્ધ કરી આ સાધનાએ વ્યક્તિમાથી વિમૂતિ થવાના રાસ્ત્ર
 અને કલા નીપજન્યા આ શાસ્ત્રશ્લાનો માર્ગ ઓકાગનાર દેવાને
 વેદમા 'કરિ'ની મજા મળી છે ત્યારથી અનુભવની એવી પડિ
 પાટી હોતરી આવી છે કે કરિ, કલા ૧૭ કે કીમિયાગર, દ્વિન્મુક,
 ચોગી કે ભકત સૌ કોઈએ પોતાની જીવનસાધનાના નિયામક
 બની તરીકે અને ઉપામના કેન્દ્ર તરીકે આજ દર્શનને મુખ્ય
 ગણ્યુ છે એટલે જેમની સાધના વ્યક્તિત્વના બધને ઓળ-
 ગીને જેટલું વિમૂતિત્વ પામી છે, તેમના સર્જનોની ચિરજીવના
 અને મજબૂતતા તેટલા પ્રમાણમા સિદ્ધ થયા છે આના ઓજારથી
 સર્જનોના સિચનથી સરકૂનિ પ્રવર્તતી અને પોપાતી રહી છે
 આના પોતાના અર્થોમાં બનેલા વિમૂતિરત સર્જકોના પ્રગટી
 કર્મો લોકજીવનની લાણી અને પિટ યાત્રામા જનતાના મુખ
 દુખ અને આનંદ વિનાશના આશ્વાસનો બનીને એને હુક
 આપે છે અને એના અધકારમા પ્રમાણની પગડી બનીને માર્ગ
 દેખાડે છે કોઈ શ્રાત પચિન્ના દર્શનની એ દીવાદાડી બની ગડે
 છે સર્જકોની આ પગપગમા થએલા નાટમીને વ્યાસ, ભન
 જ્ઞતિ, બાસ અને દાનિદાસ, ગૌરાગ, તુલસી કે મીરા, મુગ્દાસ,
 નસિદ કે ત્યાગરાજ, હોમર, શોનહોર કે ગેકમ્પિયર, ગેટે,
 બિયોવન કે માર્ષકલ એન્જેનો એ સૌની ચિરજીવતા પોતપોતાની
 ચક્રિત પ્રમાણે વિમૂતિના આજ પ મ તરની કમોટીએ ચઢીને
 મોને છે એટલા માટે રામાયણ અને મહાભારત, ઇતિહાસ અને
 હેમ્લેટ, શાકુન્તલ, ઉત્તમગમ કે સ્વપ્નનાસ્તવતા, તાજમોલ

જેવું સ્થાપત્ય, અજતા જેના શિ પચિત્રો, ત્રિમૂર્તિ, અર્ધ નારીશ્વર અને નમરાજ જેવા મૂર્તિવિધાનો માછકલ એન્જોનો અને લીયોનાદોના શિલ્પસૌન્દર્ય અને ચિત્રકલા, વિધોનનુ મુકુમાર સંગીત એ સર્વ જીવનના આ વિખૂતિતત્ત્વથી રસાનના આત્માની કનાના ઉદાહરણો દુનિયાની જીવન સમૃદ્ધિમા સર્વાનુભવે શ્રેષ્ઠ ગણાયા કરે છે અને પોતાની અનૌકિકતા પ્રગટ થયાં કરે છે

પ્રો. હાકોરનો સર્ગકપ્રતિષ્ઠા અને સૌન્દર્યપ્રજ્ઞા આ ખેત્રો દીએ ચઢાવે જેટલી નગદ અને નમણી સાક્ષાત યાવ તેના ઉપર તેની ચિત્ર જીવના અને મહત્તાનો આધાર છે લગભગ અર્ધી સદી સુધી આ સત્યાન્વેષી નીડર અને સત્વર્થીન સર્ગકે પોતાની ઉપામના મરી છે આ ઉપાસનામા એમણે આરબમા એક પ્રતિષ્ઠા કરી છે

“એવું શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગ પ્રવાસીને અપ્રતિન અને ઉપકાર દેવાથી જ તે ગેનો બોધ કરે છે દુનિયામા જીવન અને પ્રાપ્ત કરેલા નરવા તે બાવનામય હૃદયે યાવ તેમા જ સાચું જીવન છે, અને કર્તવ્યપાનની શાન્તિ છે તથા ભદ્રની આવી બાવનામયતા ખીનતા પોતાના અને દમવરા માટે કવિતા અને કનાના માનવ નિર્મલ આકર્ષ અને આનંદ જેનો મધાધી ભાવ છે એના અને કુનપ્રાપ્તિ સદા આપે એમ છે વહાલી ગૃહિણી અને સન્નિભ જોવા એ જાને ક્યને સદ્મોવ આરો છે અને આત્મિક નાનું વાતાવરણ જમાવે છે સદ્ગુર અને સત સમાગમ તેમ મહત્ત્વમાગમ જેના એ પાવક અને શ્રેયઃ ર છે ”

આ પ્રતિષ્ઠા એ પ્રો. હાકોરનો મર્મદા છે અને એમનું બધું પણ છે મનીના સતીત્વ જેવું એમને મન સત્ય, સૌન્દર્ય અને ચારિત્ર્ય એ ત્રણ પન્થે એકો તો મેળ છે કે એ ત્રણ

સેહેની .

નથી, એટલું છે એટલે કનિના અને કલાનો ધર્મ બોધતી વખતે એ બોલી બેઠે છે કે ચોતરફ ફેલાઈ રહેલા આકાશ, દરિયો, ગિરિ, નદી, વાડી, ઉપવન, જંગલ, પંખી, વાદળ, ઉપાસધા, વર્ષા, વસંત, દિવસ, રાત આદિ અનંતરૂપ, અનંતવેદ, અનંતોર્મિ કુદરત, જે આપણો સદાનો સાથી છે, તેને પ્રિયમાં પ્રિય ગુરુ પણ બનાવી લેવાના અદ્ભુત શક્તિ ખીલતીને કવિતા અને કલા, માનવીને તેના એકાકી જીવનમા દ્રષ્ટવ્યને પોતાની બહારથી પણ જોતો, શ્રોતવ્યને ગોતાની બહારથી પણ સાંભળતો બનાવી શકે છે. કવિનો અને કલાકારનો આવો કલ્યાણકારી, જીવનધર્મ ગાકારીને જીવનયાત્રા કરતા પ્રે દોકોર અલાવે જ સાચનિષ્ઠ છે. કોકોર સમર્થની વિકટ પળે, દારણુ જીવન સમ્રામની કટોકટીની વેળાએ, ભવ્ય સૌન્દર્યના અપૂર્વ અનુભવની ધન્ય ક્ષણે અથવા આત્મનિમજ્જનના કેઈ અનુપમ અવસરે આ સકલિ અતમુખ્ય રહે છે. એ એમની વિશિષ્ટતા છે.

“ પ્રિયે, તુજ લટે ધડ ધવલ સ્વચ્છ આ મોગરો,
નહી નિકટ એથિ સ્પર્શ—હક આ સમે માહરો.”

કવિની સક્રોચસૂચક વાણીનો મર્મ બિધે છે ત્યારે એ કહે છે;

“ નિહાળ દલ મોગરે, મુજ ઉરે પડે એટલાં :
અને કલુ શિ રીન જાય, સખિ મ્હાન એ કેટલાં !

એ પછી જ એ પોતાની સવેદના બદ્ધ સંવત વાણીમાં કહે છે ;

‘પરતુ !અ દેવિ તૂ ઉતરી હાથ મુજ સાહવા,
જરા ધીન્જ ! જરા વખત ! તવસુ પોત પ્રકટાવવા ’

અને પછી તો સયન વાણી સંકાચનો ગુરખો ઉવાડીને
અતર-અથા કહી દે છે

‘ દને દ્ય વિશુદ્ધ આ કચ વિગે દિપે, મોગરો,
દ્યેદ્ય ઉમગુ આ ઉર, પંછી જ હુ તાહરો ’

મોગગની સૌરભ અને શુચિતા દેખીને કવિની સાતનિષ્ઠ
પોતાના અતરમા પડેલી ભવિનતા વિગે સંક્ષોભ મચાવે છે.
સમર્પ જગાવે છે અને એ સર્વને અતે અતરવેદનાનો જ્યારે
એકરાર કરે છે, અતર શુદ્ધિનો નિર્ધાર કરે છે, ત્યારે જ એના
દિવની એકરારીને જ પ વળે છે અતરાતમાના અજ પાની
આવી નિર્ગની માધુરી વિરલ છે

ગોનાના સમસ્ત સર્ગન વ્યાપાગમા પ્રો. હકોરની પ્રશુદ્ધિ
સૌદ્યનુ રટણ ચૂકતી નથી. એમની શ્રદ્ધા એમની પ્રતિભાને
સબોરે છે.

“ બધા મુઝ ખિવાવજે મનુજચિત્ત સારગિના,
બધા કૈન્ડ માપજે મનુજ રક્તિરીડીતણા,
અમોચ પણુ જીવતી કુદગતે તરે માનવી,
તગ મ વચ એહના અગ્ન તૂ રહેજે લદી-
પ્રવાહ મદિ સર્ગના ગિમ તૂ ધાગજે દેવન
એ ત્રિસન્તો કણે રટણ એક સૌદ્યન ”

ઉમા મહેશની જેમ તું-હુ-હુ-તુ ના હંદમાંથી અદ્વૈત સિદ્ધ કરતો આ પ્રેમસતીનો છે. સતી એટલે સત્યનો પ્રકૃતિ. આમ સત્યનિષ્ઠાને આશ્રયે ચાલતી પ્રે. કાકારની જીવનધારા શકાથી શ્રદ્ધા ભણી પ્રસ્થાન કરી રહી છે. અજ્ઞાન આદિથી અજ્ઞેય ભાવિ ભણી અગમ્ય કૂચ કરતો આ આખો સસાર અભાવ-માંથી ધડીકે ભાવમાં પસંદીને પાછો અભાવમાં જ વહી રહ્યો છે. આનંદની આ જ જીવનશૈલી છે.

આ મેહેની કવિની બાનીમાં કઠોરતા અને ક્રામશઃતા બન્નેનો એવો સુમેળ છે કે બન્નેને વદાક્ષ કરવાનું મન થાય. કારણ બન્ને તરવોમાં એમની જીવનનિષ્ઠાનો રણકાર છે. સેહેની દેખાવે જીવનભર અજ્ઞેયવાદી રહ્યા. પરંતુ જીવનના અંતભાગમ એમનો ભુદ્ધિ યાત્રીને નહીં, પરંતુ દર્શનનું મોજસ પામીને અનુભવના અમૃતમાં જ્ઞાકોનાર્ધને શ્રદ્ધાને પહોંચી છે. પચોતેરમા વર્ષના ઉપસક્ષમાં એમણે જે જુદા જુદા શહેરોમાં પ્રવચનો આપ્યાં તેમાં એમણે પોતાની આ શ્રદ્ધાને વાચા આપ્યાં છે.

“માનવીઓમાંના થોડાક કલાકારો સત્યોને કલા દ્વારા જે મુદ્દર ડપો અર્પે છે તેમને જ શ્રેષ્ઠ માનું છું.”

“વ્યક્તિના હક્કો અને વ્યક્તિગત આઝાદીનો રસ આખા તંત્રની તાલી તથા મોટી તમામ નાટીઓમાં સજીવન કરતો રહે એવું સંઘબલ જ, ડેમોક્રેટિક રિપરિટવાળું સંઘબલ જ સમુદાયતિપોષક છે અને તરતરજોપાય છે.”

“સ-માનાર્દ એક તો હું ગણું છું પૂરેપૂરાં બક્ષ, આવડન અને દિલે મજૂરી કરતા મજૂરને. અને ખીજો ગણું છું ભુદ્ધિ-માન. ભુદ્ધિસૂક્ષ્મ, ભુદ્ધિને વાપરી બલજીનાર, ખેડનાર, પદોડનાર,

નીચોવનાર, મચનાર, વસોવનાર, માથું લમી લમી ધુમ્મ ૨૪
બપ, ત્યાં લગી ખેદો ન હોડનાર મનપરાયણ નરને.”

“પ્રેમના આખા લાગણીચક્રમા માનવતાવાળા માનવીના
અનુભવ પ્રમાણે પ્રેમનુ વધારે ઉપદ્રાવક, ચિરંજીવ અને વફાદાર
૩૫ તો મિત્રના છે.”

“માયો મહિત્વકાર કોણ ? જેની કૃતિ કરતાં લાવના
જાંચી ને જાંચી રચા હરે તે જ.”

“ઈન્દ્રિયો લુઓ, આકાશ લુઓ, એના પછી મોખની વાળ
પછી વાળની અનંત અને અખટ આત્મા જ હગ્તી દાર ઉપર
દાર લુઓ. માણુમવ્યક્તિ જ તુક માન છે લયે. પ્રગતી મહા-
વ્યક્તિ અમર અને અનંત છે, અનવગત મતિમાન છે.”

શકોના સંધર્ષથી શક મયેલી પ્રો. હાકોરની સર્જનધારા
સાક્ષાત્કાર મહિત શ્રદ્ધાએ પહોંચી રહી છે. અને એને પરિણામે
એમની પ્રતિભા કેટલાક જીવનમૂલ્ય વિષે આત્મનિષ્ઠાની વાણી
ઉચ્ચારે છે એટલે એમા પ્રસાંત વ્યવ્યક્તિ છે, ધીર અને
જીજ્ઞસુ હૃદય છે, સાચા સવેદનનું પાવક અને પાણીદાર
સૌંદર્ય છે. એમની મર્જનપ્રતિભાનો પ્રવાસ સાર્થકતાની સીમાએ
પહોંચી રહ્યો છે. અને એનું મુખ્ય ગુહ્ય એ છે કે એમની સમગ્ર
સર્જનમાધના એક માત્ર સત્યને જ આશ્રયે વિલસતી, ચિકસિત
ચતી આવી છે. અને અજ્ઞે પશુ વિનમ્ર લક્ષિતની જેમ સદૃશ
ભાવે સત્યની જ શરણાગતિ સ્વીકારી છે. સત્યને, પોતાની
આધના અને ઉપાગનાનું પ્રેરક અને નિયામક જળ બનાવવાની
જવાબદારી પ્રો. હાકોરે જવારે જીકારી ત્યારે એમને અજગ
હતી કે એની કેટલી અને કેવી કિંમત આપવી પડશે, સત્યને
શરણારાત્ર એ આપનું અને મહા દરેક તપ છે. એના ઉપાગકોને

પોતાને જ પોતાના અગ્નિહોત્રી બનીને પોતાની બધી નિર્બળતા અને મલિનતાનો હોમ કરવો પડે છે. સ્વાર્થની સક્રિયતા અને અભિમાનની આફનિ આપવી પડે છે, એ સમયે ખોતે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યેત્રજવર કરતી વેળાએ અપૂર્ણ અને અહમરી મન પ્રાણુ લયગર વિદ્રોહ અને ઉલ્કાપાત મચાવે છે. પણ એ કટોરદીને સમયે સત્ય તરફની ઉપાસનાની સપૂર્ણ નિષ્ઠા અને નિઃસંકેત વફાદારી જ માન્યેને એમાંથી ઉગારીને આત્માની ઉજ્જવલતાના આશીર્વાદનો અધિકારી બનાવે છે. વ્યક્તિ મદીને પત્રી એ વિભૂતિ બને છે કબીર સાહેબે સત્યના આચારને મગસાચાર કહ્યો છે તેની સાર્થકતા પણ અહીં જ બને છે.

ત્રી દોકારની વ્યક્તિ કેટલી વિશ્રુતિતત્ત્વ પામી છે એ મારી જિજ્ઞસુ અથવા વદનાનો નિપચ નથી. એ વ્યક્તિએ વ્યક્તિત્વનું કમ્પેન્સ તોડનાનો, એને આખી જવાનો કેટલો પુરુષાર્થ કર્યો છે, એ પુરુષાર્થ વખતે સત્યનું એમણે તાકેલું નિશાન દેટું મિતચુક રહ્યું છે, અને આ નિશાન પામવા માટે, સગ કરવા માટે એમણે પોતાના વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓ અને મલિનતાનો કેટલો વધ કર્યો છે, એની તરફ મહજ અનુનિર્નિદેશ કરીને આ બહાદુર જોષ્ઠાને નમ્ર વદના અર્પવાનો જ સાદો અને સહજ ઉપક્રમ રાખ્યો છે એમના સર્જનો, આત્માની કબાનો કેટલો પ્રસાદ પામ્યા છે, એની વાત તો એ સૌ પોતે જ સમયને કરગે પણ એમના દેતાનું સર્જન કુસુમો એ પ્રસાદના અધિમારી છે એ મારું નમ્ર નિવેદન છે જરારે એમને કહ્યું કે, 'સાક્ષિત્ય અને માના પ્રદેશ વિનમ્ર નિષ્પાસનાના, દૃઢ ચારિત્રના સ્વતંત્ર અભ્યાસ, મગોધન અને મનન રૂઢે રચાતા અધિદારના શુરુ-અન્ત રસ્તા એ નિપુત્રિની લક્ષિતા અને યદ

રડાઓ નિહારિણી પ્રતિલાના પ્રદેશ છે.' ત્યારે એ આશકા નહોતી, અનુલવ હતો. અને આજે અનુલવ મેળવવા માટે એમણે કપરી ઉપાસના કર્યાના, કંઠાર તપ તપ્યાના ઉદાહરણો એમના જીવનમાં ખડકાયલા પડ્યા છે. પ્રયોગમાલામાં એમણે મૂકેલા સૂત્રવાક્યમાં પ્રગટ થતી આ સર્ગકની શ્રદ્ધા આપોઆપ પોતાની વાત કહે છે

“જ ખો રહે છે નમ્ર જે સત મેવના.

લાધે છ તેને એક બે તાજા મુમન”

આ સતમેવનામાં પગલે પગલે અને ડગલે ડગલે ગલાનિ અને વિપાદ માણસને મૂઝવે છે, થકવે છે અને એની ખૂરી વડે કરે છે. એ વિકટ સંલોગોમાં એમણે શુ કરવું, એમાંથી કેા માર્ગ કાઢવો, એ ગૂંચને કેમ ઉકેલવી એ વિષેની પ્રેા દાકારના સમજદદિ મારી ઉપરના એક પત્રમાંથી ઉનાડુ છુ.

“ગલાનિ અને મધામણ અને મૂઝવણ અને વિશાઃ એડ ઘેરા ધાખાની જેમ ચિત્તનત્રને દાખનુ હોય ત્યા લગી મૂઝવણ એસતી નથી એ ઘેરા ધાખાને ધારી ધારીને લેવુ, જે એમાં બે ત્રણ ભિન્ન જાખતોની ગૂંચ વગતાય, તે એટલાથી પણ એ ઘેરી કાલિમા આજી થશે અને બે ત્રણ જાખનમાં જે મોથી દુર્ધટ અને નિરુપાય જેવી લાગે તેને જ સૌથી પહેલી પકડે, એના બચાખવ લુઓ તે ધ્યાનમાં આવના આગળ વધી એના ઉપાય વિષે સતનગોધ આરબો આટલે આવગો તેથી પણ આખા ધાખાની ઘેગશ આડી થશે. એમ ડગલે પગલે આગળ વરો. ”

આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે અને ક્યાસ કાઢી શકાય છે કે આ સતમેવકે કેટલી ધીરજથી, કેટલી સદિહિતાથી અને કેટલી આત્મશ્રદ્ધાથી પોતાનુ જીવનપોત વચ્ચુ દને, એના

ઉપર પોતાના કન્યાસખની કારીગરી કરી હને એને એમના સર્જનનો વિપુલતા એ એમની સાર્થકતા નથી એનો ગુણુત્તા અને આત્મતેજે વિનમતી કનાવીના જ એનું સૌન્દર્ય છે આ સર્જક હગલામધ માદરપટનો વણુપર નથી આ તો ભર ગન્ધી અને મિનખામનો કસબી ખ્યામાર છે અને આ જ વાત એમણે વિગમ્તા અને વિવેકથી સન્સરીતે ઠહી છે.

આત્માની કલા એટલે ગ ૧ ઈન્દ્રિયોના સવેદનોને સન્સાર આપતી જે પ્રવર્તે છે તે માનવ પ્રવૃત્તિ કલા છે એ માન વિચારણા નથી, અમુક નવો ધાર આપતું આચરણ છે આધારણુ, ઉચ્ચોચણુ ઉત્તરોચરણુ વગેરે કલા જેજે સન્સારીમેશન અર્પતી પોતાનું ખ્યાતન સ્થાપે છે તે સન્સારો જાણીતા છે કૃતિમા આ સન્સારો વડે વ્યાપમ્તા, ગૌરવ, માર્ગદર્શકતા, શાંતિદાયમ્તા, ગાભીર્ય, રહસ્યાવિષ્કરણુ માનસની મથનદશાનું શમન બિહાર, અધાગતા, આખી ન શકાય એવી બિચાઈ અગર મગનનુ મિત્રા વગેરે સાથે દમ્ભિ પણ અમગતા લગીનું, પણ આવે છે અને આ સર્વ સૌની, પ્રસાદ વગેરે નામે આપણે દૂકમા અને સમગ્રે ઓગળીએ સ્ત્રીએ તથા તેમા કવાની મૌસિકતા યા અર્જકતા, યા વિભતિ જોઈએ છીએ પરંતુ આ તમામ ઊચામા િઆ પણ હજી મેધાના જ આધિષ્ઠાર છે. અને મેધા જેમ વિમલ તેમ તેમા આત્માની ઘુતિ વધારે આવે એ કળુલ પરંતુ હજી આ કલા સુદ્ધિમાલ્ય સવેદન વર્તુળમા જ રમે છે તેનાથી િની કમાનું, પર અને ઈન્દ્રિયાસ જ હજી એને કનુ પણ મળેતું નથી કૃતિ ગ્યના ગ્યના કર્તાની તમામ રાક્ષિઓની મૂળુએકતાનના આકારોએ પ્રતિભા કિવા આત્માના પ્રજા દેવ કિ અ અ ગ્યના આ ગ્યના પ્રવૃત્તિમા પ્રવેશી વ્યવ

ઇન્દ્રિય ગ્રામ લગી વ્યાપે અને એમ આંખ અદન્યપૂર્વ દેમે,
કાન અનાદત સાંભળે, એ અછડગો આઠાર જુએ, દેખાડે
એ દૂરદૂરના લઘુકાર કલાનિર્લકનો સાંભળે ને સહજાવે, અને
જે અનુપમ અભૂતપૂર્વ અમર કૃતિ જને તે આત્માની કલાની
પ્રસાની. તેજ, બીજી નહીં.”

મેટેનીની સમગ્ર કવિના અને એમની આખી નર્મન
પ્રગતિ આવી આત્માની કથાનો કેટલો પ્રસાદ પામી છે, કેટલો
આશીર્વાદ પામી છે અને એમની બહુડાંપી, બહુશ્રુત મેધા
પોતાની જ મર્યાદા વટાવીને પ્રતિજ્ઞાના પુદ્ગલ પ્રદેશમાં વિહાર
કરીને વિભૂતિનો કેટલો રુત્સગ અને સમ્પર્ક પામી છે એ
કહેવાનું કામ તો સૌથી મોટા તુક્ષ્ણનાયક સમયનું છે. પરંતુ
આ કલાનિર્લક, અતર્ક્ય કવિનો સર્વોત્કર્ષ, સર્વાંગીય પુરુ-
ષાર્થ સત્યનું લક્ષ સાધીને સદૈવ જાગૃત અને હૃવત રહ્યો છે
એવી મારી શ્રદ્ધા છે

‘ મચોતરમે ’ પુસ્તકમાં પોતાની આપવીતી ક્ષેત્રે લખેલી
મિનાક્ષરી નોંધ મોડલના એમણે મને લખ્યું હતું કે, “ તમે
આ નોંધમાં આપેલો ગ્રંથ હકીકતમાં કંઈક ચરતચૂડ ન થતી
હોય તે ધ્યાનથી જોજો ત્રાઈ વખતે દુનિયા અનિરાયોક્તિ જ
ગણે અને તમને મને બેયને અન્યાય કરે એનું તો દાઢલખાઈ
ગયું નર્થાને ! આટલા પૂરતું જ જોવાનું ગાંધીજી અને અગ-
વિદ પણ માન્ય છે, કોઈ નથી ‘ અવનાર, ’ નથી ‘ દેવ ’
એમ દટ માનનાર અજ્ઞેયનાદી અબક્ત જેના અને ‘ દેવ ’ જેવો
તો નિરૂપતો નર્થાને ! એટલા પૂરતું જ જોવાનું આકો તો મને
લેખક તરફે જોઈતી માને પોતાના અવતરના વહાલો તેટલી
સૌને પોતાની હોય એ જાગ્યર જાણુ છું અને તમને ખબર
છે કે જાણુ છું. ”

ધરતી પર જ. પગ રાખીને પણ પોતાનું માથું છેક ગગન
 સુધી ઊંચું ઠગના, નિવાસથી કે છવાતા છવન કરતાં પણ
 છવવાની લાવનાને ઉચ્ચતમ માનના, સત્યના સાક્ષાત્કાન્તના
 એકાદ અંસની ઝાખી પછી પણ એના વધારે શિખરે ચઢ
 વાની તમન્ના એવતા ભક્તની જેમ સદૃજ નિરાડખ્ય વડે
 પોતાની ત્રુટિઓના પગથિયે પગથિયે ચઢતા, પોતાના જ આંતુ-
 ઓમા પોતાના મ્વતવને ડુબાડીને સમત્વ સાધવા મથતા ધરા
 ગુર્જરના આ મુપુત્રને પ્રણામ કરવાનો આ ઉપદ્રમ અહીં
 પૂરો કરો છું.

૧૯૪૮

પ્રબુદ્ધ સુરતાએ રામાનંદા

હોષોર્ધમાં દયારામ ચતાબ્દી મહોત્સવ આયતો હતો. હેલા દિવસના સમાપનસમારંભના પ્રમુખ શ્રી રામનારાયણ વિ. પાઠક હતા. પણ પહેલે દિવસે જ એમને હાથે દયારામનું તૈલચિત્ર પ્રુદ્ધ મુકાધું હતું એટલે એમણે ત્રણેય દિવસ હીરાબહેન સાથે હાજરી આપીને મહોત્સવને શોભાવ્યો હતો. બીજે દિવસે ‘દયારામનો ગોપીભાવ’ એ વિષય ઉપર મારે બોલવાનું હતું. તે જ દિવસે હીરાબહેન પણ બોલવાનાં હતાં. એ પ્રસંગે એ સમારંભના મુખ્ય વક્તા શ્રી મનમુખલાલ ઝવેરી પણ હાજર હતા. મને આ બંને વિદ્વાનોની હાજરીમાં બોલાવાનો મ કોય થતો હતો. પણ પછી એમ મન મનાવ્યું કે મારે ક્યાં દયારામની કવિતા વિષે બોલવું છે કે આ બંને કવિ-વિવેચકોનો સહાય રાખવો પડે? પણ મન એમ કંઈ માને? એટલામાં હીરાબહેનનું નામ લેવાયું. એઓ જઈને સ્વચ્છનાપૂર્વક બોલી આપ્યાં. મને એમાંથી હિમન મળી. એટલે મારો વારો આવ્યો. ત્યારે મારા વિષય પર હું પણ બોલ્યો. મારે શ્રોતાઓની સામે જોઈને નહીં પણ વ્યાસપીટની મામે જોઈને બોલવાનું હતું. ‘ગોપીભાવ’ જેવો વિષય એટલે પ્રેમ, રસ અને સમર્પણ જેવાં

સ્વરૂપેને છેડવાં તો પડે જ લોકેન જેવા લગ્ન ગંભીર વિષયનો છણાવટ કરવાની હોય જ. એટલે જોણતી વખતે કયાંય અતિ-શયોકિત, આઠકલાપણું કે વેવલાઈ ન આપી જાય તેની સતત સંભાળ રાખવી પડી વ્યાખ્યાન પૂરુ થયુ ત્યારે નિરાશાને કારણે મન ખિન્ન થઈ ગયુ. જઈને વ્યાસપીઠ પર રામનારાયણભાઈની પાસે બેઠો ત્યારે મારો ખબો થાગડીને એમના મનોહર ઝિમ્મત વડે, દયારામની ગરબી રસગનિને હુ કંઈક બિન્દાવી શક્યો એને માટે એમણે વહાવલયું અભિનંદન આપ્યું. એ જ વખતે મારા અંતરમાં એમની હાથી કેરાઈ ગઈ. એ ગરવો-સમદર્શી સમન્વયકારની મુદ્રા એવી જોડી કે એમાં 'દ્વિઢેક' તુ મુંજન, 'શેષ' ની સર્ગશક્તિ, 'ચૈરવિહારી'નો વિમુક્ત સ્વૈરવિહાર અને રામનારાયણ વિ. પાદકની વિજ્ઞાનની વિદ્વતા બધું જ સમાઈ ગયું. એમથી એકાગ્ર થઈને પ્રમુદ્ધ મુગ્ધા જાગી જોડી. બસ, આ જ રાયા રામનારાયણ પાદક એમ અંતરે એકદમ સ્વીકારી લીધું.

પરંતુ એવો સ્વયંસ્ફુરિત સ્વીકાર હું માનું. ખીણું કોણ માને ? કોઈ તો પૂછે ને કે આ સ્વીકારવાની પાછળ કોઈ કાગલ, ઇનિદાસ, અથવા તો વગ્નુસ્થિતિ જેવું કંઈ છે ? બસ, આનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. મારો ઉત્તર કંઈક આવો છે :—

ગ્ર. પાદકે વક્રીજ્ઞાન જોડીને શિક્ષકજીવન શરૂ કર્યું, કેળવણીનું કામ કરતા માંડ્યુ ત્યારે એમની તર્કસિદ્ધ શુદ્ધિ સ્થિતિ અને સ્વચ્છ હતી. એને અતઃકન્હુનો લાગણીએ મનાવી ત્યારે જ એ વક્રીજ્ઞાન જોડીને શિક્ષણક્ષેત્રમાં જોડાઈ. બસ, અહીં થી જ શુદ્ધિ અને લાગણીની સમુદનયાવા શરૂ થઈ. એઓ શિક્ષકમાંથી અધ્યાપક થયા. મુન્દરાત વિદ્યાપીઠમાં એમણે મુન્દરાતી શીખવવા માંડ્યું. મુન્દરાત વિદ્યાપીઠ એટલે ગાંધી વિચારસરણીનું ઘર.

સ્વતંત્રતા પહેલી, સાહિત્ય પછી; વિરાગ પહેલો, વિદ્વતા પછી :
 વિશુદ્ધિ પહેલી, વિભૂતિ પછી; એવા વિચાર-સંપ્રદાયમાં પાકક
 સાહેબ ગોહરાયા હતાં. તે વખતે બરાબર આ જ મનોવૃત્તિની
 સાથે શ્રી ક. મા. મુનશીનો પ્રણાલિકાલગ્નનો સ્વચ્છંદી વિહાર
 ચાલે. પાકે મુનશીનો આ-સ્વચ્છંદી રસવૃત્તિ સામે લખવા
 માંડ્યું. બીજી બાજુ ગાંધી સંપ્રદાયના ચોખલિયાવેડા એમને
 ગમતા હશે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એ વિશે એમણે શાંત રહેવા
 માંડ્યું. પણ પાકક જેવી રસમગ્નિત વિદ્વતા અને સ્વૈરવિહારી
 કવિતા કોઈ પણ સંપ્રદાય કે વાગ્દર્શનથી એ અશક્ય. એઓ
 વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા એ હકીકત છે. એમણે જોયું હશે કે
 સ્વાભાવિક રસવૃત્તિ અને સૌંદર્યદૃષ્ટિ ગાંધી સંપ્રદાયમાં લગભગ
 હાવોસી છે અને મુનશી સંપ્રદાયમાં અપરાધી છે. આ બંને
 બંધમાંથી એને હોડાવીને એને સાચે પદે સ્થાપવી જોઈએ.
 ગાંધીજીનો પ્રતોષ અને તેમનો પરિમલ્લ શુજરાતના સમગ્ર જીવન
 માં વ્યાપક થવા માંડ્યાં હતાં. શુજરાતની સાહિત્યમાં પણ
 ગાંધીગદ્યની શક્તિ ખીલવા માંડી હતી. એટલે ગાંધીસંપ્રદાયનો
 સામે થવું મુશ્કેલ હતું. બીજી બાજુ મુનશીની સરસતાના સ્વ-
 ચ્છંદને પડકારવાનું કામ પણ સહેલું નહોતું. બરાબર આ જ વસ્તુ-
 રિથિતિની મંજવણ હતી ત્યારે સ્વ. રામનારાયણભાઈએ બંને
 વિચારધારાનો વિગેષ કરવાને બદલે સ્વાભાવિક સૌંદર્યદૃષ્ટિ
 અને રસવૃત્તિના છોડને જીવનના ક્યારામાં રાખીને એમાં વિદ્વતા,
 વિમળતા અને વિભૂતિનું ખાતર નાખવા માંડ્યું. એમાંથી
 ‘ગેય’ની સર્ગશક્તિ, ‘દ્વિરેક’નું શુંજન, ‘સ્વૈરવિહારી’
 નો સ્વૈરવિહાર અને રામનારાયણ વિ. પાકકનો વિદ્વતા એ બધું
 જન્મ્યું અને એકાગ્ર થયું. આ એકાગ્રતામાંથી શાળા સાહિત્ય-
 કારની સાચી જીવનદૃષ્ટિ પાંગરી. આ જ જીવનદર્શનના રમાયનમાંથી
 શુજરાતી ગદ્ય-પદ્યનું નવું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ બંધાયું. આ સ્વતંત્ર

સ્વરૂપેને છેડના તો પડે જ ભાંતળેના ભય ગભીર વિચિત્રી
 હણાવટ મરનાની હોય જ એટલે મોતની વખતે કનાય અનિ-
 શ્ચોક્તિ આજ વાપણું કે વેવલાઈ ન આવી જાય તેની સતત
 સલાળ રાખવી પડી વ્યાખ્યાન ગુરુ થયુ ત્યારે નિરાશાને ારણે
 મન ખિન્ન થઈ ગયુ જઈને ન્યાસપીઠ પર રામનાનાયણભાઈની
 પામે મેરો ત્યારે મારો ખભો થાળડીને એમના મનોહર ક્રિમત
 વડે, હયા મની ગભીર સજનિને હુ કઈક બિનાથી શક્યો
 એને માટે એમણે વચનભર્યું અલિનદન આપ્યું એ જ વખતે
 મારા અતરમા એમની હાથી કારાઈ ગઈ એ ગરના સમઢવી
 સમનયકાગની મુતા એવી જોડી કે એમા દ્વિત્રે નુ ગુજન ગેર
 ની સર્ગશક્તિ, ને વિદ્યારીનો વિમુક્ત સ્વેરવિહાર અને રામ
 નારવાણુ નિ પાદની વિભૂતિની વિદ્વતા બધુ જ સમાઈ
 ગયુ એમાંથી એકામ થઈને પ્રચુદ્ધ મુતા જાગી જોડી બસ,
 આ જ રાયા રામનાનાયણ પાદક એમ અતરે એ દમ
 રવીરી નીડુ

પરંતુ એવો અવશ્યકુગિન રવીર હુ માન બીજુ કોણુ
 માને ? પ્રાંત તો પૂછ ને કે આ રીમગરાની પાળા કોઈ
 કા પુ, હનિદાસ, અથવા તો વમુન્યિતિ જેવુ ઈ છે ? બસ,
 જાનો ઉતાર આપવો જોઈએ મારો ઉતાર કઈક આદો છે —

૨૧ પાદે વળાતાન ઘોડીને ચિલકાન શરૂ થયું ગા
 વળીનુ પ્રામ કરના માયુ ત્યારે એમની તસિદ્ધ બુદ્ધિ મિથ્ય
 અને અથ દલી એને અતલ લુનો લાગણીએ મનાવી ત્યારે
 જ એ વળાતાન ઘોડીને ચિલકાનુસેનમા જોઈ બસ અહીંથી જ
 બુદ્ધિ અને નાગણીની સયુતવાના શરૂ થઈ એઓ સિદ્ધામાંથી
 અધ્યાપક થયા ગુજરાત વિદ્યાપીઠમા એમણે ગુજરાતી શીખવા
 માયુ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એને ગાંધી વિવાસ હાલિનુ ધર

ચલતતા પહેલી, સાહિત્ય પંડી, વિરાગ પહેલો, વિદ્વાતા પંડી
 વિશુદ્ધિ પહેલી, વિમુક્તિ પંડી, એવા વિચાર-સપ્રદાયમાં પાંચ
 સાહેબ ગોઠવાયા હતા. તે વખતે બરાબર આ જ મનોવૃત્તિની
 સાથે શ્રી ડ. મા. મુનશીનો પ્રણાલિકાલગ્નનો સ્વચ્છદી વિહાર
 ચાલે. પાંચે મુનશીનો આ સ્વચ્છદી રસવૃત્તિ સામે લખવા
 માંડ્યું. ખીજી બાજુ ગાંધી સપ્રદાયના ચોખવિધાવેગ એમને
 ગમતા હશે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એ વિષે એમણે શાન રહેવા
 માંડ્યું. પણ પાંચ જેવી રમમડિત વિદ્વાતા અને સ્વૈરવિહારી
 કવિતાકર્તા પણ સપ્રદાય કે વાગમાં પુરાય એ અશક્ય એઓ
 વિદ્યાપીઠમાંથી છૂટા થયા એ લખીડત છે. એમણે જોયું હશે કે
 આભાવિક રસવૃત્તિ અને સૌંદર્યદષ્ટિ ગાંધી સપ્રદાયમાં લગભગ
 ઉપવાંસી છે અને મુનશી સપ્રદાયમાં અપરાધી છે. આ બંને
 બધમાંથી એને છોડાવીને એને સાચે પટે રથાપવી જોઈએ
 ગાંધીજીનો પ્રતાપ અને તેમનો પરિચય ગુજરાતના સમગ્ર જીવ-
 નમાં વ્યાપક થવા માંડ્યા હતા ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ
 ગાંધીગદ્યની શક્તિ ખીચવા માડી હતી. એટલે ગાંધીસપ્રદાયનો
 સામે થવું મુશ્કેલ હતું. ખીજી બાજુ મુનશીની સરસતાના સ્વ-
 છદ્દને પડકારવાનું કામ પણ સહેલું નહોતું. બરાબર આ જ વસ્તુ-
 ત્વિનિની મજબૂત હતી ત્યારે સ્વ ગમનારાયણલાલએ બંને
 વિચારધારાનો વિરોધ કરવાને બદલે સ્વાભાવિક સૌંદર્યદષ્ટિ
 અને રમવૃત્તિના છોડને જીવનના ક્યારામાં રોપીને એમાં વિદ્વાતા,
 વિમળતા અને વિમુક્તિનું ખાતર નાખવા માંડ્યું. એમાંથી
 'ગેય'ની સર્ગશક્તિ, 'દ્વિરેક'નું ગુજન, 'સ્વૈરવિહારી'
 નો સ્વૈરવિહાર અને રામનારાયણ ત્રિ. પાંચની વિદ્વાતા એ બધું
 જન્મ્યું અને એકાગ્ર થયું. આ એકાગ્રતામાંથી ચાલ્યા સાહિત્ય-
 કાગની સાચી જીવનદષ્ટિ પથરી આ જ જીવનદર્શનના રસાયનમાંથી
 ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્યનું નવું સ્વનત સ્વરૂપ બધાયું આ ચલત ત

પ્રભુદિ અને પ્રતિજ્ઞાએ જોખાણધાવેજાની શેઠમાંથી પ્રસિદ્ધ રસ-
વૃત્તિને અને સૌંદર્યદષ્ટિને ઓગાવી અને સરસતાના સ્વચ્છદમાંથી
એ ગુનેગારા સૌંદર્યદષ્ટિને અને રસવૃત્તિને પણ મુક્ત કરી.
એને જીવનના સાચા ધંદે સ્થાપી, ગરુડ શીલ અર્પવાનો સાધના-
મગ્નિ પુરુષાર્થ કર્યો. આ શીલ સર્જવાનું અપૂર્વ સાહિત્ય તપ
એ રવ. રા. વિ. પાઠકની જીવનસિદ્ધિનું સર્વોચ્ચ શિખર
લાગે છે.

“ શેષ 'નો કવિતા જુલારો, ' દ્વિરેક 'ની વાતો બીસરાશે,
સ્વૈરવિહાર વિસ્મરણની ખાધમાં ખોવાઈ જશે; એમની વિદ્વાનું
મૂલ્ય કદાચ બદલાશે; પરંતુ ગરવી રસવૃત્તિના સૌંદર્યદષ્ટિના
સવાદક, જીવનનિષ્ઠ પ્રભુદિના સંવિધાયક અને પ્રતિભાવંત સર્ગ-
શક્તિના સેવક રવ. રા. વિ. પાઠકની પ્રભુદ્ધ સુરતા ગુજરાતી સાહિ-
ત્યમાં લાંબા કાળ સુધી ટકશે; અને સુમધ વિસ્તારશે.

આદર્શિયતનું અત્તર ૨૦૧૨

આજે બપોરે અડી વાગ્યે બાઈ રમણલાલ વસન્નલાલ દેસાઈ સદાને માટે પોઠી ગયા. બે વાગ્યે રોજની જેમ વર્તમાન-પત્રો જોઈને ચપટીકે બિંધ લેવા પથારીમાં આડ થયા. અને એ બિંધમાંથી પછી જાગ્યા જ નહિ. શાસ્ત્રકારોએ શું આને જ 'કાળનિદ્રા' કહી હશે ?

એમના કુટુંબમાં તો સદુને લાંબુ આયુષ્ય હતું. એમનાં માનાપિતા બન્ને દીર્ઘાયુ ભોગવીને ગયાં. એટલે અમે કુટુંબી-જનો તો મરકરી કરતા કે 'ભાઈસાહેબ' એ શી વરસ પછી જ જશે તો જશે. અને એ તો આમ બાસક વર્ષની ઉંમરે જ અચાનક અણધાર્યાં દગો દધને ચાલ્યા ગયા. હમણાં અઠવાડિયાથી એમનાં દાંતની પીણ વધી હતી. એટલે દાંતના ડોક્ટર પામે દાંત કઢાવતા હતા. રોજ ઘોણ ઘોણ દાંતનો વારો આવતો હતો. હમણાં ત્રણચાર દિવસ પહેલાં એમણે કટાક્ષ કરીને કહ્યું હતું કે 'તમારે બાસક વર્ષના છૂટ્ટાની નવા દાંતનું ચોટકું બેસાડીને મરકરી કરવી છે!' આજે ત્રણ વાગ્યે તો ચોટકું બેસાડવાનું પણ હતું. ત્યાં તો અર્ધો કલાક પહેલાં જ એમની સ્વાભાવિક શરમાળવૃત્તિ અનુસાર જીવનમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા !

અમારી પાંત્રીસ વર્ષની મૈત્રી. એટલે જેમ જીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ એમણે મોટાભાઈનો દાવો રાખ્યો. અને એ અધિકાર એમણે એવા નિર્મળ અને નીતર્યો સ્નેહથી ભોગવ્યો કે એમાંથી જ અમારા સ્નેહબંધનો વડો વિસ્તાર પાડ્યો અને એમાંથી એવી સ્વાભાવિકતા જન્મી કે એમના વાતસલ્યની દૃઢ અને છાયા મને સર્વદા ભરપૂર મળતી રહી.

એટલે આજે તો સ્મરણોની ભરતી ચડે છે. હૈયું હજી રુદનથી ગદ્ગદ થયેલું છે. એમના શબનો સંસ્પર્શ હજી જીવતો છે. એટલે મન પણ મુક્તિને બદલે મૌન જ વાંછે છે. પરંતુ બધુતાનું ઝાણ હોય છે. મૈત્રીનું કર્તવ્ય હોય છે. એટલે આજે હું વ્યક્તિ તરીકે નહિ પણ અનેક સ્વજનોના હૃદયોદ્ધારના નિદર્શક તરીકે આ સ્નેહની અંજલિ ધરું છું.

ત્રીસ વર્ષ પહેલાં એમનું 'શકિત હૃદય' નાટક અમે વડોદરામાં બજવું ત્યારે એમની નિકટ જવાનો લઢાવો મળ્યો હતો. હીંગણા કદનો, તેજસ્વી આંખોવાળા, સંસ્કારી, સ્વક્રમાર વાણીના વાહક આ સુંદર માનવીને તે વખતે પણ હું આપવાની કલા સિદ્ધ હતી.

પણ ના, ના, એ એમની કલા નહોતી, એમનો સ્વભાવ હતો. આ સ્વભાવને કારણે એમણે મને પોતાનો કયો પછી તો દોસ્તીનો છાડ બિછરવા માંડ્યો, અને આ વાતસલ્યના આંગણમાં થઈને હું એમના મંગલ દાંપત્યને બારણે પહોંચી શક્યો. એમના જીવનસાથી સ્વર્ગસ્થ કેલાસગહેનનો સુભાગી પરિમ્લય થયો. અને ધીરે ધીરે એમનાં શીલવંત અને સૌરભ-ભર્યા દાંપત્યનું મને રક્ષણ મળ્યું. અક્ષુ અને સુધા તો ત્યારે નાનાં નાનાં. રમણભાઈ પાંત્રીસ વર્ષના પણ પૂરા કુમા નહિ

અને કૌલસળાદેન આગળ ગયાં. જાણે એમના જીવનની કવિતા અદ્યત્થ થઈ ગઈ. ત્યાર પછી 'નિહારિકા'ના કવિની એ કવિતા થોડાક પ્રગટી ખરી પણ પાંગરી નહિ. ત્યારથી તે છેક અવસાનના સવાર સુધી એમના શીલના જલથી એમણે અનેક સ્ત્રીપુરુષને બીજાં કર્યાં. એમની આ મુગંધને કારણે જ અનેક દેવ્યાં આંમુબીનાં થયાં છે.

જીવન. તો એમણે અહીંની એક હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે શરૂ કર્યું. ૧૯૧૪માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું. એ જ વર્ષે તેઓ અંગ્રેજી લખીને બી. એ. ઓનર્સ થયા. ૧૯૧૬માં એમ. એ. અને પછી શિક્ષકમાંથી સરકારી નોકરીમાં જોડાયા. સામાન્ય મદદનીશથી માંડીને સન્મુખા સુધીના બધા મહેસૂલી હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા. આ આખીયે રાજ્યસેવા દરમિયાન એમણે જે પ્રમાણિતતા, ચારિત્રશીલતા અને માનવતા દેખાડ્યા તેને કારણે એઓ માત્ર રાજ અને અધિકારીઓના જ નહિ પણ લોકોનાયે પ્રીતિપાત્ર બન્યા. રાજ્યે એમને ઈલેક્ટોરેલ અને મુવલ્યુઅટો આપ્યા પણ લોકોએ તો એમને દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે નિષ્ઠાભર્યા સ્નેહથી નવાજ્યા જ કર્યાં. અને આ સ્નેહમાંથી પ્રેરણા લઈને જ એમણે પોતાની નવલકથાઓ અને વાર્તાઓનું સર્જન કરવા માંડ્યું.

આજ સુધીમાં લગભગ સિતેરેક પુસ્તકો તેમનાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે કે યવામાં છે. એમાં નવલકથાઓ, નાટકો, વાર્તાઓ, વિવેચનો, અભ્યાસ, નિબંધો અને જીવન તથા સંસ્કૃતિનાં પુસ્તકોનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'સરસ્વતીચંદ્ર' કારે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી પછી જેમ શ્રી કનૈયાલાલ

બાપા રાવળ, અને મીરાંબાઈનાં નવાં જીવન નીપજ્યાં છે. 'અપ્સરા'ના પાંચ ખંડ એ તો એમની સ્ત્રી તરફના સદ્ભાવ અને સમભાવના મૂર્તિરૂપ છે. અને 'જીવન અને સાહિત્ય' તથા 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એ પોતાના પ્રિય વિષયોનું પરિશીલન દેખાડે છે. એમની અનેક નવલિકાઓ અને એકાંકી નાટકોમાં એણે, જીવનમાં જેટલાં જ્યાં પાસાં ઉપસાડ્યાં છે અને એમને આકાર આપ્યો છે !

રમણલાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની સર્જકશીલ પ્રતિભાથી શાબરો પણ એથીયે વધારે તો એ પોતાની આદ્યમિયનના અત્તરથી મહેકશે. એકાવનમાં વરસે જ્યારે અમે એમનો વનમહોત્સવ ઉજવવાની વાત કરી ત્યારે એ લગ્નગીત સંજ્ઞન કેવો ગુસ્સો કરી શકે છે એ મેં જોયું. એમણે કાંઈ કરીને મને ડાર્યો. આવો ઉત્સવ ના જ જિજ્ઞાસુ શકાય એવું કોઈ કોઈને કહ્યું. પણ મિત્રોના સ્નેહ આગળ એમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. મિત્રોના સૌજન્યમૂર્તિ હતા. સૌજન્ય એ જ એમની મર્યાદા હતી, અને એ જ એમની શક્તિ હતી.

હજી હમણાં જ, ગયા વરસની વાત છે. એમની પટ્ટિપૂર્તિ જિજ્ઞાસુની વાત નીકળી ત્યારે પણ એમણે એવો જ બળનો પોકારો હતો. પરંતુ અહીં પણ એઓ મિત્રોના આગ્રહને શરણે ચલા હતા. પણ બંને વખતે એમનો વસવસો તો રક્ષા જ કર્યો.

જિગતા લેખકોના એ પ્રેરણામૂર્તિ હતા. અગ્નિયા લેખકનું લખાણ કે પુસ્તક વાંચી એને સલાહ આપતી અને સારું પુસ્તક હોય તો એની પ્રસ્તાવના લખી એને આગળ મૂકવાનું એઓ કદી ચૂકતા નહિ.

મુનશીનું નામ નવલકથાકાર તરીકે લોકપ્રિય થયું તેમ ગાંધી-યુગના 'યુગમૂર્તિ' વાર્તાકાર' તરીકે શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું નામ રત્નપૂર્વક લોકજીભે ચઢી ગયું છે.

રમણલાલની નવલકથાઓમાં ગાંધીયુગના જીવનનું નીત્યું પ્રતિબિંબ છે અને એના સમર્પો, એના આપભોગ અને અપૂર્વતાઓ, એ જોટલા રમણલાલની નવલકથામાં પડ્યો પાડી ગયો છે એટલાં કોઈ બીજા એક સાહિત્યકારમાં દેખાતાં નથી. એમના જીવન, સરકારી, પીઠ અને ગૃહ પાત્રોએ નવલકથાઓમાં ઉજ્જવળ અને સ્વચ્છ પ્રેમના આચારનું જે નિર્મળ પ્રતિબિંબ ઉદ્ભવ્યું છે તેણે યુગરાતના જીવનોને શુદ્ધ અને તેક પ્રેમની ઢેરી ચીધી છે. પ્રેમની ઉપાસના થઈ શકે છે એની સંભાવના મળી છે. જીવનમાં આપભોગ આપીને સૌદર્ય પામી શકાય છે એવો આદર્શ મળ્યો છે.

રમણલાલની તેજસ્વી પ્રતિભાએ 'શિરીષ' અને 'જાદિલા'માં પ્રેમના સામાજિક મૂલ્યો આપ્યાં છે. 'બ્રામલક્ષ્મી'માં સર્વોદયના સિદ્ધાંતને જીવનઆપી બતાવ્યો છે. 'દિવ્યચક્ષુ' અને 'ભારેલો અગ્નિ'માં ગાંધીજીના સત્ય અને અદિષ્ટાના આદર્શના જીવનમાં કેવા મગલાચાર કરી શકાય છે તેનું સુંદર દર્શન દરાવ્યું છે. 'સૌંદર્ય જ્યેષ્ઠ' વગેરે નવલકથાઓમાં નવા સમાજની રચનાના ભણકારા સજ્જાન્યા છે. 'જંઝારાન' અને 'પ્રલય'માં આવતી કાલનું દર્શન પોતાની સરકારિતા વડે મઢીને એની સમસરીતે દરાવ્યું છે કે એમાંથી ભયંકર નાસ્તિકતા દૂર કરી છે. 'કાવભોજ', 'ચૌદનર્પણ' અને 'આવાગેગલ'ની ઐતિહાસિક જીવનભૂમિમાં નવી દૃષ્ટિનું ખાતર પૂરીને એમાંથી 'પ્રતાપ,

બાપા રાવળ, અને મીરાંબાઈનાં નવાં જીવન નીપજન્યાં છે. 'અપ્સરા'ના પાંચ ખડ એ તો એમની સ્ત્રી તરફના સદ્ભાવ અને સમભાવના મૂર્તિ-ચિત્ર છે. અને 'જીવન અને સાહિત્ય' તથા 'ભારતીય સંસ્કૃતિ' એ પોતાના ગ્રિય નિર્ધારોનું પરિશીલન દેખાડે છે. એમની અનેક નવલિકાઓ અને એકાંકી નાટકોમાં આહો, જીવનમાં કેટલાં બધાં પાસાંઓ ઉપસાન્યાં છે અને એમને આકાર આપ્યો છે !

રમણલાલ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની સર્ગકસીત પ્રતિભાથી શોભશે પણ એથીયે વધારે તો એ પોતાની આદ્યમિયતના અક્ષરથી મહેકશે. એકાવનમા વરસે જ્યારે અમે એમનો વનમહોત્સવ ઉજવવાની વાત કરી ત્યારે એ લગ્નશીલ સન્ન જોવા કેવો ચુસ્તો કરી શકે છે એ મેં જોયું. એમણે કાંઈ કરીને મને ક્યોં. આવો ઉત્સવ ના જ જિજ્ઞાસી શકાય એવું દોડી દોડીને કહ્યું. પણ મિત્રોના સ્નેહ આગળ એમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. મિત્રોના સૌજન્યમૂર્તિ હતા. સૌજન્ય એ જ એમની મર્યાદા હતી, અને એ જ એમની શક્તિ હતી.

હજી હમણાં જ, ગયા વરસની વાત છે. એમની પદ્ધિપૂર્તિ ઉજવવાની વાત નીકળી ત્યારે પણ એમણે એવો જ બળવો પેદાકર્યો હતો. પરંતુ અહીં પણ એઓ મૈત્રીના આમહને શરણે થયા હતા. પણ જન્મે વખતે એમનો વસવસો તો રહ્યા જ ક્યોં.

ભગતા લેખકોના એ પ્રેરણામૂર્તિ હતા. અન્યથા લેખકનું લખાણ કે પુસ્તક વાંચી એને સજાહ આપી અને સારું પુસ્તક હોય તો એની પ્રસ્તાવના લખી એને આગળ મૂકવાનું એઓ કરી ચૂકતા નહિ.

અમે કુટુંબીજનોએ એમનો શુભાખી સ્વભાવ જોઈને એમનું નામ 'નવાળ' પાડેલું, એ હતા પણ નવાળ જ. બધી બાબતોમાં ઉદાર, અને પરમાર્થમાં તો જિગડિ પણ ખરા જાત ધસવાની વૃત્તિ એ એમનું આપું જીવન, ગાદેર માત્ર એક જ વસ્તુ ખાનગી, અને તે બીજાને ખાતર આપબોગ આપવાની વૃત્તિ. એ તો પરિણામે જ ખમર પડે.

એમનાં દરબારમાં જાતજાતના લોકો આવતા પરંપર વિરોધી સ્વભાવનાં માણસોથી એમનો દરબાર ભરેલો રહેતો. કોઈ સલાહ માટે આવે, કોઈ સિદ્ધારસ માટે, કોઈ સાંત્વના માટે તો કોઈ સદ્ભાવ માટે આવના અને 'ભાઈસાહેબ' થાકી જાય ત્યાં સુધી એમની સાથે લમણાગ્રીક કંના. મોટા ચમર-બધી ચીટકું પણ એમના મોઢા પરંતુ સ્થિત હાથી શકતો નહિ. કોઈ દિવસ કોઈને માટે એમણે ચહેરાની રૂખાઓને અસુદર થવા જ ન દીધી. કોઈને વિષે ખરાબ શબ્દ કહ્યો નથી. એમના દરબારમાં કોઈની નિંદા ન થાય. ચર્ચા સદુની થાય, સર્વ વિષયોની થાય, પણ કોઈનું બૂકું ને બોલાય. એમના શીલની ધાક જ એવી હતી કે બૂરું બોલવાની વાત તો કાય જ નહિ, પણ બૂરો વિચાર આવ્યો હોય તો પ્રગટ કરતા આપણને બીક લાગે, દુષ્ટને મન પણ ફેટલું બધું આશ્વાસન કે એની દુષ્ટતા પ્રગટ નહિ થાય.

ભાઈસાહેબ સ્વ. ફૈયાઝખા અને પંડિત એમકાન્નાયનાં સરખા મિત્ર હતા. બન્નેનું સમાન સાત્ત્વન હતા અને બંનેની નિષ્ટતાનું ગૌરવ પામ્યા-જતા. એમની સંગીતની સૂઝ બહુ સદૃશ હતી સંગીતના એઓ મરમી હતા ફૈયાઝખાની તોડી ને એમકાન્નાયની નીલાંમરીને અપૂર્વ સંવેદનશીલનાથી

માણીને એમનું એવું જવાબ કરતા કે મૂળ સગીત કરતાં ક્યારેક તો એમની વાણી વધારે મધુર લાગતી. ૨૬

વડોદરા એમને બહુ પ્રિય હતું. અને પોતે વડોદરાવાસી હતા એનું ગૌરવ લેતા. દ્વિયાઝખાં ગયા. માણેકેશ્વરપુર જાયા અને--આજે રમણભાઈ-મણ-ગયા.--સયાશરાવના-વડોદરાનો અહેસો બનરી ગયો. એક વખત એક જણે પૂછ્યું કે વડોદરાની વિશેષતાઓ કોઈ એક વ્યક્તિમાં એકત્રિત થયેલી, દેખાડો. મારાથી રમણભાઈનું નામ દઈ દેવાયું. અને એ કેટલું બધું સાર્યક હતું? પેલા ભાઈ પણ સાલણીને ખુશ થયા. રમણ-લાલ-દેસાઈ એ વ્યક્તિ નહોતા, સંખ્યા હતા.

અમારા કુટુંબીજનોના 'ભાઈસાહેબ' ગયા, વડોદરાની વિભૂતિ ગયા, ગુજરાતના લાડીલા સાહિત્યકાર ગયા, એક સૌજન્યશાળી સરકારસંપન્ન ભદ્રપુર ગયા, માનવતાના અધિકારી ઉપાસક ગયા અને મારા અંતરના તો આત્મીય ગયા. રહી માત્ર એમની સુગંધ. એમનો દેહવિલય થયો પણ એમનો અંતરદેહ તો આપણી પાસે છે અને રહેશે. લક્ષ્મીનું વરદાન મૃત્યુ સુધીનું જ હોય છે. પરંતુ સરસ્વતીનું વરદાન અવસાન પછીયે અમરતાનું આયુષ્ય આપે છે. 'ભાઈ સાહેબ' સરસ્વતીના વરદાનના અધિકારી સુપુત્ર હતા.

કલાપી

ગઝલ એક વિશેષ કાવ્યસ્વરૂપ છે. ઉત્કટ અને મસ્ત જિભિંઓનું ગઝલ સુરમ્મ વાદન છે. નીચ રાવેદનને લગાવવાનું અને પ્રગટ કરવાનું ગઝલ હૃદયંગમ સાધન છે. કાવ્યનો આ વિશિષ્ટ પ્રકાર-ગઝલ, એ આપણી ઓગણીસમી સદીના ફારસી અને ઉર્દૂ અભ્યાસ અને સંપર્કની આપેલી સાહિત્યસિદ્ધિ છે. બહુનિષ્ઠ ફિલસૂફ મણિલાલ નલુભાઈ, કલાંતકવિના સર્જક મસ્તકવિ બાલાચંદર અને ‘જુલજુલ’ના રંગદર્શી ઉપનામે ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં મથૂર થયેલા, ગલાભાઈ દેરાસરી એ ત્રણેય ગઝલના કાવ્યરૂપના આદિ શિષ્યોએ કહેવાય છે. છતાં ‘ગઝલનું’ ગૌરવશીલ ગુજરાતીકરણ કરીને ઉચ્ચ કક્ષાની ગઝલો વધારે પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યને આપનાર કલાપી છે એ હકીકત આપણા સાહિત્યમાં ન જૂની શકાય તેવી છે.

સફી, ફિઝસફી અને ભારતીય તત્ત્વચિંતનને પામે લાખીને હાથમાં હાથ મિલાવી આપવાનો યશ ગઝલોને આપી શકાય. છતાં હિંદુસ્તાનની હિંદી ઉર્દૂ સિવાય કેમકે પણ ભાષાએ ગઝલના કાવ્ય પ્રકારને પોતાનો ગણીને અપનાવ્યો હોય તે ગુજરાતી જગ્યાને ક્યું છે. ગુજરાતની આ આદક શક્તિ ધ્યાન ખેંચે એવી છે. આ કાવ્ય પ્રકારને ગુજરાતી સાહિત્યમાં [માં] પ્રતિષ્ઠિત કરવાના પુરુષાર્થમાં કલાપીનું ધ્યાન અન્ને છે.

કલાપીના જીર્મિલ માનસને ગજવનું વાહન બાદુ જ અનુ-
કૂલ આતી ગયું. પ્રેમ, વેદના, શબ્દાત્મ, મસ્તી, ગદ્યાનિ અને
અન્તરાત્મા સાથે એકતા સાધવા મરતી સમાધિએ ગજવને
તરંગિત કરીને હિંચાવતા લાવે છે. કલાપીનું અંતર આવાં
સવેદનોનું પ્રતિબિંબ ધારણ કરે એવું કેમકે અને પદ્યકરણ
હતું. એતના માટે કલાપીની ગજલોમાં જિંદગીનો ધમકારો
વરતાય છે અને લાવકના હૃદય સુધી પહોંચી જવાની એની
અપૂર્વ શક્તિનો પરિચય કરાવે છે.

કલાપીનું જીવનમંથન એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર
ઐતિહાસિક બનાવ નથી. એનાથી વિશેષ એ તો આકુલ
આદમિયતનું સવેદનશીલ જીવનમુદ્દ છે, ચક્રવર્તી પ્રેમનિષ્ઠાનું
કઠોર તપ છે. કલાપીના જીવનમાં પ્રીતિ અને ક્રાંત્ય વચ્ચેનો
સંઘર્ષ એવું ઉત્કટ અને એવું વ્યાપક મંથન જન્મ્યા છે કે
એની નીપજમાંથી તુષ્ઠ છતાં તરલ અને ગહરાતી છતાં ગહરુ
માણસાઈ, કવિતાનું રૂપ લઈને જીવનજલની ઝરમંરે વંરસાવે
છે. કલાપીનું પોતાનું જીવન અસલ વેદના સદ્ગન કરે છે છતાં
ખીજને સાંતવના આપતી કવિતા પ્રગટ કરે છે એ જ અવ-
નીનું અમૃત છે.

કલાપીની ગજલોમાં જીર્મિ અને કલ્પનાની વિશુદ્ધિ અને
ઉપનું વૈવિધ્ય છે. સવેદનશીલ શુગાર, અસલ પ્રીતિવેદના,
આક્રોશ પરિતાપ, જાંડી મસ્તી અને ઉત્કટ ચિરાગનો ઘણી ઉત્તમ
પદ્ધિઓ. કલાપીની ગજલોમાં વેરાયેલી પડી છે. ‘અયે ઉદ્ધત ?’
‘અયે બેગમ !’ નાં સવેદનોથી પોતાની કવિતાનું મગસાયરણ
કરતો કવિ વિવિધ લાગણીઓની પરિક્રમા કરતો શાંત રસના
સાગરરૂપ ‘આપનો યાદી’ માં ચિરામ પામે છે. એ લાઇ રમણ-

ગમગીનીનું ગુસ્તવાકર્ષણ ૧૬૭૫

ભાઈ પ્રભાદ પારેખના મૃત્યુના ખબર 'સરકુનિ' માં લેઈને અતઃ આપોઆપ ગમગીન થઈ ગયું. દૃષ્ટ ગયા મે મહિનામાં ઉનાળાની રમઝો ગાળ્યા એ પોતાની ખદ્દેનને ત્યાં વડોદરા આવ્યા હતા. એ વખતનું મિલન આંખો આગળ ઊપસી આવ્યું. ધીરે ધીરે ઓરસાના પગથિયાં ચડતાં પછી ઘોડાક શ્વમે ભરાઈ ગયા. થોડીક રાહત પછી કૃત્ય કે આ લઘવરોગનો સાથ ક્યારેક અલ્પધાર્યો અંત આણ્યો એમનાં આખોમાં જાણે એ આગાહી આવીને વસી હોય એવી એ મુગ્ધ આંખો અન્યમનઃક બની રહી.

શાંતિનિકેતનમાં અમે સાથે ધઈ ગયેલા. ૧૯૩૫ની સાલ એમનું બી એ. નું ત્રીજું વર્ષ ચાલે. એ વરસ દોઢ વરસનો જે સગાથ અને સખ્ય અનુભવ્યા તે ૫ અવિસ્મરણીય છે. એ સમયનું એક સરસ્વતી કુમકુમની વાતો 'એક પ્રતિનિધિ' માં સંધરાણુ છે એ જ સરસ્વતી આજે ફરીવાર અતીતના આકાશમાં ઝળૂકે છે. પણ એનું કારણ જુદું છે. એની આકૃતિઅલગ છે અત્યારે એ સ્મૃતિમાં કેવળ દરુણનો સંસ્પર્શ થાય છે એ દિવિહૃદયની મુગ્ધ કામળતા જણાવે છે.

પ્રજ્ઞાદમા જીવતો કવિ મ્વંભાવે જ અનુકંપક અને ઉદાસી હતો. એ ક્વિસેશું થયું હતું તેની અજાણ પાદ નથી. પરંતુ હાઈસ્કૂલ વિભાગની એક વિદ્યાર્થી આશાને શાલવૃક્ષ દેશન રંગી જોયેલી. આશા વાછડી જેવી, નિર્દોષ સ્વભાવની જેવી ફૂંટી, દોડતી અને રમતી એની નાચતી આખો, મરકતું મોઢું અને ફગતા અંગો નમારે મોરેથી એમ દેવગાવે કે આ છોકરી સાક્ષાત્ અચળના છે. રાઢુલ્લવના એ નાટકમાં શુદ્ધેવ રવીન્દ્રનાથ સાથે એણે ઉપાનંદ નામે એક છોકરાનું પાત્ર ભજવેલું. ત્યારથી આશાને અદ્યે પ્રજ્ઞાદ અને ઉપાનંદ કહીને જ બોલાવતા. અમે જમવા જતા હતા. ગ્રંથાભા એમણે આશાને ગતી જોઈ. પ્રજ્ઞાદનો ઉત્સાસભરો અહેસા એકદમ ગંભીર થઈ ગયો. “કેમ, ઉપાનંદ શું થયું ? કેમ રડે છે ?” બંગાળીમાં એમણે પૂછ્યું. અગાળી એ બહુ મધુર બોલતા. આ પ્રશ્નની સાથે જ આંસુ લૂછીને “કંઈ નહીં” કહેતી આશા પુસ્તકો બગલમાં મારીને અહો પર કંઈક રિમત લાવીને ચાલતી થઈ. પણ આ રિમતમાં છુપાયેલી ગમગીનીએ કવિને ઉદાસ કરી દીધા. બોલ્યા, “માગથી કાઈના આંસુ સહી શકાતાં જ નથી. આંસુ જોઈને જ અગ્ન્ય થઈ જવાય છે” તે સાંજે કોમેગની સાહિત્ય મલામાં પ્રજ્ઞાદ પોતાનું નવું ગીત સંભળાવવાના હતા. મને એમના ગીતની પાછળ જે એમના ગભરુ કહીને અનુભૂતિ થતી તેથી કાણ જાણે કેમ પણ એક પ્રકારનું સુખ થતું. એક વખત સૂના અધારના વિશાળ વિસ્તારમાં આકાશના છત્ત દેશ એમણે “એકલો”નું ગીત ગાઈને મને કલાકોના મોનની બેટ ધરી હતી. એવી જ રીતે એક ચાંદનીમાં “માગ રે દેવાને એનું પારખું” ગાઈને આખી રાતની અજ પાની માધુરી આપી હતી.

એમનો વારો આપ્યો. તે વખતે એમણે પેલું નવું ગીત ગાયું નહીં. અનિશ્ચય આગ્રહ થયો ત્યારે એક કાવ્ય માત્ર રદી ગયા :

હિરે હતી વાત હજાર કેવા
કિન્તુ નહિ ઓછ જરીય જીવડયા;
જડ્યા કયાં અંતર સ્નેહ-દીવા
ઉમર શા સિમન મુખે ન આવિયા.
નિસર્ગ-લોભા તુજ સાથ જોવા
ઢેરે હતો કેડ ન પાપ જીવડયા;
સૂરે મિઝાણી તુજ સુરે ગાવા
જીણા ગીતો હિર બધા શમાયા.
મળી મળી નેન વળી જતાં ફરી . . .
અકસ્મ શબ્દે, પદી વાત ઉરનો;
ઠેરું મૂંગૂ ચાતક શું અધીર . . .
એ રાહ જોતુ તુજ શબ્દ જિન્દુતી. . .
અખોલડાનો દિન છે સ્મૃતિમાં ? . . .
જે દી ચડ્યાં અંતર પૂર નેહનાં. . .

આ કાવ્ય વાંચીને એ ચાંત થઈ ગયા. સાહિત્યસભા પૂરી થઈ. દરિ અન્યમનસ્ક છે, કાંઈક એમને વિવાદ છે એવું તો લાગ્યા જ ક્યું. હવું. એટલે એમને લઈને હું નાહવા ગયો. નાહવાની જગ્યા અમારો અહલુત વિસામો હતો. મને લાગતું હતું કે જો એમનો ફરો નહીં ચમે તો એમનાથી આજે ખવાશે નહીં. નાહતાં નાહતાં થણા હજારા વિપયો પર વાત ઊડી જોઈ. થણુ એમનો યન વિવાદ ઓસર્યો નહીં. મારાથી એમનું વિવાદભયું મુખ જરાય સહન ન થતું. મેં એકદમ કહ્યું, “પ્રહલાદ ! તમને પેલી ગૌરાંબે મહાપ્રભુ વાળી વાત યાદ છે ?”

“કઈ?”

“ઈશ્વર સાક્ષાત્કારની!”

“ના.”

“એક દિવસ ગૌરાંગ મહાપ્રભુને ઘેર મોટા વિદ્વાનો ઈશ્વર સંબંધી વાદવિવાદ કરવા આવ્યા હતા. મહાપ્રભુએ એ વિશે ચર્ચા કરવાની ના પાડી. એટલે એક વિદ્વાને કંઈક કટાક્ષમાં પૂછ્યું : “દૈત્યદેવ, તમે તો સાક્ષાત્ કૃષ્ણ જોયા છે. કેવા છે એ ? તમને મળ્યા ત્યારે શું બોલ્યા હતા?”

મહાપ્રભુ તો ચૂપ રહ્યા. બીજા પડિતે લાગવતમાંથી કૃષ્ણનું સ્વરૂપવર્ણન કહી બતાવ્યું. મિત્રનની અવસ્થા પણ જણાવી દહી. પરંતુ પેલા વિદ્વાનને તો મહાપ્રભુની વાત સાંભળતી હતી.

મહાપ્રભુએ શાંતિભંગ કરીને ઉત્તરમાં માત્ર મમ્મટના “દાવ્યપ્રકાશ”માં ઉત્તરાયેત્રો વિજયકાનો એક શ્લોક કહ્યો:

ધન્યાસિ યા કથયસિ પ્રિયસર્જમેપિ
વિશ્રાધ્વ - આદુક - શતાનિ રતાન્તરેષુ
નીતીં પ્રતિ પ્રણિહિતે તુ કરે પ્રિયેષુ
સખ્યઃ શપામિ યદિ કિંચિદપિ સ્મરામિ.

‘હે સખિ ! તું ધન્ય છે કે પ્રિય સમાગમને સમયે વિશ્રાધ્વભોગ સંબંધી અનેક વાતો જ્યાં તારા પ્રિયના મેંકડો પ્રશંસામય ઉદ્ગારો લખ્યા છે તે તુ કહી શકે છે. હુ તો સોગંદ ખાઈને કુદું છું સખી, કે જ્યારે પ્રિય નીતી પર હાથ મૂકે છે ત્યારે પડી કંઈ પણ સ્મરણ રહેતું નથી.’

પ્રહ્લાદના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

પ્રહ્લાદના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો : ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

‘સરસ, અંદોલન.’ એમના મુખ પરનો વિપાદ ઓગળી ગયો, અને સ્મિત રમી રહ્યું.

૨

સાહિત્યસભામાં એ દિવસે મારે એક દૂધી વાર્તા પ્રસ્તુત કરવાની હતી. આચાર્ય ચતુરમેન શાસ્ત્રીની સરસ વાર્તા “દુખ-વાગે કાસે કહુ મોરી સજની” ગુજરાતીમાં ઉતારીને હું લઈ ગયો હતો. સભાનો રવૈયો એવો હતો કે કાવ્ય કે વાર્તા અથવા લેખ જે ગ્રન્થ ધાય તેના પર ચર્ચા કરવી. આ વાર્તા ઉપર ચર્ચા થવા માંડી. એક ચોખ્ખા સજજને એ વાર્તાને એમ આપતા પ્રેમના ગાડપણ અથવા ઉન્માદને કારણે પીંખી નાખી. આખી ચર્ચા પછી તો સાહિત્યમાં નીતિશુદ્ધિ ઉપર બેઠી પડી અને કંઈક ઉગ્ર અને કટુ પણ થઈ ગઈ. મારા અંતરને બેડો વિપાદ થયો. મનને થયું કે કયા આ વાર્તા આજે વાચી. પ્રહલાદ મારી આ ગમ-ગીની જાણી ગયા. સભા પૂરી થયા પછી બોલ્યા વગર જ એ અમારી એક પ્રિય બોવાઈ તરફ ફરવા લઈ ચાલ્યા એક શાંત સુંદર રથાન જે અમારું મનગમતું રથાન હતું ત્યાં બેઠા. સૂર્યાસ્ત થયો ન હતો પણ થવાનો હતો. આમ તેમની ઘણી વાર્તા કરીને પ્રહલાદે મારો વિપાદ હળવો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો વાતમાં હું ભાગ લઉં પણ મારા કંઠમાં ભરાઈ બેઠેલી ગમગીની ડોકિયું કર્યો કરે.

“વાહ, શો સૂર્યાસ્ત છે આજનો !” પ્રહલાદના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર સહજ રીતે જ નીકળી ગયો. જોયું તો સૂર્યાસ્ત સાચો જ સુંદર હતો. “પરંતુ આજના સૂર્યનું અસ્તાચલે જવું ગમખંતર કેમ લાગે છે ?” મારાથી બોલાઈ જવાયું. આ વખતે અવાજમાં રૂઝાચેલો વિષાદ વિષદ રૂપે નીકળી પડ્યો. કહ કંઈક ચોખ્ખો થયો. એટલે પ્રહલાદે કહ્યું : “આજે એક નવું ગીત તમારી પામે ગાવું છે.” મારા મુખ પર ઉત્સાહનો ઘોડીક સુરખી આવી ગઈ અને એમણે પશ્ચિમ તરફ દષ્ટિ ઠેરવીને જીલ્લદ સરે ગીત લલકાર્યું :

જાંચે જાંચે તારકના પલકાર,
 નાંચે માગ દેવાના પાકાર,
 મૂંગો મૂંગો તેની વચ્ચે વહે છે અધાર.

ધીમા ધીમા વાળે આજ સમીર,
 સાગરનીરા લેજે આધાં નીંગ,
 મારો રે આવે છે બહાલમ દેવા કેશ હીર.

નીંદર બે'ની ઘેરીય ના એ નેન,
 નહીં દેશો ફક્તો સુરભિરેન,
 મારો રે બહાલમને આવરા દેગે રે'નાં રેન.

મારા હૈયે કરિયા લાંબા હાથ,
 આપીને એ પુરી કરશે બાથ,
 અને વચ્ચે મૂંગો મૂંગો વહેશે પ્રેમ અનાગ

ગીતમાં અંતરની આરત અને ઠક્કું મોખ્ય બન્નેએ
 મળીને જલે જિંદગીનો છાં રોપી દીધો. મારા અંતરની
 ઉદામી એસરી ગઈ. મુખ પર પાછું મિત આવી ગયું એનું
 પ્રતિબિંબ પ્રફલાદના ઝલ્લુ રિમનમાં હું જોઈ ચક્ર્યો.

ગમગીનીનું આ શુરુવાકર્ષણ જ અમારા સખ્યનો
 વિસામો હતો.

દેવુઆરી, ૧૯૬૨

આત્મચેતનાની અનુભૂતિ રૂબરૂ

ઘણા વરસોની વાત છે મારી ઉંમર દસ બાર વરસની હતી એ વખત બેઠી રાતે બા બાપુની સાથે વડોદરામાં મદનગ્રામ રોડ ઉપર, તબોગીવાડને નાકે માગગિયા બંની કથા સંભળના જવાનું થાદ છે કથામાં હતા શ્રી મુનીનાલ વ્યાસ તે રાતે મહાભારતનો પ્રસંગ કહેવાયો હતો બીમ અને દુર્યોધન સંતનુ મદનમુદ્ધ કથાકારે એવા તો અલિનય અને અલિનિ વેશથી વર્ણવ્યું હતું કે, ત્યારથી એ કથાકારની કથનશૈલી ઉપર મુગ્ધ થઈ જવાયું હતું ત્યારબાદ અનેક વખત એમની કથા સાંભળવાની તક મળી હતી

પછી થયું સમય સુધી એ કથાકારને સાલળ્યા નહીં, એક વખત ભાઈ રમણલાલ વ. દેસાઈની સાથે ફરના જતો હતો રસ્તામાં એ જ કથાકાર મળી ગયા રમણભાઈએ પણ પાઠેના એમને સાલળ્યા હશે ભાઈસાહેબે પોતાની રીતે એમને વિનંતિ કરી કે ‘વાસણ! એક વાર પ્રેમાનંદની કથા કૃતિ સંભળાવો’

. વ્યાસજીનું. વ્યક્તિત્વ મીઠું હતું. લાલ ઠકુરગની પાપડી, આર ભરેલું સફેદ સ્વચ્છ અંગરખું, ખભે ખેસ, પગમાં મોજડી, હાથમાં લાકડી અને કપાળે કકુનો ગોળ મોટો ચાંદલો, જોલવાની રીત ગહુ આકર્ષક. લાંબા સ્વચ્છ અને મનોહર.

વ્યાસજીએ રમણભાઈ તરફના સ્નેહથી ઘેરાઈને એમને ઘેર આવીને કથા કહેવાની તત્પરતા દેખાડી. પરંતુ ભાઈ સાહેબે એની સ્પષ્ટ ના પાડી, અને એમની રાજબરોજની સ્વાભાવિક રીતે થતી કથાવાર્તામાં જ એસીને પ્રેમાનંદનું આખ્યાન સાંભળાશું એવો આગ્રહ સેવ્યો.

ઐરા સમય પછી 'કથાકારનું' નિમત્રણ આવ્યું, અમે રાતે કથા સાંભળેલા ગયા. ઐરાએની આગલી હરણમાં કથાકારની પાસે અમારે માટે વિશેષ બેઠક બનાવવામાં આવી હતી. સુની-લાલ વ્યાસની માંજીલની કથામાં લોકોની ભારે ઠંઠ જામતી. પોતાની સભારજની શૈલી માટે વ્યાસજી વડોદરામાં પ્રખ્યાત હતા. તે રાતે એમણે પ્રેમાનંદના 'સુદામાચરિત' આખ્યાન વિશે વિશેષ રંગરૂપી કથા કરી.

સુદામાનું દારિકા જવું, નગરીમાં સુદામાનો પ્રવેશ,

શ્રીકૃષ્ણ સાથેનું મિલન, સુદામાનો જીકોય, ભગવાનનું તાંદુલનું આરોગવું, પટરાણીઓનું આશ્રય વગેરે લાવો એટલા ઉન્મેષથી અને તાદ્રશ અભિનયથી કલા હતા કે વ્યાસજી જાણે પોતે જ પ્રેમાનંદ ન હોય ! અને સુદામાના નગરપ્રવેશની કરતાં તો એમ લાંબું કે જાણે વ્યાસજીએ જ નગરપ્રજાને જ નિહાળ્યો ન હોય !

ત્યારથી સુદામા ચરિત્ર વિષે મને જિડો રસ જાગ્યો. ખીજે દિવસે રમણભાઈ પાસેથી 'સુદામાચરિત' લઈને વાંચી લીધું. પ્રેમાનંદનાં જીવંત જીવંત આખ્યાનોમાંથી તૂટક તૂટક ભાગો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકોમાં વાંચ્યા હતા એટલે જ પ્રેમાનંદનો પરિચય. કોઈ પણ આખ્યાન એમનું સળંગ વાંચ્યું હોય તો તે 'સુદામાચરિત.' ત્યાર પછી પ્રેમાનંદનાં બીજા આખ્યાનો વાંચી ગયો. પરંતુ એ સર્વમાં સુદામાનું પાત્ર સ્મૃતિમાં સર્વોપરિ બની રહ્યું.

શ્રી સુનીલાલ વ્યાસની માણુ સાથેની સુદામાની કથા સાંભળીને ચિત્ત પર પડેલા સરકાર આખ્યાન વાંચ્યા પછી દ્રઢ થયા. આમાં પહેલી વાર એ હતી કે પ્રેમાનંદની આ કવિતા, ભક્તિના રસાયનથી સિંચાયેલી છે. બીજી વાર એ છે કે જાણે પ્રેમાનંદ સુદામા ન હોય, એવી એની આત્મપ્રતીતિયુક્ત વાણીમાંથી પ્રગટ થતો ગુપ્ત નાદ. કોઈ એમ કહે કે તમે આ વાર્તાને સિદ્ધ કરીને દેખાડો, તો મારી પાસે એનાં સંખૂત નથી. એટલે એ સંસ્કાર દિવસ જતાં પાંખા થતા ગયા અને વિરમ-રણની ખાંધમાં ખોવાઈ ગયા.

હમણાં થોડા સમય પહેલાં વડોદરાની પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભાના પ્રમુખ ભાઈશ્રી મંજુલાલ મંજુદાર સાહિત્ય સભાના કામ માટે મળવા આવ્યા. એ વખતે વાર્તાની દરમિયાન જૂનાં સંસ્મરણો યાદ કરતાં કરતાં 'સુદામાચરિત'ના સંસ્કાર ઉપસી આવ્યા. મારાથી મંજુભાઈને કહેવાઈ ગયું કે પ્રેમાનંદે 'સુદામા ચરિત' એટલી તાદાત્મ્ય ભાવનાથી આલેખ્યું છે કે એ જાણે પોતે જ સુદામા ન હોય.

મંજુભાઈને આ દ્રષ્ટિમાં રસ પડ્યો, અને અમે વિસ્તારથી વાત કરી. આખા આખ્યાનમાં પ્રેમાનંદની સુદામા સાથેની

આત્મીયતા એટલી સહજ અને સજીવન લાગે છે કે સુદામાનો સંસાર જાણે એમનો પોતાનો સંસાર હોય એટલી બધી આત્મ-પ્રતીતિનો રણકાર એમની કાવ્યજાનીમાં વરતાય છે. આ કારણે સુદામા ચરિત્રની કવિતા વધારે હૃદયંગમ અને શ્રદ્ધાન્વિત લાગે છે.

મંજુલાઇને આ દ્રષ્ટિબિન્દુ અભિનવ લાગ્યું અને વધુ વિશદતાપૂર્વક એને ટપકાવી લેવાનો આગ્રહ કર્યો. પરંતુ આ તો भारी પ્રતીતિ થઇ. બાકી વાતને કંઈ સાબિતીએ વડે સિદ્ધ કરવી ? આ દ્રષ્ટિકોણ તો મુખ્યત્વે સંવેદન પર રચાયેલો છે. સંવેદનને સાબિત કાણ કરે ? અને એમ થયું કે સંવેદન જેના ઉપર રચાયું છે તે રચના કે સર્જનને એને આધાર આપવો જોઈએ. એટલે મંજુલાઇ પાસેથી 'સુદામાચરિત' લઇને ફરીથી ધ્યાનપૂર્વક એનો સ્વાધ્યાય કર્યો.

આ ઓખ્યાનની કવિતામાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમાનંદે સુદામાને ઠેકાણે 'પહેલો પુરુષ એકંવચનં સર્વનામ' વાપર્યું છે ત્યાં ત્યાં, કાવ્યનો અન્તર્ગત અને કવિની જીવનનિષ્ઠા બન્ને, સમ્યાઈતું એક વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય ધારણું કરે છે એવી લાગણી થાય છે. મહર્ષિ સાંદીપનિના આશ્રમમાંથી છૂટા પડતી વખતે સુદામા ગદ્ગદ કંઠે શ્રીકૃષ્ણને કહે છે ;

‘ગદ્ગદ કંઠે કહે સુદામો.

માગ્ય દેવ મુરારિ.

સદૈવ તમારાં ચરણ ચિતે

મનસા રહેજો મારી.

આ ચરણમાં કવિની અભીપ્સા સામાન્ય કરતાં વધુ આરત-ભરી લાગે છે.

• • શ્રી કૃષ્ણની સાથે લાઝની સરખામણી કરતી વખતે મુદામા દ્વારા જાણે પ્રેમાનંદ પોતે જોણે છે.

‘વળો મપિને આપ્યું ગનાન, હું અદ્યપણ એ ગ્રવ્ય લગવાન,
એકવાર પામું દરશન, તો હું જાણે પામ્યો ઇન્દ્રાસન’

દારકામાં શ્રીકૃષ્ણને રાજમદિર પહોચીને બન્ને મિત્રો મન મૂકીને મળે છે. અને અતરગોષ્ઠી માડે છે. આ પ્રેમ-ગોષ્ઠી દરમિયાન શ્રીકૃષ્ણ, મિત્રના જીવન વિષે વિસ્તૃત પૃચ્છા કરે છે. એના જવાબમાં સુદામો ઉત્તર વાળે છે.

‘પછી સુદામોજી જોલિયા, લાજે શીય નામી,
તમને અજાણી શી વારતા ? હો અતરગમી.
મને મોટું દુઃખ વિજેગનું, નહી શ્રીકૃષ્ણ પાસે,
આજ હરિ હુને જો મળ્યા, ‘પિંડ પુષ્ટ જ થારો.
જેને તમારું સમરણ છે, તેને ચિંતા કેહી ?
સુખદુઃખ બેઉ સમાન છે મારા અતિ રે સનેહી.
ગોઠ સુણી ગોવિંદની, - સુખ પામ્યો દેહી;
એ સુખ નથી સ્વર્ગ વૈકુંઠમાં, મારા બાળ-સનેહી.’

આ પંક્તિઓમાં સુદામાની વાણીમાં ભક્તિથી પુષ્ટ થએલી બ્રહ્મ સોહે છે. એ જોતાં પ્રેમાનંદની લાગણીનાં ગૌરવ અને ગહનતા બન્નેની પ્રતીતિ તો થાય છે, પરંતુ એ ઉપરાંત એમાં અતરનિષ્ઠાનો જે રણકાર વરતાય છે એ તદ્દન આત્મીય છે.

દારકાથી પાછા વળતાં સુદામાને ખજર નથી કે આત્મસખા શ્રીકૃષ્ણ પોતાના માટે કેવો ચમત્કાર સજ્યો છે ! એટલે માર્ગમાં જે સંવેદન થાય તેનું આત્મચંજન સુદામો કરે છે.-

‘દિવેક જ્ઞાન સુદામે અશ્વ, ધન નામ્યુ તે સારું થયુ !

‘ કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂધી જાત.

‘કૃષ્ણે મુજને કોણા કરી ઘણિ-દુખ નવ લીધું હગી.
મુખ પાગ્યે વાધે કોધ ને કામ, દુખે સાબરસો શ્રીરામ.’

આ કાવ્યપ્રકૃતિઓમાં સુદામા દ્વારા દર્શિ પોતાના અતગ્ની
જા શુભ વાન જાણે બોલે છે

ઉવટે સુદામાજી પાછા આવે છે. ત્યારે આશ્ચર્યમુર્ધન
 ભાવે જે સમગ્ર પરિવર્તન થયું છે તેને નિરખી રહે છે. બદ-
 લાયેલા વાતાવરણ અને વસ્તુચિત્તિને ક્ષણે અનુકૂળ થવા
 પુરપાઈ કરે છે.

અતઃ કરધુભાં એજ ઉદાસી છે. એજ વ્યથા છે. એશ્વર્ય
મહત્ત્વ છે, તેનું એટલું જ દુઃખ છે ભગવાનથી જાણે દુઃ
જવાય છે. ત્યારે પ્રેમાનંદ બોલી બેઠે છે:

જદપિ વેલવ ઇન્દ્રનો, પણ જાપિ રહે ઉદાસ,
ગિતેગ રાખે ભોગનો, પાળે તાહાં સંન્યાસ
વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે પ્રજુનુ ધ્યાન,
માળા ન મૂકે, ભગતિ ન ચૂકે, એવા વૈશ્વવ્રજપિ ભગવાન

આ પ કનિઓ માણુતા એમ લાગે છે કે પ્રેમાનંદ જીએ આત્મકથા કહે છે. કવિનો પોતાની જીવનનિષ્ઠા અહીં વાચા ધારણ કરે છે

ત્રેમાનદની નમ્રતાની સત્વ્યાઇનું સૌંદર્ય શિખર અને
ત્રેબુલકિનમાં એમના હૃપદનું રિસજન અતિ વિશાદ સ્વરૂપે
આ આખ્યાનકાવ્યને અતે પ્રગટ થાય છે.

સુદ્ધિમાને કથા કાઢી કરનારે લીલા કરી ;
લટ પ્રેમાનંદ નામ ગિથ્યા, શ્રોતા બોલો જે હરિ ।

કવિતામાં જ્યારે જ્યારે કવિ પોતાનું સત્ત્વ મૂકે છે, ત્યારે ત્યારે એ કવિતા જીવનનું વરદાન પામે છે. મહાકવિની રચનામાં

આ વસ્તુ અનિવાર્ય બને છે. પરંતુ એ કવિતામાં જ્યારે કવિ પોતાની જીવનનિષ્ઠાનું પ્રતિબિંબ જુએ છે ત્યારે એ કવિતા કાવ્ય ઉપરાંત આત્મચેતનાનું દર્પણ બની રહે છે.

આ દ્રષ્ટિએ 'સુદામાચરિત'માં પ્રેમાનંદની આત્મચેતનાની અનુભૂતિ વરતાય છે. સુદામા અને પ્રેમાનંદ અહીં જુદા નહીં, એક જાગે છે. ચરિતનાયક અને ચરિત્રકાર બન્નેની છબી એક સરખી ફેરાઈ રહે છે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ ઓગળી જાય છે. આ કાવ્યસાધનાને લીધે આ આત્મઐક્યને કારણે કવિ સામાન્યનાને આંખી જઈને 'મહાકવિ'ની કોટિને પામે છે. આત્મૌપમ્ય એ કવિની અતિમ ફનાર્થતા છે.

નવેમ્બર, ૧૯૬૬

અરિતત્વના આ બધા કિરણો દ્વારા એ મહાપુરુષ શ્રવનનું કર્તુ
વ્યવસ્થા થઈ ગયા મથે છે, જિંદગીના વિવિધ સ્તરો હેડીને એમાંથી
કયું સંગીત પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે એનો સહેજ
અણસારો ય દેખા દઈ જાય છે.

શનિવારે સવારે દસ વાગે વિમાનમાં એઓ વડોદરા
આવ્યા ત્યારે થોડાક યાકેલા હતા. દિલ્હીમાં ઘરદી થઈ હતી.
તેમાંથી માડ છૂટ્યા હતા. પરિપક્વના મન પર આવતા પહેલા
એમને માટે અને ડો. ગદાકૃષ્ણનું માટે સંતગનો રસ-અથવા
હંડી કોફી લેવાની અને જરૂર હોય તો હાથ મોટું ઘોષને
જરાક થાક બૂલી જવાની વ્યવસ્થા હતી. પાછળથી એમને
લાગ્યું કે આ વ્યવસ્થા સાર્થક થઈ. વ્યાસપીઠ પર આવતાં
પહેલાં પંડિતશ્રીએ કંઈક મોકળાશ અનુભવી. થોડીક અનોખ
આરિક વાતોએ એમના મુખ પર સ્મિત ચમકાવી દીધું. આંખો-
માં પણવાર અમી ઝળકી ગયું.

સંતરાના રસનો એક નાનો ગ્લાસ મે એમની સામે-ધર્યો.
લેતાં પહેલા એમણે પૂછ્યું : ‘શું છે ?’ મેં કહ્યું, ‘રંગ દ્વારા
છે. પણ છે તો સંતરાનો રસ !’ હસીને એમણે ગ્લાસ લઈ લીધો.
અને એ જ ક્ષિપ્ર જણાવીને કહ્યું : ‘દ્વારા રંગનો વાધો નથી,
હરકત છે દ્વારા માણસની.’

‘એ રીતે આપ સલામત છો અહીં.’ માગ્યો હસતાં
હસતાં કહેવાઈ ગયું.

સાડાદસને ટકોરે તો પ્રમુખ શ્રી ડો. ગદાકૃષ્ણ સાથે એઓ
મન પર આવી ગયા. પોતાને ધ્યાને બેસતા પહેલા આખા
મંડપની મેદની પર આંખ ફેરવી લીધી, નગરકાર કરી લીધા,
સ્મિતની બેટ આપી દીધી. લોકોના અતરમાંથી સ્નેહને વધાવી

લેવાની એમની રીતને નહેરુ-રસમ કહી શકાય એટલી એ આગવી છે

સંસ્કૃતીવદના પત્રી ગ્વામન મળના પ્રમુખ શ્રીમતી હાસલેનને એમણે ધ્યાનથી માન્યતા વડેનું મુનિવર્મિટીના કુલ-પતિ વડોદરાના મહાગમ્મકેતેલસિદરાવ ગાયકવાડ પડિનને પત્રિપદ્મ ઉદ્યાન કચ્વાની વિનતી કચ્વા ગિભા થયા એમણે ખોતતા નહેરુને પ્રથમ પત્રિના સર્જક લેખક કહ્યા તે વખતે મહાગમ્મના મુખ ભણી ગિયુ નેદને એ ધીરથી ખોતી ગિયા, 'No, no, it is too much' ના ના, થણી અતિચોક્ષિત છે,' અને પોતાની ટેવ મુજબ મિનનો ચીટીની આડ તાણીને એ શબ્દો ભણે દૂર જ ગણ્યા

ત્યાર પત્રી પડિનને મગય પ્રવચન કરવા ગિભા થયા લેખિએ પોતાનો સ્નેહ પ્રગટ કરવા તેમને તાણીઓના ગડગડાથી વધાવી લીધા. નહેરુ ન્યારે ન્યારે જનતાનો અને મેદનીનો નિર્વ્યાજ સ્નેહ માણે છે ત્યારે ત્યારે એઓ વધારે આત્મનક્ષી થઈ જાય છે અને પોતાને વિરે જે વખાણની વાતો અથવા મહત્તાના ભાવો કહેવાયા હોય છે તેને વિરે તગત જ સાવધાન થઈ જાય છે

એટલે મગય પ્રવચન કરતા ન્યારે એમણે કશું કે 'મારે વિષ જે બધું કહેવાયું છે તે બધું માગે જ માની લેવા જેવું નથી.' અને આમ કહીને મિતલથી વદનમાથી એકદમ ગાભીર્થ ધારણ કરીને એમણે વ્યાખ્યાન કરવા માંડ્યું ન્યારે આવી વિનમ્રતા પ્રગટ કરે છે ત્યારે એમાંથી સન્નિહાની સુગંધ પ્રગટ થાય છે અને આ જ અતરબેદ પડિનને ખીમ કહેવાના મહાન માણસોથી જુદા પાડે છે

પરિપદના ઉદ્ધાટનનું કામ દોડને બદલે બાર વાગ્યે જ પૂરું થઈ ગયું કે રાધાકૃષ્ણન અને નહેરુ બન્નેના લાપણો દૂકા હતા. એમણે વ્યાસપીઠ પર આવતાં પહેલા જે ઓરગામા થાક ઉતારવા સતરાનો રસ લીધો હતો તે ઓરગામાં જ દ્વારકા-પીઠના શકરાચાર્યજીને અનૌપચારિક ગીતે પ્રમુખ અને પડિતજી બન્ને મળ્યા આ વખતે વાતચીતનો દોર ડો. રાધાકૃષ્ણનના હાથમા હતો. પડિતજી મોટે ભાગે સાક્ષી હતા. કોઈ પણ વાર્તાલાપને વખતે નહેરુને મૂગા જોવા એ પણ એક ચિત્ર છે. એમના મૌન વખતે મોટે ભાગે એ આરામ કરે છે. ક્યારેક પાછલી કોઈક મહત્તરની વાત વિષે પોતાની સાથે સમાગમ કરે છે આ ધ્યાનની અવસ્થા પડિતજીના મુખ પર જે વિવિધ ભાવોની મુદ્રા ઉઠાવે છે એ કોઈ પણ માનસશાસ્ત્રી માટે ગણિક અભ્યાસનો વિષય થઈ શકે એમ છે

જમવા જતાં પહેલાં પડિતજીએ પ્રમુખ સાથે આ પરિપદ નિમિત્તે પ્રાચીન હસ્તપ્રતો અને પ્રુમ્તકોનું જે પ્રદર્શન ભરાયું હતું તે જોયું. આ પ્રદર્શનનું ઉદ્ધાટન બપોરે ત્રણ વાગ્યે કે છવરણ મહેતા કરવાના હતા, પણ કાર્યકર્તાઓનો આનંદ આ પ્રદર્શન પડિતજી જોશે એમા ધણો હતો. પ્રદર્શનમાં એમણે વસ્તુઓ જોતા થોડીક સ્વતંત્ર પજો મેળવી લીધી. મમે તેવા સંયોજિત કાર્યક્રમમાથી પણ પોતાને અલગ પાડીને થોડીક મુક્તિ મેળવી લેવી એ જાણે નહેરુના સ્વભાવની એક ખાસિયત છે. પ્રદર્શન સુનિવર્સિટીની નવી લાયબ્રેરીના મકાનમાં

ભરાયું હતું. મકાનની વિશાળતા, વ્યવસ્થા અને સ્વચ્છતા જોતાં જોતાં, પ્રદર્શનની વસ્તુઓ તપાસતાં તપાસતાં જુદા પડી જઈને એમણે એક બાળુ ઊભાં રહીને પાંછું થોડુંક એકાંત મેળવી

લીધું. એ એકાતને તેઓ એવી રીતે અનુભવતા હતા કે એમાં ભગણ પાડવાની કેદની હિમન ચાલે નહિ આ ચિત્ર એક હમીકારે ઝડપી લીધું. આ હમીએ એમને જાગૃત કર્યા ત્યારે પામે જઈને માગથી પૂજી રાગયુ ‘આપના એકાતને અર્ધ કંવાનો ન સાગો. આવે વખતે આપ આપનાના બહુ નાગ નિરી જાઓ છા’ એમને કહ્યું ‘દેકે વખતે નહી, ક્યારેક ખરો. હમણા તો હું એ નિચાર હતો હતો કે આ બધા જ્ઞાનનો આપણા વિદ્યાર્થીઓ ને અધ્યાપકો સદુપયોગ કરશે ખરા’ અને કોઈ વધારે ન પૂછે એટલા માટે જ જાણે પાછા ચાલુ કાર્યક્રમમાં જોડાઈ ગયા. પડિતને ધણી વખત આમ એકાત અને મુક્તિ માણતા જોયા છે એટલે એમ થાય છે કે વજમાનો અને પોલીમથી સદા ઘેરાયેલા અને જોવાયેલા ચીજે આવના આ માણસને ધણી વખત પોતાની અન્ય કોઈએ ચાનવાનો જોખ ચાય છે કેટલો હવતો માણસ છે !

બપોરે જહેર મમામા જતા પહેલા પડિત રોજની મૂલ સમા છોકરાઓને મળવા ગયા નેહરુ વડોદરા આવવાના છે એ વાતની ખબર પડતાની સાથે રોજરીના પ્રિન્સિપાલે પોતાની નિદાળના બે બાળકોને રોક દિવ્વી ખાસ મોકલી પડિતને પોતાની નિદાળમાં આવવાનું નિમત્રણ મોકલી એમની હા મેળની લીધી. એક રીતે એ સારુ જ થયું કે જાહેર સમામાં જતા પહેલાં નેરુ છોકરાને મળી શક્યા. કાર્યક્રમ દસ મિનિટનો હતો. પરંતુ પડિતને પિન્નાગીસ મિનિટ બાળકો સાથે ગાળાને એમનો કાર્યક્રમ જોયો. રોજરીની વિદ્યાર્થી પાર્લામેન્ટની વ્યવસ્થા અને વ્યવહાર જોઈને નેહરુ સાથે જ રાજ થયા આ

ખુર્ગાને અતરમા વસાવીને જ્યારે એ જાહેર સભામાં આવ્યા ત્યારે માનવ મહેરામણુ જિમટયો હતો. જયોરના ત્રણેક વાગ્યાથી માણસો એકત્ર થયા હતા. માથે ધીકતો તાપ, આકરો ઉઠાટ, અને શિસ્તબદ્ધ બધુ હોવા છતાં નહેરુ આવ્યા ત્યારે રત્નેહની વર્ષાના પ્રતિક જેની તાળીઓ વરસી પડી. પંડિતજી જ્યારે જ્યારે અનહદ લોકસ્નેહ પામે છે ત્યારે ત્યારે એ લોહદુખ તન્ન વધુ સવેદનશીલ જની જાય છે. લોકોને તડઠામાં તપના જોઈને એમનું અતકરણ ગદ્ગદ થઈ ગયું. સભાના સયોજકો ઉપર એમનો પુણ્યપ્રકોપ જિત્યો. ભાપણની શરૂઆતમાં જ એમણે જનતાની કામા માગી કામા માગતી વખતે એમનું દિલ દ્રવી જાયું. એટલે ભાપણમાં સ્વચ્છ થતા જરૂર વાર લાગી. કેવું છે આ માણસનું દિવ્ય? એના દિલના તાર જનતાના દિલ સાથે કેમ સધાયેલા છે એના રહસ્યની પણ આવે વખતે જ ખખર પડે છે. લોકોની પામે પોતાની આગવી લોકકસોટી છે, છત્રી ઇન્દ્રિય છે. એને ભાગ્યે જ કોઈ છેતરી શકે. વિરલ કોઈ એ કમોટીએ પાર જિતરી શકે! નહેરુ આ દેશના આવા પદમ સુભાગી માણસ છે. લોકકમોટીએ ચઢીને પાર જિતરેલા લોકપુરુષ છે.

સાંજે મુનિવર્સિટી તરફથી યોગ્યથેવા ઉપવન સમારભમાં એકઠાં થયેલાં ભાઈ બહેનોને એઓ ટેબલે ટેબલે ફરીને મળ્યા, અને પછી ‘હોહોલિકા’ જે થી ચંદ્રવદન મહેતાએ લોકભાર્ષત સ્વરૂપમાં તૈયાર કર્યું હતું તે નાટકને મેદાનમાં ભજવાતું જોયું, જોઈને ખુશ થયા. એમનો આખા દિવસનો થાક જિતરી ગયો. નાટકના કલાકાર ભાઈબહેનો સાથે ખુશીથી ફાટો પડ્યો. ધણીને શાખાશી આપી અને સૌનાં દિવની શાખાશીનું ઈનામ લખને વિદાય થયા. નહેરુથી લોકો પ્રભાવિત થાય છે એના

કરતાં એમની ચારુતાથી વધારે પ્લાવિત થાય છે. અને નેહરુ પોતે લોકરનેહર્યા સદા નવપદ્મવિત બને છે. એટલે તો આજે એમના મુખ પર આવનાં વૃદ્ધત્વ ડરે છે, અને યૌવન શરમાય છે.

રાતે નવ વાગ્યે યુનિવર્સિટીના કુલપતિ મહારાગ્ન કનેહ-સિંહરાવ ગાયકવાડના લક્ષ્મીવિજ્ઞાસ મહેલમાં એક સાદો અને શાંત બોજન સમારભ હતો. બધાં મળીને માંડ પદરેક માણુમો હતો. નેહરુ અને ડો. રાધાકૃષ્ણનું બન્ને મહારાગ્નના મહેમાન પશુ હતા. મહારાગ્નના ખાનગી દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો એક અપૂર્વ ચિત્ર સરળમય ગયું છે. એક મોક્ષ ઉપર ડો. રાધાકૃષ્ણનું અને કુલપતિના માતૃઓ શાંતાદેવી બેઠાં છે. અને શાંતાદેવીના પગ પામે જવાહરલાલજી બેઠા છે જે મહારાગ્નએનું આજે બધું ગયું છે અથવા જવા બેઠું છે એવા જાણે જૂના સમયની વૈભવમૃતિ પાસે આજના લોક પરાક્રમના પ્રસાદની પ્રતિમા બેઠી છે ! અમારી સાથે મહારાગ્ન ભિન્ના હતા. એમના મુખ પર જે અદૃશ્ય સાંતવના હતી, શ્રદ્ધાથી રસાયેથી આયનો જે પ્રતીતિ હતી તેનું વર્ણન ના થઈ શકે. આ જવાહરલાલ નેહરુ કેવો જાદુગર છે ! કેવો અદ્ભુત એ કીમિયાગર છે ! વાણીથી નહી, દલીલ કે વચનોથી નહી, આચારથી સામાના નિરાશ જીવનમાં આશાનો છાંડ એ રાખી શકે છે ! અને આ દાર્ષ એમણે માત્ર કોઈ રજા ખડયા મહારાગ્ન કે કંરોડપતિ લખપતિ માટે નથી કર્યું, સમસ્ત પ્રજા માટે કર્યું છે. અંગત જીવનમાં, રાજકીય જીવનમાં, રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં, આંતર રાષ્ટ્રીય સંઘર્ષમાં એમને ઝેર નથી પીવાં પડતાં એમ નથી. પણ એઓ ગાંધીજીના શિષ્ય અને સાથી છે. સત્ય એનું શસ્ત્ર છે, પ્રેમ એની દાંત છે, નિર્વેર વૃત્તિ એનું જીવન છે.

બોજન પણ ફરતાં ફરતાં લેવાનું હતું. એટલે થણી મુક્તિ હતી. જમતાં જમતાં અને જળ્યા પછી નિકટનો મદવામ મળ્યો. જમીને થોડી વારે ડો. ગધાધૃજીનું મૂલ્ય ચાલ્યા ગયા. સવારે સાગમાન વાગ્યે વિમાનગર પર જવાનું હતું. પડિનગ્ર અમારી આંખનો અલુસારો સમગ્ર ને રોડાર્થ ગયા. અને રોડાયા એમાં અવિરમરણીય આનંદ આવ્યો. નરતમાં જ જાપાનથી પાછા ફર્યા હતા. જાપાનની પ્રજાના પ્રેમ અને પુરુષાર્થથી પ્રભાવિત હતા. છતાં એમની દૃષ્ટિ અને દર્શનમાં કેટલી સ્વચ્છતા અને સમપ્રતા હતી એનો વાનાંવાપ દરમિયાન અનુભવ થયો.

યુનિવર્સિટી અને વિદ્યાર્થીઓ વિશે પહેલાં વાત છેલ્લે. આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓ આજે જે જાતની જિંદગી પસાર કરે છે અને વિદ્યાર્થીપરાયણતાને નામે જે મીંડાનો સસાર ઊભો કરતા જાય છે તેને વિશે પડિનગ્રને ઊંડું દુઃખ થતું હતું. આપણા જ દેશમાં નહીં, આખા જગતમાં જિંદગીનું પોત પાતળું ને પાતળું થતું જાય છે. તેને વિશે એમના અંતરમાં વિપાદ અને ચિંતા હતાં. એમાં એમણે આપણા દેશના વિદ્યાર્થીઓના જીવન વિશે રંજ પ્રગટ કરતાં ઈશ્વારનું એક ઉદાહરણ આપ્યું. ‘ઈશ્વારમાં હવે ત્યારે ઓહસહ’ અને કેમિશનર સિનાયની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓને કહેતાં સાંભળ્યા કે અમારે ઓહસહ અને કેમિશનરની વિદ્યાપરપરા નથી જોઈતી. એમાં શું વધારે બન્યું છે? અમારું છે તે શું જોડું છે? આ વિચારધારા જોઈને મને દુઃખ થયું. સારી વસ્તુ તરફ આવું અહંકારભર્યું વલણ એ વિદ્યાસની નિશાની નથી, પામરતાનો પુરાવો છે. આપણે ત્યાં વિદ્યાપરાયણતાની પરંપરાઓ તરફ આપણી સદાનુભૂતિ નહીં પણ ચોક્કસ ક્ષેત્ર અને નિષ્ઠા હોવાં જોઈએ. આમ નહીં થાય તો આપણા જીવનનું પોત ઘટ નહીં થાય.’

અને તરત જ તેઓ જાપાનની પ્રજા ઉપર લિલટી પડ્યા. ‘જાપાનમાં વસ્તીનો લગભગ ત્રીજો ભાગ એક અથવા બીજી રીતે વિદ્યાનો ઉપાસના કરે છે. આપણે ત્યાં આવો સમય ક્યારે આવશે ?’ અને પડિતજી ઉદાસ થઈને પાછા પોતાના અતરમા જીતરી પડ્યા. જ્યારે એ દેશના પરાક્રમ વિશે જોશે છે ત્યારે મહેલો પુરુષ એકવચન નથી વાપરતા. મહેલો પુરુષ બહુવચન વાપરે છે. એટલે એ જનતાનો અર્થ છે, અને અક^૧ પણ છે એવી ભાવના થાય છે.

પુદાનો બંદો ૨૧.૧૦.૧૯૫૨-૫૩

માણસ મૃત્યુ પામે છે એ નથી હકીકત નથી. પરંતુ માણસ શાને કાળે મૃત્યુ પામે છે, કેમ મોતને વરે છે એ હકીકતમાં નવો ઇતિહાસ સર્જવાની શક્તિ છે. એ હકીકતમાં નૂતન ચેતનાના નવજન્મની આગાહી છે. આ હકીકતમાં સત્ય અને સત્યનિષ્ઠા બંનેના પુનર્વિધાનનો સંકેત છે. ડૉ. માર્ટિન લૂથર કિંગની હત્યા એ વિશ્વજીવનની ધણી મોટી અસરકારક અને પરિણામી ઘટના છે. જીસસ ક્રીસ્ટને શળિએ દેવાયા પછી ગાંધીજીને ગાળીએ દીધા એ બે ઘટના વચ્ચે બે હજાર વર્ષનો ગાળો પડ્યો. પરંતુ ગાંધીજીની હત્યા અને કિંગની હત્યાની વચ્ચે તો કેવળ ૨૦ વરસનો સમયપટ રહ્યો એ હકીકત અત્યારે માનવજીવન અને માનવ બંને જીવનના કુરુક્ષેત્રમાં ક્યાં ઊભાં છે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

ગાંધીજી અને કિંગના મૃત્યુમાં સામ્યતા છે એવું નથી. એમનાં બંનેનાં જીવનમાં પણ ઘણી સમાનતા છે. સત્યના પ્રયોગો વડે બંનેના જીવનમાં શીશ બધાયું છે, શક્તિ અને નિઃકાનો વિકાસ થયો છે. પ્રેમ, શાંતિ અને ન્યાયની પરમ

સાધના થઈ છે. હજી એડીની હત્યાની કળ પણ વળી નથી ત્યાં ખુદાના બદા માર્ટિન લ્યુથર કિંગ ગોળીએ દેવાયા છે કેનેડી અને કિંગ બન્ને ભવે ગોગ અને કાળા માણસ હશે પણ એમને ગોળીએ વીધનાગ બન્ને ગોગ છે. આ હકીકત એક વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે કે આદેશ, આદર્શ કે સિદ્ધાન્ત હજી એમને જીવનાર, એમનું આચરણ હજી, માણસ વધુ મોગે છે એટલા માટે જ્યાં લગી આ ધર્મી ઉપર પ્રભુની સત્તા છે, એટલે કે શાંતિ અને પ્રેમનું રાજ્ય છે ત્યાં મુઘી ગાંધી કે કિંગ જેવાં એના આત્માને જ પ ન દોષ એટલે જ કિંગે એક વખત કહ્યું હતું કે જે માણસ કયાકને માટે મરતો નથી તે મનુષ્ય જીવનાર માટે હાયક નથી કયાકને માટે જ કેળ નહીં પરંતુ સત્ય, પ્રેમ અને ન્યાયને માટે મરીને કિંગે પોતાની જીવવાની અને જીવનની પાત્રતા પુરવાર કરી છે.

ડૉ. માર્ટિન લ્યુથર કિંગના ૩૬ વર્ષના દૃઢ જીવનની મહત્ત્વની ઘટનાઓ બહુ નથી પણ જોટલી છે તેટલીમા જીવનનું ન્યાયણ નિષ્કર્ષવાની તામન લરી પડી છે ૧૯૨૯ના મન્યુ આગેની ૧૫મી તારીખે જન્મ ૧૯૪૮મા મારે હાઉસ કોનેગ્માથી બી. એ. અને ૧૯૫૫મા બોસ્ટન યુનિવર્સિટીમાંથી તત્ત્વજ્ઞાન સાથે પી એચ ડી થયા ૧૯૫૫મા મોટગોમરી આદોયન ૧૯૫૭મા એટલાન્ટામા નાગરિક અધિકારોના આદોયન માટે સંધર્ન ક્રિશ્ચિયન નિગ્ગરીય કોન્ફરન્સની આપના. ૧૯૫૯મા નાગરિક અધિકાર મિશને કોંગ્રેસની મજૂરી ૧૯૬૪મા નોમલ પારિતોષિક ૧૯૬૮મા ચોથી એપ્રિલે એક લાનજીવ્યા ગોરાની જોળીથી વીધાઈને મૃત્યુ.

માણસ કેવળ હકીકતોનું બનેલું પ્રાણી નથી પોતાના

પુજ છે. એટલે પોતાના જીવનમાં બનતી ઘટનાઓ વડે પોતાના તેમજ માનવજીવનના સ્વરૂપને ઘડવામાં સહાયક બને છે. આલખાખામાં બમોનો બહિષ્કાર એ એમનો પહેલો સત્યનો પ્રયોગ હતો. ગાંધીજીના સત્યના પ્રયોગો જેવા અનેક સત્યાગ્રહોનું સ્મરણ કરાવે એવો એ ભગ્ય અનુભવ હતો. આદ્યમળતી દીકા પામીને એક પછી એક પ્રેમ અને કરુણાસભર કાર્પક્રમો આપીને માત્ર નીચો સમાજ કે ગોરા સમાજમાં નહીં પણ સમગ્ર માનવ સમાજમાં શાંતિને માર્ગે કાઢી પણ પ્રથમ ઉકેલી શકાય છે એ વિશે આશ્ચર્ય અને શ્રદ્ધા પ્રેરી, અને તે પણ મુદ્દોત્તર સમયના ભવ્ય અને સફળ દિસાના વાતાવરણમાં.

૧૯૬૩માં એમણે વોશિંગ્ટનમાં અઢી લાખની જે વિરાટ શાંતિકૂચ યોજી હતી તેમાં ૬૦ લાખરે તે ગોરા માનવીઓ હતા. એ વખતના એમના પ્રયત્નને અનેક નરનારીઓને રાગ્યાં હતાં. આ ઐતિહાસિક સિદ્ધિની આડનીપજા રૂપે એમને ૧૯૬૪માં શાંતિ માટેનું નોબલ પારિતોષિક મળ્યું.

ભાઈ નિરંજન ભગતે સાચું કહ્યું છે કે જે પોતાને જીતે, પોતાનાને જીતે અને પછી જે અને જેમને જીતવા હોય તેને જીતે તે સાચો નેના. એટલે જ ગાંધીજીના જેવી નેનાગીરીનાં દર્શન જગતના ઇતિહાસમાં વારંવાર થતાં નથી. જે ભૂમિમાં ગાંધીજી જન્મે તે ભૂમિમાં જ ગાંધીનિષ્ઠા જન્મે એમ ન પણ હોય. કારણ ગાંધીજી જેવી વિશ્વની અમુક ભૂમિની મર્યાદામાં બંધાઈને નથી જીવતી. ભૂમિ નહીં, સમગ્ર જીવન એમની કર્મ-ભૂમિ હોય છે. ગાંધીજીની જન્મભૂમિ ને કર્મભૂમિ ભણે ભારત હોય પરંતુ ગાંધીજીના સત્ય સવાદની કર્મભૂમિ તો પરમ પૃથ્વીનો કોઈ પણ ખૂણો થઈ શકે એ માર્ટિન લૂથર કિંગના જીવન અને મૃત્યુ દ્વારા પુરવાર થયું છે.

મોંટગોમરીમાં ડેક્ટર એવેન્સુ પગ આવેલા બેરીમ્પ્ટ ચર્ચમાં ૧૯૫૪ થી ૧૯૬૦ લગી કિંગે પાદરી તરીકે કાર્ય કર્યું હતું તે સમયનાં એમના કેટલાક ઉત્તમ ધર્મપ્રવચનો Strengthen to Love (પ્રેમ કરવાની શક્તિ) એના સુચક નામે મઝહિન થયાં છે. બાઈબલમાથી કોઈ ને કોઈ મદામત્ર પસંદ કરીને એને આધારે વણેલા આ પ્રવચનો વેધક, ભવ્ય ગદ્યનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો જેવા છે. મોંટગોમરીના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ આત્મકથાના અરો સાથે એમણે “ટ્રાઇક ટેવર્ડ ક્રીડમ” (મુક્તિ ભણી મજલ) નામના પુસ્તકમાં આવેખ્યો છે. ‘૪૦ની ‘ભારત છોડોની કહેગે યા મરેગે’ના મિશનજને વ્યક્ત કરતું એમનું આખરીનામા જેવું પુસ્તક “વ્હાય રી કેનનોટ વેઇટ” (અમે પ્રેમ થોળી શકીએ નહીં) કિંગના જીવનદર્શનનું અને એમની જીવનધૃતિનું ઘોનક છે કિંગની વાણીમાં એમના ચારિત્ર્યનું બળ અને એમના આત્માનું તેજ પ્રગટ થાય છે. કિંગના આત્મબળનું વધુ ગહન દર્શન તો ભય, નિરાશા, અપમાન વગેરે જેવા અનુભવોમાંથી સહજ જ જે મનોદલા સર્ગાય તેથી મનોદલાવાળા અમેરિકન નીચો સમાજની જે સિમ્ત, સપ્તમ અને કુશળનાથી એમણે નેતાગીરી કરી તેમાંથી પ્રગટ થાય છે એક વાર પોતે બહાર હતા ત્યારે કોઈ ગોગ બાઈબે એમના ધર પર બોમ ઝીક્યો હતો. એને પગિણામે જીનજેનામા ગામના નીચો લોકોનું મોટું ટોળું હિસાના સાધનો સાથે ધરની આસપાસ એકઠું થયું હતું એને નમ્રતા અને ગૌરવથી એમણે પિખેરી નાખ્યું હતું.

આની રીતે જ્યારે જ્યારે અહિંસા, સત્ય અને નિર્દરને જીવનમાં જીવી જતાવતાના પ્રસંગો આવ્યા છે ત્યારે અતરનિષ્ઠાપૂર્વક સત્યાચરણ કરીને જન્મ દ્વારા મગેની લોખંડી ધાતુને પ્રેમના રસાયણ વડે સુવર્ણમાં રૂપાન્તર કરીને

જીવનની કૃપાર્થના પ્રગટ કરી છે. માર્ટિન લૂથર કિંગનું અમેરિકામાં જન્મવું અને મરવું એ ધરનાની પાછળ પાશુ જાણે ઈશ્વરી સંકેત છૂપો રહ્યો જણાય છે. જે ધરતી ઉપર સમૃદ્ધિની છાજો બિછળતી હોય, ગરીબી અને ત્રીમનાઈ વચ્ચેના બેદ અનેક અનિષ્ટો પેદા કરતો હોય, અને જે દેશમાં માણસ માણસ વચ્ચેના વિશ્વાસનો અનેક રીતે વધ થતો હોય તેવા દેશમાં ટિંગ જેવા સાધુચરિત, સત્યનિષ્ઠ પ્રેમપુરુષનું જન્મવું અને પ્રેમ અને સત્યને ખાતર મરવું એમાં વિશેષ અર્થ, સજ્ઞા અને મર્મ રહ્યાં છે. જ્યાં અધર્મ અને અનિષ્ઠાની પ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી શકે છે તે જ ધરતીમાં ધર્મનિષ્ઠ, સત્યનિષ્ઠ અને પ્રેમનિષ્ઠ પુરુષ જાણીજોઈને પોતાનું જસિફાન આપીને જીવનધર્મની જ્યોત જલતી રાખી શકે છે એ હકીકત માનવ અને માનવતા માટે મહાન આશા અને શ્રદ્ધાની પ્રતીતિ છે.

આજે જીવનના કુરુક્ષેત્રમાં જ્યારે ધર્મ અને અધર્મનાં, સત્ય અને અસત્યનાં, પ્રેમ અને ધિક્કારનાં, ન્યાય અને અન્યાયનાં બળો સામસામાં રોપાયાં છે ત્યારે માર્ટિન લૂથર કિંગનું મૃત્યુ સત્ય, પ્રેમ અને ધર્મનું એકમાત્ર બળ બની રહેશે એમાં માનવહૃદયને શંકા નહીં રહે. આ જ બળમાંથી સમય આજે નવા નિષ્ઠાવંત માનવો પાકશે એની પ્રતીતિ આજે કચડના, બીસાતા અને સંઘર્ષમાં રોળાતા માણસને નવી આશા ને આગ્રહ આપશે.

એપ્રિલ, ૧૯૬૮

વીરતાનો પૂજારી

આપણા દેશમાં વ્યક્તિની અતરંગિણ અને ગાજરાગણ વચ્ચે આજે જ્યારે સપૂર્ણ અન્યસ્થિત વિસવાદિત છે, ત્યારે એવા કપરા સમયમાં જો રામમનોહર લોહિયાની અતિમ વિદાય એ કુશળ ધરના છેડો લોહિયા પ્રેરણાવ્યક્તિ નહોતા, phenomenon હતા સત્તાના રાજદાનથી ભુલભુલદા રાષ્ટ્રીયોની જે મેચતાણ અને હોઆતોમી આજે ચાને છે તેમાં સૌથી વધુ ગાજૂની એકના અને અખડિતતા ગૂંચળાય છે તે મહન કરે છે આવી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ અને દટોટ્ટીના સમયમાં રામમનોહર લોહિયાના આપણી યોદ્ધસભામાં ઉપસ્થિતિ અને એમનો નિખાવસ નીડર વીર પડકાર એ ધણું રાજકીય અને આર્થિક આચિયાઓ માટે ભયભીત પરિસ્થિતિ હતી.

ઈ સ. ૧૯૩૭માં કોંગ્રેસ સોશ્યાલિસ્ટ પક્ષની સ્થાપના વખતે અને તે પછી મારા માનસ ઉપર એમની છાપ એક નિષ્ઠાવત અને નિષ્વાર્થ, ક્રાન્તિકાર વિચારકની બિડી હતી અમે ઘોડા વરસ સાથે સક્રિય વાર્ષિક કથું હતું. કોમ્યુનિસ્ટ પક્ષમાં જે સ્થાન એક શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સંયોજક તરીકે ડો.

અધિકારીનું હતું; તેવું જ અગત્યનું સ્થાન કેએસ સોસાય-
સિસ્ટ પક્ષમાં ડૉ. રામમનોહરનું હતું. પરંતુ બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ
અને અંતરનિષ્ઠામાં મૂળગત ભેદ હતો. રામમનોહર શ્રદ્ધાન્વિત,
ડાયનેમિક અને વિકસતા માણસ હતા. પોતાનાં દર્શન, સિદ્ધાંત
અને દૃષ્ટિબિંદુ એઓ હંમેશાં વ્યક્તિ અને સમૂહજીવનના
સદર્શમાં તપાસતા રહેતા. છતાં ધૂની હોવાને કારણે, ક્યારેક
એમનું દૃષ્ટિબિંદુ, એમના સવાદવિવાદ અવાગતવિક અને ધૂધળાં
બની જતાં છતાં એઓ મિથિતિસુન્ન સિદ્ધાંત કે પરપરાના
સિકાર બનવામાયો જાગૃતિપૂર્વક છટકતા. કારણે સ્વભાવથી જ
એઓ પ્રજ્ઞાસિલજક હતા.

રાજકારણમાં ધીરે ધીરે મવાસ સમાજવાદી મનોદશા-
માંથી ક્રાંતિકારી જલદ સમાજવાદ મુખીની એમની યાત્રા એમની
વ્યક્તિગત વિકાસની અને જીવંતપણાની સૂચક તો છે જ;
પરંતુ ભારતના રાજકારણમાં પણ એક સમજવા જેવી ઘટના
છે. રામમનોહર આટલા બધા અંતિમવાદી હોવા છતાં સામ્ય-
વાદ સાથે એમનો સપૂર્ણ મેળ કદી બેડો નહીં એ પરિસ્થિતિ
પણ સૂચક છે માર્ક્સની જીવનનિષ્ઠા માટે એમને આદર હતો;
પણ માર્ક્સવાદી કોમ્યુનિસ્ટોની નીતિરીતિના એઓ કડક સમા-
લોચક રહ્યા. આની પાછળ રામમનોહરની જીવંત આત્મનિષ્ઠા
કામ કરતી હતી. એટલે માનવીની વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા અને
ગૌરવના એઓ સર્વદા પક્ષપાતી અને સંરક્ષક રહ્યા.

આ આત્મનિષ્ઠાની જુનિયાદ એની નગદ અને સધ્ધર
હતી કે સત્ય વાત કહેતાં એમને મોટો ચક્રવર્તી પણ હારી કે
આજી શકતો નહીં. નહેરુ જેવા લોકસાહીલા અને પ્રતિભાશીલ
નેતાને પણ સત્યને ખાતર કેડવાં અને આકરાં વેળું નિર્ભયપણે
કહેતાં એમણે કદી પાછીપાની કરી નહોતી. એમની આ

આત્મખમીરવંત વીરતા આપણી લોકચાહીના ઇતિહાસમાં અવિસ્મરણીય બની રહેશે.

એમના મનનો વ્યાપ, હંમેશાં રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિધને બાથ લોડવા મથતો. એમની મનઃશક્તિ જાદુઈ સમ-સ્થા અને પ્રજાની સમગ્રતાને પકડીને, એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોને સમજી એટલી સંપન્ન હતી. ગમે તેવા હાલનામય શુભ ઉપમાં સંતાપેલા અસત્યને કે સ્વાર્થને ઝાળખી કાઢવાની સજ્જતા એમની કુશાગ્ર બુદ્ધિમાં સદૃશ હતી. અમારા શરૂઆતના સહચાર અને સહયોગના સમયમાં જયપ્રકાશ, મહેરબાદી, મસાણી, અચ્યુત, અરોહ, નરેન્દ્ર દેવ અને સપૂર્ણાનંદ સૌ રામમનોહરના મનોવ્યાપની તેજસ્વી શક્તિની પ્રેમભાવે કદર કરતા. ‘ડોક્ટર સાહેબ’ના વહાવમેલા નામે પોતાના આત્મ-મંડળમાં ઝાળખાતા રામમનોહરના બુદ્ધિશીલનો સૌ આદર-ભાવ રાખતા.

અગ્રેષ્ઠ બાપા સાહિત્ય વિષેનો એમનો સ્વાધ્યાય જીડો હોવાને કારણે એ વાણી ઉપર એમનું પ્રભુત્વ વ્યાપક હતું. એમનાં પુસ્તકોમાં એક વાત સ્પષ્ટ દેખાશે કે વિષયના પ્રતિ-પાદનમાં ચોક્કસાઈ અને વિશદતાના એ ચાહક હતા. એમની વિચારશીલતામાં એક તરફથી ક્રાંતિકારી ચિંત્નશક્તિની ગતિ રોકેલી અને બીજી બાજુ જીવનની વાસ્તવિકતાનો સાચો સદર્શ રહેતો. આ સમન્વયને કાગણે એઓ કેએસ અને કેમ્યુનિઝમ બંનેમાં વિચારપરંપરા અને આચારદલનો વિસવાદિના પાગખીને એમનો સક્રિય વિરોધ કરતા રહ્યા. આ દેશમાં સડેલા જીવનને તોડવામાં સાચા માણસનાં શક્તિ ને સમય એટલા બધાં ખર્ચાય છે કે વિધાયક જીવનકાર્ય કરવા જેટલું બળ અંતે ટકતું નથી એ ભારે કરુણના છે.

પ્રાદેશિક રાજકારણની સકુચિતનાને ઉઘાડી પાડવામાં કે તોડવામાં, વ્યક્તિગત સ્વાર્થોને પડકારવામાં, મદ્દાન વ્યક્તિની મદ્દતારથી અન્યાય વિના સત્ય કહેવામાં અને માનવીય ગૌરવની સરક્ષામાં એમની દષ્ટિ સર્વદા લોકકલ્યાણની રહેતી અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું લક્ષ સાચવતી. જનાં રામમનોહર ક્યારેક અને અચાર-નવાર વાણીની અતિશયોકિત અને અતિરેકમા વસ્તુ અને વસ્તુ-રિચિતિની રજૂઆત કરતા એની પાછળ એમની અંદર જલતો માનવીય દુઃખાણનો આત્મક કારણભૂત હતો.

અમત્ય અને અનિષ્ઠાને એમણે ક્યારેય આશરો અપ્યો નથી. ગરીબો અને ગોપિતોની તરફેણમાં એઓ સદા ઝમૂખ્યા છે. સત્યનિષ્ઠા ઉપર સ્વાયેશ્વી મૈત્રીને એમણે હમેશાં આવકારી છે જીવતાં એમણે સ્વાર્થો અને સકુચિતનાઓ સાથે અને મરતાંની અનિમ ઘડી સુધી મૃત્યુ સાથે એમણે જીવનના પક્ષમાં આકરું યુદ્ધ કર્યું જ કર્યું. આપણા દેશમાં આજે જેની ભારે કિશ્કિંપ છે અને જેની બહુ જરૂર છે એવા એક નિઃસ્વાર્થ, નિષ્પાલસ, નોડર, અંતરનિષ્ઠ રાષ્ટ્રીય વ્યાપવાળા ગૌરવશીલ માનવીય હૃદયવાળી ખોટ રામમનોહરના મૃત્યુથી આપણને લાંબા સમય સુધી આલશે.

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૭

આત્મનિષ્ઠાનું અમી

એક વખત અણુવિજ્ઞાની ડૉ. હોમી ભાભાને મુખ્યમાં મળવાનો સુયોગ મળ્યો હતો. એમને વિશે અનેક અને અનેક-વિધ વાતો સાંભળી હતી. એમના વ્યક્તિત્વની મોહિની વિશે પણ એમના કેટલાક મિત્રો પામેથી મધુરતાભર્યાં અનુભવો જાણવા મળ્યા હતા. એટલે જ્યારે એમને મળવાની તક સાપડી ત્યારે જ અંતર પ્રસન્ન થયું હતું. એમને મળીને પરમ આનંદ થયો. સાંભળેલી બધી જ વાતો સાર્યક લાગી રાતના જમણનો પ્રસંગ હતો. સમયની નિરાંત હતી વાતચિત અત્યંત સદ્ગત-લાવે થતી હતી. ક્યાંય ખોટી સમ્મતા કે અણુછાજતા વિવેકના ભારથી વાતાવરણ પીગાળુ નહોતું; બિલકી મવાભાવિક મુક્તિની સ્વરથ પ્રસન્નતા હતી.

ધણા સમયથી ‘હ્યુમન રેશ્મેન્ડેશન’ની વાત મારા મનમાં ઘોળાયા કરતી હતી. લોકસમાજમાં ચાલતી આ પ્રક્રિયા અને પ્રવૃત્તિનું મૂળ મનુષ્યના સ્વભાવમાં પુષ્ટું છે કે એણે આ પ્રતિ ક્યાંકથી ઉછીની લીધી છે? આ પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં તક મળનાં મેં ડૉ. ભાભાને પૂછ્યું : “અણુવિજ્ઞાનીઓ જે આ

અણુભોગ્ય બનાવે છે તે અણુઓના 'રેલેમેન્ટેશન'ની જ પ્રક્રિયા છે ને? આ પ્રક્રિયા કુદરતી છે? અણુઓ આમ તો કુદરતી તરવતાં અશો છે. એઓ ક્યારેક મનુષ્યની આ યંત્રવન અકુદરતી પ્રક્રિયાની સામે બળવો નથી કરતા?"

ડૉ. ભાભા પળવાર વિચારમગ્ન થઈ ગયા. એમની નજર બહાર પ્રગટ થવાને બદલે અંદર ભીતરી ગઈ. સૌ શાંત થઈ ગયા હતા. પળવાર જાણે આત્મનિમગ્નજન દરી આવ્યા હોય એટલી શાંતિ અને નિષ્કાંચી બોલ્યા : "તમારો પ્રશ્ન ધણો ઈન્ટરેસ્ટીંગ છે, 'ઈમ્પોર્ટન્ટ' પણ છે. અણુભોગ્યની આખી પ્રક્રિયા એ 'રેલેમેન્ટેશન'ની જ એક અકુદરતી યંત્રવન પ્રક્રિયા છે. પણ આશ્ચર્યજનક વાત તો એ છે કે ક્યારેક અણુધારી પણ કોઈક અણુ આ પ્રક્રિયામાં સામેલ થવાનો ઈન્કાર કરીને છટકી જઈને 'મીસ બીહેવર' દર્શાવે છે."

"આ 'મીસ બીહેવિયર'ને તમે કુદરતી કહેશો કે અકુદરતી?"
મેં પૂછ્યું:

"હું એને અણુનો સદૃશ કુદરતી અધિકાર કહીશ. અણુ-વિજ્ઞાની આ 'મીસ બીહેવિયર' સામે અવાક થઈ જાય છે. એક અણુના સામે મોટો વિજ્ઞાની દાર્થો એવી વિચિત્ર મનો-વૃત્તિ પળવાર દેખા દે છે. પણ પછી પાછો વિજ્ઞાની પોતાની દબે એ યંત્રવત પ્રક્રિયામાં મશગુલ થઈ જાય છે. અણુની એ 'નેચરલ મીસ બીહેવિયર' એને જરૂરી 'શોક' આપે છે પણ એ અનુભવનો લાભ લેવા થોભ્યા વિના એ પોતાની યંત્રવત મનોદશામાં પાછો સરી પડી થયાવત કામે લાગી જાય છે. પણ આવો સવાલ તમે શા માટે પૂછ્યો?"

મેં કહ્યું : "સાદિન્ય, કલા અને અધ્યામનો સર્ગનાત્મક
"પણ ઘણે અંશે મનની પ્રક્રિયા બનીને મોટે ભાગે

યંત્રવતતાનો શિકાર બની રહે છે. પણ કોઈક બાબતોની નૈસર્ગિક શક્તિ ત્યારે આ 'મનોમય યંત્રવતતાને' પડકારી, તોડી કોઈક અણુધાતુ અભિનવ મૌલિક વ્યવસ્થા પ્રગટ કરીને નવું પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે તે 'મીસ બ્રાઉનિયર' વિખૂતિવંત પ્રતિભા બની જાય છે. મને લાગે છે કે 'ગ્રેજીમેન્ટેશન'ની અકુદરતી યંત્રવત પ્રક્રિયા દ્વારા પરિણામને સિદ્ધ કરવું વિજ્ઞાન અને સહજ, કુદરતી, સવાદી પ્રક્રિયા દ્વારા અનુભવદર્શન ગ્રામ્ય કરવું આત્મજ્ઞાન જેમ અહીં જુદા પડે છે તેમ વિજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાનીનો મૂળગત ભેદ પણ અહીં છતો થઈ જાય છે."

એમણે બહુ જ જાત્રા લાવે અને ઊંડી વિચારશીલતા-પૂર્વક કહ્યું: "માત્ર મનની કોઈપણ પ્રક્રિયા બાહ્ય પરિસ્થિતિ પર અવલમ્બિત હોઈને યંત્રવત, અકુદરતી અને અપૂર્ણ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ વિરક્ષા વિજ્ઞાનીઓ મનની એ યંત્રવતતાની ઉપર પહોંચીને ક્યારેક પોતાનું વસ્તુદર્શન લઈ આવે છે. ત્યારે એકાએક કોઈ વૈજ્ઞાનિક પરંપરાગત જ્ઞાન સાથે એ જોડાતું નથી. એ વસ્તુદર્શન પોતાની નવી પરંપરા સ્થાપે છે. એટલે જ તે આજના સર્જનાત્મક વિજ્ઞાનીઓ મન કરતાં વધુ ઉજ્જવળ, સમગ્ર અને શક્તિસંપન્ન 'મોસ'નો શોધમાં પણ લાગ્યા છે."

મને એમના આ સહજ અને શ્રદ્ધાન્વિત કથનથી ઘણો આનંદ થયો. એમનામાં વિજ્ઞાનીના તોછડા અભિમાનને બદલે કુદરતમાંથી અને મનુષ્યમાંથી વધુ ઊંચી, સમર્થ અને તેજસ્વી સમગ્રતાવાળી શક્તિની શક્યતા સ્વીકારતી સર્જક માણુસની વિનમ્રતા લાગી. એમણે બીજે દિવસે ટ્રાન્સેના પોતાના કેન્દ્રની સુધાકાત માટે પ્રેમથી નિમંત્રણ આપ્યું.

ટ્રાન્સેનું અણુવૈજ્ઞાનિક કેન્દ્ર 'અપ્સરા' ભારતનું અપૂર્વ ગમે એમના અર્જન છે એ અમર કેન્દ્રના સર્જન અને ધરતર

ની પાછળ જે સહજ સૌંદર્યદષ્ટિ છે તે આપણને મુગ્ધ કરીને પ્રભાવિત કરે છે. સમગ્ર કેન્દ્ર એ કેવળ મકાન અને મશીનરીનું બનેલું મૃત શરીર નથી. આસપાસના હૃદયગમ સૌંદર્ય વડે મઢાયેલું કોઈ જીવનદષ્ટાએ રચેલું શાસ લેતું જીવત જિજ્ઞાસા-કેન્દ્ર છે.

ડૉ. લાલાના સમાગમથી એવો ભાવ દઢ થયેલ હતો કે એમનામાં વિજ્ઞાની અને આત્મજ્ઞાનીનાં સ્વરૂપોનો સુભગ સમન્વય હતો. મનની મર્યાદાઓ માપી-તાગીને એમને ઓળંગી જઈ કોઈ વધુ જાંડી અને મહાન 'હ્યુમન સોર્સ' માનવગંગોત્રીને પામવાની હોંશ અને અર્બાંસ એમની આંખમાં સ્થિર જ્યોતિ બનીને તગમગતાં હતાં.

એમનું અણુધાતુ દેહાવસાન થતું ત્યારે કેવળ આપણા દેશને જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વને એક સાચા જીવનસાધક અને શોધકનો ખોટ પડી એવી લાગણી ઉત્કટભાવે ઊપસી આવી. તેઓ જીવ્યા હોત તો અણુબોમ્બની પેદાશ કરતાં એમનું ધ્યાનદર્શન અણુચક્રિતના કક્ષાણુકારી વપરાશ અને ઉપયોગ તરફ વધુ કેન્દ્રિત થતું હોત. જે પ્રભુએ એમને વધુ જિંદગી અક્ષી હોત તો એમનામાં વધુ મોટા માણસે પોતાનું ગજું પ્રગટ કર્યું હોત. કદાચ આજના યુગને માણસાધનો અને માનવચક્રિતનો નવો માપદંડ આપ્યો હોત.

જુન, ૧૯૬૬

વત્સલ ચેતના

ત્રીસ-પાંત્રીસ વરસ પહેલાં વડોદરામાં મધપાન નિષેધક મંડળ ચાલતું હતું. એ મંડળના પ્રમુખ હતા જુદા ન્યાયમૂર્તિ સારંગપાણિ ત્રેા. માણિકગવ એ મંડળના મુખ્ય જ્ઞાતિઓમાં હતા. તે વખતે હું એ મંડળનો સ્વયંસેવક હતો. એક રાતે ભંગીઓના વાસમાં મધપાનનિષેધક મંડળના આશ્રય હેઠળ એક જાહેર સભા ચાલતી હતી. ત્રેા. માણિકરાવ એમની બીજા-વત વાણીમાં શરાબના ગેરજાજ સમગ્રવી રહ્યા હતા એટલામા સામેથી સનનન કરતો એક પથ્થર આવ્યો. માણિકગવ-જીના માથામા વાગવાની સાથે સભામા હોહા થઈ રહી એ માગનાગને પકડવામાં આવ્યો. પથ્થર મારનાર ભગી શરાબી હાલમા જાનજીવેતો માણસ હતો. પોતાના ઘાને સલાળીને માણિકગવજી ત્યા પહોંચે ત્યા મુઠીમાં તો ખીજ માણસોએ એને ઝડપે જોખરે કરી નાખ્યો. પણ માણિકરાવજીએ આની-ને એને હાડાવ્યો અને પોતાની પાસે લાવીને બેસાડ્યો. સભા પૂરી થઈ. પેલા ભગીભાઈના શરાબ કંઈક જીત્યો એટલે સભા પૂરી ચેતાં જ શરમાઈને એ કયાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

લગભગ ચાઝ-પાચ માસ પછી જરાબર એ જ સ્થળે સભા વારાઈ હતી. મધપાનનિષેધ ઉપર જાપણો ચતા હતા. એ

સમાના પ્રમુખ માણિકરાવ હતા અકસ્માત્ સભામાં હોદ્દા ધર્ષ રહી એક શરાબી સભામાં લોહી ની ગળતો ધમી આવ્યો માથા- માથી લોહી વહેતુ હતુ અને ગળો હાથ લગલગ તૂટી ગયો હતો. સભા બંધ રાખીને માણિકરાવજી ત્યાં પહોંચી ગયા અને પોતાની ગાડીમાં નાખીને પેલા શરાબીને પોતાને અખાડે લઈ ગયા ત્યાં એને માથે ધા ધોઈને દવા ચોપડી પાગે, આંધ્રો, અને હાથના હાડકાને લેપ લગાડી બે પાર્ટિયાની વચ્ચે હાથને બેસાડી આપ્યો.

પેલા માણસને કઈક કળ વળી એને જ્ઞાન આવ્યું એટલે તરત જ એણે પગે લાગીને માણિકરાવજીની માફી માગી. 'માબાપ ! તે દિવસે તાતની સભામાં તમને પર્યટ્ત મારવા માટે માફી માગુ છુ' માણિકરાવે કહ્યું કે એમને એ ખબર હતી પણ એને ગાડીમાં નાખીને સારવાર માટે લઈ આવ્યા ત્યારની જ પોતે માફી આપી દીધી છે એમના અતગ્તમાં એને માટે માત્ર અનુકંપા જ હતી ત્યાર બાદ ત્રણ વાર વાર એ લગી ના ઝૂપડામાં જઈને માણિકરાવજી નવો પાટો બાંધી આવ્યા હતા.

પોતાનું ભણ કરે વેતુ ભણ કરવું એ તો વિવેક છે પોતાનું ભણ ન કરે છતાં એનું ભણ કરવું એ માણસાઈ છે પણ પોતાનું જૂરુ કરે છતાં એનું ભણ કરવું એ ઉદાત્તતામાં તો દેવનાઈ અથ જોઈએ.

હજી હમણા જ નીકળેલી માણિકરાવજીની રમ્યાન યાત્રામાં આ પ્રસંગ મારી નજર આગળથી દેખ્યો જ નહીં નમના બપોર છે સાંજ હજી પડી નથી, પડવાની છે. ફરી ગદકા ચાને છે. એક હાથમાં ચામડાની ઢાલ અને બીજા હાથ-

મા વમ્બી લઈને માણિપ્રાવજી ટીકા છે માટે વારો આ યો
પોતે આગળ આવ્યા એમની સાથે લડી કી પ મે એ વિચારે
પન્નેવો છટી ગયો પણ આનાનુ ઉત્તર થાય જ નહી
લમ્બી શરૂ થઈ પહેલા તો માન મે મારો જયાર જ દુગ્ધા
મા યો ધીરે ધીરે એમણે મો દુમનો પ્રનાનુ ઉત્તર આપના
મા યુ પોતાના શરીરને એમણે અક્ષય જનનારીને લાનચ
આપી એ લાનચમા ફસાઈને મે દુમનો દુગ્ધા માડ્યો ધીરે
ધીરે માન દુમતાને બદલે મને ફક્ત પ ના મયા જેમ ફક્ત
પ તા મયા તેમ તેમ સ્વમાન પનાનુ ગયુ અભિમાન ધૂધ
વાનુ ગયુ અને જેમ જેમ અલહિ દુતા રક્ષતી ગઈ તેમ તેમ
વધારે માગ પતો ગયો આખરે યાત્રીને મે જ પગમા પડીને
નડી બવ ઝૂગી દીધી મેળ લીરેના શરીરને મોડમા લઈને
એમણે ખૂબ વહાન કરું પનારેના શરીર મનને અપરંસાનના
મગી સદનશીનના ત્યાગી મમત્વી થઈ માની વીગના કેરી
કમાશીન દાય છે તેનો મગન અનુભવ થયો

વડોદરામા એક જોગળ મૃદચ એ મન્યા પોતાના બગ
નામા મનાવતા મે આશ્રમમા ગારીસ હોમરા હતા વીસ
હિન્દુના ને બે જોગળના એ આશ્રમ માટે મૃદચતિ તર્કિ તેઓ
શુન્દરાત વિદ્યાપીઠમાથી શ્રી જન્મનાનાનજ બગ્ગજને વન્ને
નાખીને મારી પસદગી મરી લાયા હતા આશ્રમમા આવીને
પરેલા જ મહિનામા જોયુ કે આ સન્ધ્યા હોમગઓને વટ
નારીને જોગળ જનાનાનુ કામ આડકતરી રીતે કરવાની નેમ
રાખે છે ત્રણેક મહિના નહીને મે બધી માહિતી મેળવી લીધી
આશ્રમનુ કામ મને ફાવી ગયુ છે એમ માનીને પેલા ભાઈએ
મને પણ સમજાવના માગે પોતાનો પથ ફેટનો માનવતાવાળો
અને કેટલો સપરીય અને સકિનવાન છે તે અનેક રીતે સમ

જાન્યું. પણ મારી પાસેથી ન તો એમને સમતિ મળી, ન એમને વિરોધ મળ્યો.

એક વખત એઓ મને મુજાઈ લઈ ગયા. ત્યાં ખીજ આવા પ્રકારની સસ્થાઓ જોઈશું એવો ક્રમ હતો. ત્યાં ખીંડી-બજારના એક ખોજા લક્ષ્માં અમે રહેતા. એક સવારે મને પોતાના પથમાં આવવાનું કહેવામાં આવ્યું. પોતાની ભાણેજ સાથે લગ્ન, ચડલાની ફરનીચરની દુકાનમાં ચાર આની ભાગ અને એમનું પોતાનું ઘર રહેવા માટે આપવાની લાલચે આગળ ધરવામાં આવી. પણ આ વાત વધારે બિહામણુ સ્વરૂપ લે તે પહેલાં એક મિત્રની સહાયથી રાતની ગાડી પકડીને સવારે સાળ-રમતી આશ્રમમાં પહોંચ્યો બાપુનો પામે. ગાંધીજીને બધી વાત વિસ્તારથી કહી. બાપુનું અન્તર દુઃખી થયું. મારી સાથે મહા-દેવભાઈને અને સ્વામી આનંદને વડોદરા મોકલ્યા. બાપુએ આના કરી હતી કે આ વાત હોય તો સસ્થા એકદમ બંધ કરવી. અને છોકરાઓને પોતપોતાને ઘેર પહોંચાડવા અને આને માટે વડોદરામાંથી પ્રો. માણિકરાવનો સહકાર મેળવવો. મહા-દેવભાઈ, સ્વામી ને હું વડોદરા આવ્યા. માણિકરાવજીને વાન કરી. એઓ પેલા લાખના મિત્ર હતા. પણ આ વાત સાંભળીને એમનો પુણ્યપ્રકોપ ભઠ્ઠકયો. ચૂડીદાર ખાદીનો સુરવાળ, ખાદીનું અગરણું, માથે લગવો સાફ અને હાથમાં એમનો પ્રિય મિત્ર લઈ. મહા હસુ હસુ થતા મુખ પર વેદના અને ક્રોધની મિશ્રિત રેખાઓ રપટ દેખાય. અમારા આશ્રમમાં જઈને મહાદેવભાઈએ પેલા લાખ સાથે વાતો કરી. અને તે જ દિવસે સાંજે માણિકરાવજી છોકરાઓને પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યા. બીજે દિવસે મહાદેવભાઈ અને સ્વામી નિરાંતનો શ્વાસ લઈને અમદાવાદ આવ્યા ગયા અને જેના તેના માળાપને કાગળ લખી-એલાવી છોકરાઓ સોંપી દીધા.

“ગાંધીજીનું નામ ન ટોન તો આ માણસને વડોદરા-
માથી નાસવું પડત. પણ ખચી ગયો ગાંધીજીનો દુષ્ટોને સગ
કુવાનો પણ પોતાની આગળી રીત છે માગ જેવા માણસને પણ
એમણે ગમ ખનડાની દાઢી” અને માણિકરાવનું બાવસહજ
નિર્દોષ નિખાલસ હાન્ય ફૂદી પાંચુ એમનો હાથ પોતાની
સારીને પાગી ઝલો હતો.

પચીસ-છ રીમ વરસ પગનો એ વાન સરદાર ભગ-
તમિહ લાહોરથી દિલ્હી થઈને ગુજરાતમા ગાંધીજીને મળના
આ પા હતા એમને ગુજરાતમાથી મુળર્ષ પદ્માચાડી દેવાની
જવાબદારી માગ ઉપર ન ખાઈ હતી પણ મારુ ગુલુ ટેલુ !
મે માણિકરાવજીને વાત કરી, એમની સહાય માગી માણિ-
કરાવના અખાડા માટે આમ પણ અગ્રેજ સરકારને વહેમ હતો
ગગનાથ વિદ્યાવય વખતે શ્રી અગ્રિહ, કેશવરાવ દેવપાડે
વગેરે સાથે એમનો પણ મેળ છે અને એઓ પણ બળવાખોર
પ્રવૃત્તિના જ એક અંશ છે એ વહેમ સાચો પાડના સરકાર
ખૂન જલેમત કરતી હતી બે નથુ વખત આડખતરી રીતે
અખાડાની તપાસ પણ થઈ હતી સરદાર પૂરીમિહ જે તે
વખતે ગવામીરાવને નામે ઓળખાતા તે પણ એમના શિષ્ય
હોવાને કારણે આ વહેમમા ઘણી વાનતવિખતા ટોરાની સલા
વના સરકાર માનતી.

છતા જ્યારે પણ માથુ મૂળીને દેશનું મમ કુવાનું
મહામાય મળે ત્યારે જરાય દેખાવ ખ્યાં વિના શાત રીતે
અને શાત ચિત્તે એ કામ કરી છટવું એવી નિરાડખરી ઠાપ-
નીતિ એમની હતી ભગતસિદ્ધની વાત કરી એટલે તરત જ
એમણે મને રક્ષાલુની બામમા લઈ લીધો મારી જરાબદારી

એમની થઈ ગઈ. હું હળવો થઈ ગયો, ગુરુવર્ષ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ભગતસિંહ વડોદરા આવ્યા. ત્યાંથી સયાજીપુરા, વાધોડિયા, છટોલા, ભરૂચ અને મુરત થઈને અમને મુળર્ધ પહોંચાડી દીધા.

ત્યાંથી પાછા આવીને હું એમના પગમાં પડ્યો. છાતી સરસો ચાપીને એમણે મારી કૃતજ્ઞતાને કૃતાર્થ કરી. એમની વત્સલ એતનાનો એ હું મારા જીવનના અધિકારમાં વિ'વાદને ટાણે આરથા બનાવે આવે છે. સ્થૂંસના આ સદ્ગુણ ઉપાસકની અતશ્ચયિતા આરાધવા જેવી છે એવું થયા કરે છે, થતું નથી

અંલગોનો પ્રથમ સમાગમ મને એમને ત્યાં જ થયો હતો. એમને ત્યાં સવારે નાસ્તા પહેલાં આ અલગોનો પાઠ કંવાનો નિયમ હતો. હિન્દુ અખંડાનદ તે સમયે સમુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલયના અગણિત પુસ્તકોના પ્રકાશનને દારણે ગુજરાતમાં ખૂબ જાણીતા અને પ્રિય હતા પરંતુ હિન્દુ પોતે શરમાળ પ્રકૃતિના હોવાથી પ્રસિદ્ધિથી દૂર જ રહેતા. અખંડાનદજીની મૂળી અતર-નિ'દા અને અહિસક સત્યપ્રિયતાનો જે અનુભવ ત્યારે મને થયો હતો તે અમારા રોહસ બંધનો પાંચે બનીને છેવટ સુધી રહ્યો.

એ સમયમાં એક સવારે ગુજરાતના ત્રણ સત્યપુરુષોને પુનામાં ત્રિવેદી સાહેબને ત્યાં જ એકત્ર જોવા મળવાનો લક્ષ્યો મળ્યો હતો. હક્કરબાપા, મોતીભાઈ અમીન અને ડો. મુમન્ત મહેતા એ ત્રણેય વડીલોને એક સાથે જોડેલા, વાતો કરતા અને રોહની મુગંધ વિસ્તારતા જોવા એ પણ એક રમણીય ચિત્ર હતું. આપુ જ બીજું રૂપાણું ચિત્ર ઈ. સ. ૧૯૪૭ના જાન્યુઆરીની ૨૬મીએ સવારે જોવા મળ્યું હતું. 'સમૃત્તિ'નો એ પ્રાકટ્યદિન હતો. ભાઈ ઉમાશંકર અને હું બંને 'સમૃત્તિ'ની પહેલી નકલ લઈને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં દાકાસાહેબ દાલેલકરને આપવા ગયા હતા. ત્યારે ત્યાં એક આરડામાં કિશોરલાલ મશરૂવાળા, વચ્ચે દાકાસાહેબ અને તરેન જ નરહરિભાઈ પરીખને સાથે જોડેલા જોઈને ઉમા-શંકરને અમે બંને એ ત્રિપુટીનું - વિરલ ચિત્રાનીરમ્પી રહ્યા. ત્રણ ગાંધીનિષ્ઠ સ્વરૂપોને એકસાથે એક દેશમાં જોવા એ પણ એક અનુભવ હતો.

૮ ॥

ગુજરાતના ત્રણ સેવાભાવી સત્યપુરુષોનો જે સબધ ત્રિવેદી સાહેબને ત્યાં થયો એ પછી વખત જતાં વિકાસ પામ્યો. જે દિવસે મળવાનું બંન્ધું તે સવારે નાસ્તા પહેલાં તુકાંગમના

સોસાયટીના સભ્ય શ્રી વજ્રે, લાઇ શ્રી કેદારરાવ, લાઇશ્રી
 કરસનદાસ ચિતળિયા અને મુરબ્બી દેવધર સાહેબના સમાગમમાં
 આવવાનું બન્યું. એ પ્રસંગ બહુમતે અને અવિસ્મરણીય છે.
 આ સપર્ક અને સહવાસને પરિણામે એ સોસાયટીમાં જોડા-
 વાની ઇચ્છા પણ થઇ હતી; પરંતુ એ ઉત્કટ થાય તે પહેલાં
 જ ક્રાંતિકારી મિત્રોએ મને બોલી લીધા હતા. હિતભૂત શીજ
 સવારે ત્રણ કલાક અપણા સાહેબ કહે ૧૯૨૫ પછીની પોતાની
 આત્મકથા મરાઠીમાં બોલતા જાય અને હું ગુજરાતીમાં લખતો
 જાઉં. એ એક મહિનાના સહવાસમાં કહે સાહેબનું પાતકમ્પ
 અને એમના પત્ની આનંદીબાઈ કહેતા અને મળ્યો. એમણે
 મારી જીવનમૂડીમાં નગદ વધારો કર્યો હતો. પ્રસિદ્ધ મરાઠી
 લેખક વામન મહાર જેશીને મળવાનું પણ ત્યારે જ થયું હતું.
 આ 'આત્મકથા' ગુજરાતીમાં 'આત્મચરિત્ર' તરીકે ૧૯૨૮માં
 પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે એક વાત વિશિષ્ટરૂપે જાની હતી. એનું
 અર્પણ કેને કરવું? એ જાળનમાં મોતીલાલ સાહેબ અને હું
 બન્ને સહમત થયા અને પુસ્તક ગાંધીજીને અર્પણ કરવું એમ
 ઠરાવ્યું. મેં બાપુને પત્ર લખ્યો. એમણે એ અર્થનું અર્પણ સ્વીકારતાં
 જે પત્ર લખ્યો તેમાં એમનાં પ્રેમનિષ્ઠ હૃદયના દર્શન થયાં
 હતાં. ઈદાંસાહેબ આવળકરે એનો આભુજ લખ્યો હતો એ
 કારણે એમના પરિચયમાં પણ ત્યારે પ્રથમ આવવાનું થયું હતું.
 આ પુસ્તક દ્વારા મોતીલાલ સાહેબનો જે સંબંધ બધાયો તે
 જીવનમાં બહોળો જાણ્યો અને વ્યાપક પણ થયો. એઓ જીવ્યા ત્યાં
 સુધી એ રોહ અવિચલ રહ્યો.

- મોતીલાલ સાહેબે પુનઃકાલ્પોની અનેકવિધ યોજનાઓ
 દ્વારા ગુજરાતમાં જ્ઞાનપ્રચાર અને લોકશિક્ષણનું જે અપૂર્વ
 કાર્ય કર્યું તેનો જોડો જરૂર એમ નથી. - ગુજરાતમાં પ્રથમ
 રાષ્ટ્રીય દક્ષિણી-જાત્રાત્રય મોતીલાલજીએ જેલ્લામાં ચર કર્યું

હતુ. જે પાછળથી એના તેજસ્વી છાત્રોને કારણે 'પેટવાદ બોર્ડિંગ' ને નામે મશહૂર થયું. ચરોતરની માટીમાંથી માણસો ધડવાનો એમનો અદ્ભુત પુરુષાર્થ તો ચિરંજીવ કહી શકાય તેવો છે. આમ તો ચરોતર એન્સુકેશન મોસાયટીના પાયામાં મોતીલાઈના ખમીંગુ ખાતર પૂગાયું છે, વડોદરાનું પ્રગતિમાન્ય સહાયક સહકારી મંળ એમની જ પ્રેરણાનું સત્તાન છે અને ચરોતર વિદ્યાર્થી સહાયક સહકારી મંળ દ્વારા તો એમણે વિદ્યાર્થિઓના જે પીંજ ના પા છે તેની લણણીની ગુજરાતને ખગર પણ નહીં હોય. આમ તો એમનું ગ્રામ્યોત્થાન સમગ્ર ગુજરાત હતું પરંતુ માણસમાં માણસાઈનું રસાયન સિચવાનો નિશોર પુરુષાર્થ ચરોતર અને વડોદરાની જુગિમાં વધુ કેન્દ્રિય થયો હતો. પસંદ કરેલા જુવાન તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને પરદેશ મોકલવાની વ્યવસ્થા, એને માટે મુનિરસિંટી અને રિયલ પસંદ રવાનું કપર કાર્ય અને પાછળથી ઠેઠ સુધીની એની સલાહ એ પણ મોતીલાઈ પ્રશ્ની સલાહ, સન્નિધા અને નિર્ચાઈ મેવાલાન નાથો કરતા અને હતા એનો કયાય દેખાડો કે અહંકાર નહેતા. એમના વાસ યના ઝરણામાં જેમને જેમને જ્ઞાન કરીને પારન થવાની તક મળી છે એ માણસથી એ સાધુધર્મની કરિના નિહગીબર નહીં જૂની શકાય પોતે જ્યાં રહેતા, ત્યાં રામજી મદિરમાં એઓ ચરોતર વિદ્યાર્થી છાત્રાલય ચલાવતા પોતાના ગુજરાત જેટલો પગાર રાખીને બાકીનો રકમ મરીમ વિદ્યાર્થી પાછા ખર્ચતા ક્યારેક આખો પગાર ખર્ચી જતો ત્યારે પોતાનો સસાર ઉધાર લાવીને એમના પત્ની સલાહના

મોતીલાઈ સાહેબે જીવનની પગલ માટી હતી એમના અતરની ધરતી ઉપર એમણે પ્રેમનિધાનો પાતાળકૂવો મહાપુરુષાર્થ કરીને ગાળ્યો હતો જે જે તરસ્યા પ્રવામીઓ એ પરમે

પાણી પીવા આવના, તેમને પટેલા તો તેઓ પાતાળકૂવાના
કેસે ભેડતા અને પરસેવાની પ્રતિષ્ઠા થયા પછી, એક જ
આશીર્વાદ આપતા કે આ જીવનજીળ પીને જો તમારી તરસ
જુઝાઈ દોય તો આવુ પાણી બીજા સસારના બધાઓના
તરબ્યાને પીવડાવજો, નિરપેક્ષિત, અનાસક્ત આવી જીવનતિષ્ઠ
આધુના આજના ગુજગતમા તો વિરલ, અતિ વિરલ થની
જાય છે

જુન, ૧૯૬૮

રાષ્ટ્રીય પરાક્રમના પુરસ્કર્તા ૨૦૨૧

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની સર્વતોમુખી જીવનપ્રતિભા આ દેશના આકાશમાં ઉદય પામી નેહાતી સત્યાગ્રહ અને અહિંસાના કામચાખી આયુધો હિંદી પ્રજાને અજણ હતા સ્વગત્યની જખનાનો પ્રમોદકાળ હતો. હિંદુસ્થાનની નરાજ્યકંપના સપૂર્ણ આઝાદીની નેહાતી એ વખતની એક માત્ર રાષ્ટ્રીય મહાસભાના સત્તામુત્રો મત્રાલ મનોદયાવાળા નેતાઓના હાથમાં હતા અંગ્રેજ સરકાર અને અંગ્રેજ સભ્યતા બંનેનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો. દેશી ગજઓ ક્ષિતિશ સરકારને હાજી હાની પરાધીનતાની ખડ્ગી ભરતા હતા દેશી રાગઓ ક્ષિતિશ સામાજ્યવાદી સત્તાના કેવળ મહોગાઉપે રાજકાલ્પની ગેતરજ ઉપર રમતા હતા.

અરજી, મરજી અને મહેન્ગાનીનો એ અમથ હતો કંઈક પણ મેળવના માટે દીનતાનો દેખાવ અને દરિદ્રતાની પ્રાર્થના કર્યા વિના કશું મળતું નહીં ગુલામીના આસનના સેકડો વરોંથી ચટેલા કેદમાં પ્રજા જોડી સ્વામતીના રોગથી પીગતી હતી. પોલી તૃપ્તિનો અધાપો ટાળી શકે એવા પ્રેરણા, પ્રદાશ કે પરાક્રમ જન્મી શકે એવી સલામનાનો અણુસારો માત્ર વિચારોના

ક્ષેત્રમાં ક્યાક ક્યાક શુભ રીતે વગતાતો હતો. એના અમલની આશાનો મૂર્ચ ક્યારે ગગને, અને ગગને કે નદિ એ લવિધ્યની વાન નેશ અને નેશી જેવી અચોક્કસ અને અરપટ હતી.

આના શકા, સંઘપ અને અચ્છન્નાના વખતમાં તદ્દન વિરોધી સન્નેગો અને પરિરિધતિમાં આશાનો એક શુકનાગક દેખાયો તે સયાશ્રાવ ગાયકવાડ ભાગતના નકારાત્મક પનાધીન બંગોના કુરુક્ષેત્રમાં વિધાયક ગ્રેગણના અગ્રદૂત જાનીને અપાશ્ર-રાવે રાષ્ટ્રીય પરાક્રમ અને અસ્મિતાનો નવો ઉન્મેષ પ્રગટ કર્યો

સયાશ્રાવ માત્ર વડોદરાના મહાગજ નહોતા આધુનિક વડોદરાના નિશ્ચકર્મો હતા ગાંધીયનાના પુન્નર્જા હતા રાષ્ટ્રીય મનોદરા અને મનોરથવાળા રાષ્ટ્રપ્રેમી નિયારકો અને વહીવટ કર્તાઓના પોપક અને પ્રેરક હતા પોતાના દીવાનોમાં એમણે દષ્ટિપૂર્વક દાદાભાઈ નરસીંગ અને રમેશચંદ્ર દત્ત જેવા રાષ્ટ્ર-ભક્ત, ગજ સર દી માધનરાવ, મણિભાઈ જયભાઈ, સર મનુભાઈ મહેતા અને સર વી દી કૃષ્ણમાયારી જેવા દલ અને ધુગધર વહીવટકર્તા, શ્રી અગવિદ ધોપ, મૌવાના મહમદ અલી, અન્નાસ તૈયબજી અને ડો. સુમન્ત મહેતા જેવા કિતકેદ દેશભક્ત અમલદારોને ગતવ્રતાના મુક્ત વાતાવરણમાં છૂટના અને નિહરવા દીધા એટલું જ નહીં, એમની સક્રિયતાને અનુકૂળ ક્ષેત્ર આપીને વ્યાપક રીતે વિકસાવવા પુત્તી તકો ઉભી કરી આપી

તારીખ જોયે છે સયાશ્રાવ જ્યારે વડોદરામાં દત્તક આવ્યા ત્યારે તદ્દન અજાણ અને અભણ હતા ઈ. સ. ૧૮૭૫નું વડોદરા ખંડેરાવ-મહારાવ ગાયકવાડનું પ્રાચીન અને પાકુ રાણી વડોદરા હતું. ઈ. સ. ૧૮૮૧ની આઘમતી સપ્તાએ સયાશ્રાવે વડોદરાના સૂત્રો સલાહ્યા, એમણે પોતાના દીવાન સર દી. માધનરાવમાં એક દક્ષ અને દૂરદેશી રાજપુરુષ અને

સમર્થ મુનધારનો અપૂર્વ સમન્વય જોડો એ અનુભવી અને રિયલિસ્ટ દીવાનની સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભાને વડોળાનું નવું ધરમ્મ ધરામા એમણે પોતાની સર્વ સદાય અને મમતાના આધ્યા

જુવાન સમયગાળા પ્રીતિ બધા તે દરમિયાનના જીવન વિશ્વસમા રાષ્ટ્રીયતા અને સરદારાવિમાનના અકુરોએ નિષ્ઠા અને સમીપ ભાગ ભજી શકે છે એમણે બળ-શક્તિના કરેનો આખા રાજ્યનો પ્રભાવ, મોક્ષપદ અને લોકદર્શનના અપૂર્વ પુરુષાર્થનો પાયો અને પ્રેરણા બની ગયો. એશીયેનના આ જમાનામાં આજના રાષ્ટ્રમન્ત્રાંશો પ્રજાપ્રેમ અને લોકપ્રેમના નામે દાશવાદે જ સ્વાર્થમાંથી પ્રસારો કરે છે તેમાં તો બગદાર ગાદીની આ લોકપાતા વનગપતિ ધીના નિસ્તેજ પ્રજાશ્રમા ધીના દીના જોવો શુદ્ધ અને તેજસ્વી લાગે છે

૪ સ ૧૯૦૫થી ૧૯૧૧નો સમય હિંદના ઇતિહાસના મહત્વનો મમય મનાય છે બ્રિટિશ સરકાર તરફના પ્રભાવ તિબ્બત અને અગ્રેમના સંવેદનો ઘણા સ્વરૂપે પ્રગટેનાં દેખાય છે એ વખતના વાઈસરોય લોર્ડ મિન્ટોએ દેશી રાજ્યોના નરે જોતે એક મિત્રતાભર્યા હાથગ લખીને બ્રિટિશ સરકાર અને તાજને સદાયરૂપ થવાની અને એને રક્ષાદારીપૂર્વક દેખાવી રાખવાની ફરજનું સંબોધન કર્યું હતું એના જવાબમાં સયાહી ગયેનો જે નિખાનસ, નેક અને નિરાડખરી જવાબ ગયો હતો, તેણે સમગ્ર દેશનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું આ ઉત્તરે સયાહીરાવને નિર્ભય રાષ્ટ્રપુરુષની પ્રતિમા આપી હતી

એ જ સમયની આસપાસ ૪ સ ૧૯૧૧ના દિલ્હી પર બારનો યાદગાર અને બહુ અર્થપૂર્ણ પ્રસંગ બન્યો હતો એ દરબારમાં સમ્રાટને વદન કરીને, પાછા પગે ન હસતા સયાહીરાવ પૂઠ ફેરવીને ચાલ્યા ગયા એ બનાવને સરકાર અને પ્રજા બન્નેએ પોતપોતાની રીતે જોયો અને તોળ્યો સરકારે કહ્યું કે

મહારાજ આગવા દિવસના રિહર્મલમા હાજર નહોતા એટલે
આ બૂધ થઈ. લોકોએ કહ્યું કે સયાહરાવ જેના રાષ્ટ્રીય
અરિમતાના પ્રતિભાવ ત પૂજારી માટે પાઠા પગલે હાંતુ એ
સ્વાભિમાનને હણનારુ હતુ આ જામનમા સરકારે સયાહ-
રાવને એક નિનેદન કરીને પરિમ્થિતિની ચોખ્ખાટ કરાવતુ થયુ
મનારી લગાવીને કહ્યું પણ એમણે મૌન જ રાખ્યુ આ મૌનને
ઐતિહાસિક મહત્ત્વ મળ્યુ અને સયાહરાવે રાષ્ટ્રભક્તનું મિરુદ્ધ
મેળવ્યુ

ખ્રિષ્ટિય સત્તાર્ધશોના નાજી હોવા છતાં સયાહરાવે
પોતાના ગાંત્યમા ગગનાથ વિદ્યાનયરાણી દેશભક્તોની કાનિષ્ઠી
પ્રવૃત્તિને આશરો આપીને રાષ્ટ્રીય પરાક્રમનો નવો વિક્રમ ધ્યાપ્યો.
આણેદ પામે આવેના નર્મદા નદીને કિનારે ગગનાથ મહાદેવના
ગુપ્ત ધ્યાનમા આ કાનિકારોનુ મુખ્ય ધ્યાન હતુ એટલે આ
આખી પ્રવૃત્તિને ઇતિહાસ અને યોદ્ધા પનામા ગગનાથ વિદ્યા-
લય પ્રવૃત્તિને નામે ઓળખવાના આવી છે આમાથી એકિંગ
શ્રી કેગરના દેશપાટે, ખામેશન ગાંધર, શ્રી માણિંગગન અને
નરમિહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ જેના કાનિકારો એ પ્રવૃત્તિની
પેદાશ હતા આ પ્રવૃત્તિનુ એક અથવા બીજી રીતે અખિત
હિતની કાનિકારી ચગવળની સાથે સંકળન થઈને એ યુગમા
એક નવીન જગનો આરિભાઈ થયો હતો

પ્રથમથી જ વડોદરા લાગેરને સુરુ અને મુખ્ય રાહો
જતાવનાના મનોગ્ધ અને ચરખા સયાહરાવે પોતાના જીવન
દરમિયાન સાકાર કરીને મિલકેટ્યા એમની સિમ્થા અને સાના-
ગિલ નિકાસની તથા અમૃત્યનાનિવાન્થની પ્રવૃત્તિ તે વખતના
ખ્રિષ્ટિય ગાંત્યજમની સરખામણીમા પ્રગતિશીલ અમૃત્ય એની
સક્રિય, વિધાયક અને પાંચામી હતી આમજનનાના પુનરુદ્ધાર

માટે કરેલી તે વખતની એક કરોડ રૂપિયાની બાદશાહી સંપા-
વત ઐનિહાસિકાળની તથા તેવી છે. સંકટોની પર પરાધી પીડાની
ખેડત પ્રાપ્તિને આપેલી જાણીસં જાણ રૂપિયાની મહેસૂલ માફી
એમની ઉદારતા અને પ્રજાવત્સલતાનો પુરાવો છે.

એમની શિક્ષણસંસ્થાઓ અને ઉદાર દેખીમાંથી ઉદ્ભવ
પામીને રિક્તસિંચ એવી મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી એ
એમને તેજસ્વી અને અનુકરણીય જીવન રમારક છે. સમ્રા-
ટની પ્રવૃત્તિઓને કારણે સયાજીરાવની ઉદારતાનું પાણી પીને
પ્રલંબિત થયેલી સગીન અને લંચિતકલાઓની આખી પર પરા
આજે નહ અને પાંખી થઈ ચાલી છે એ આજના શાસન-
કર્તાઓની દીર્ઘદૃષ્ટિના અભાવનું નમુનેદાર પરિણામ છે. આજના
રાજ્યકર્તાઓ, આ બધી પ્રવૃત્તિઓને ઉછેરવામાં સદાય કરે છે
તેમાં સદૃજ પ્રજાવિકાસની નિઃશ્યાળ અને નીરોગી દૃષ્ટિ નથી.
આપણે કેવું દાન આપીને, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ આપણી ચૂંટ-
ણીનાં લક્ષ્યાંકો તરીકે નિભાવીએ છીએ એવી સ્વાધી અને ઝાગી
મનોદશા છે. આના કારણે આપણા મહેસૂલમાં વિશેષરૂપે લલિત
કલાઓનો વિકાસ વિશ્વામક શ્વાને જદાંતે વ્યાપારીરૂપે થતો
જાય છે.

સયાજીરાવના જીવનપુરુષાર્થમાં જગજગ સદાયક છે એમની
માનવપરીક્ષાની અદ્ભુત શક્તિ. જુદાં જુદાં કાર્યો માટે, વિવિધ
પ્રયોગો માટે અનુકૂળ અને અનુકૂળ પ્રયોગનીરો શોધીને એમનો
પુરેપુરો સદુપયોગ કરવાની વિશ્વદક્ષ શક્તિ એ સયાજીરાવના
સર્વતોમુખી જીવનવિજયની જનેતા છે. એ જમાનામાં અમૃત્યના
નિવારણના કાર્ય માટે એમને ગુજરાતમાંથી કાર્યવાહકો ન
મળવાને કારણે છેક પંજાબમાંથી એક કુટુંબને નિમત્રી એને
વડોદરામાં વસાવ્યું. પડિત આત્મારામજીનો વડોદરાનો વસાવટ

એ અમુકના પ્રતીક્ષ વંચનો અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો હિતકાસ છે. આભારામજીને એમની આ પરિણામી મેવાથી પ્રસન્ન થઈને 'રાજ્યરત્ન'નું ખટુમાન આપીને નવાન્યા ત્યાં એમણે વ્યક્તિને નહિ પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની સેવાની કદર કરી હતી. આજે વિશિષ્ટ માનવશક્તિ જ્યારે પૂર્ણરૂપે મૂલ્યવાતી નથી અને પક્ષીય રાજકારણની સ્વાર્થની ધૂમેદીમાં ફરુણ રીતે રમદોળાઈ રહી છે તેની અવસ્થામાં સયાજીરાવની આ અવિસ્મરણીય શક્તિ વિશેષરૂપે સાંભરે છે. ~ ~ ~

એમના સમકાલીનોમાં એમની સર્વોદયી પ્રતિભાને તોલે આવે એવા હિંદી રાજવી દેખાયા નથી. વર્તમાન જગતના શ્રેષ્ઠ તપસ્વી ગાંધીજી, સૌન્દર્યનો સાધનાનામહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ભારતનો ભવ્યતાના અગ્રણી શ્રી અરવિંદ, લોકમાન્ય દિળક, ભારતભૂપણ માલવિય, વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશચંદ્ર બોઝ જેવા પ્રતિભાશીલ મહાપુરુષોના સમકાલીન તરીકે સયાજીરાવ જીવી ગયા એ એમનું સદ્ભાગ્ય કોઈ વિરલને સાંપાડ્યું છે.

વડોદરાનો ચહેરો અને એનું વ્યક્તિત્વ આજે સમકાલીનીમાંથી હિદયગ તરફ રૂપાન્તર પામી રહ્યો છે. આખાં દેશમાં શાંત મુલ્યોને પદભ્રષ્ટ કરનારી વિચ્છેદક પ્રવૃત્તિઓ જોઈ પડ્ડતી જાય છે. નવાં મુશ્મોની પ્રતિષ્ઠા હજી થતી નથી. આવા પરિવર્તનશીલ સમયમાં સયાજીરાવની દીર્ઘદષ્ટિ, પરિણામી ચેરણા, અને દિયારીલ કલ્યાણભાવના વિશેષ અભિનંદનનો અધિકારી બને છે. એક માણસ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કેટલું બધું કામ કરી શકે છે એનું ઉદાહરણ ગાંધીજી પછી સયાજીરાવના જીવનમાં આપણને જોવા મળે છે. એ રીતે લોકોએ એમને આપેલુ પ્રત્યક્ષલોકનું વિરોપણ ગાંધીજીને આપણા રાષ્ટ્રપિતા જેટલું જ પ્રેમપાત્ર લાગે છે.

માર્ચ, ૧૯૬૫

શીલવંત ભદ્રતા

અસિદ્ધાંત ઇનનની પર પગનો ઇર્ષ પ્રતિનિધિ જ્યારે અદશ્ય થાય છે, આત્માના પુરુષાર્થના પ્રતીક સમો ઇર્ષ ઇવનદીપ જ્યારે દોષનાર્ષ જાય છે, પ્રાણના પરાક્રમનો ઇર્ષ ચીર સેનાની જ્યારે ઇવનયુદ્ધમાં મૃત્યુની ભાર્ષજ્યધી કરે છે, ત્યારે અતરને વેદનાનો એવો તો સ્વાભાવિક આચરે લાગે છે કે જિદ્દગીની સિનાગના બધા જ તારો ઝલુઝપી બિડે છે મધ્યમાથી બિડેનો તરંગ જેમ કિનારે પડેલના વિચારમાં યમી જાય છે તેમ, જે દુદ્ધજમાથી આના આત્મચીત્ર જાય છે ત્યાથી વિપાદનુ મોજી રાત્ર ચઢેને મમાજના અનંત વિન્ના મા સમાઈ જાય છે

ભાવનગરના રાજકુળના અતેવાસી અને ઝ પથી અનોખી સાચી ક્ષત્રિયગુણ સુપુત્ર કર્નલ જોરાવર સિદ્ધાંતના અવ સાનથી ગુજરાતે શીન, સરગિતા અને સૌર્યના નિરવ ત્રિવેણી સગમના વેગમધ પ્રવાહમાંથી ઇનનનોમ દહારી જનાર એક વીર મેનાની અને પરાક્રમી ભદ્ર પુત્ર ગુમા થો છે

મારુ એમનું પ્રથમ દર્શન હજી મારા માનસમાં સ્પષ્ટ અંકાએતુ છે. ઈ. ૧૯૨૩માં કાશિયાવાડમાં સૌકા મુકામે મળેલી રાજપૂત પરિપદ પૂરી કરીને હું લાવનગર ખાસ એમને મળવા જ ગયો હતો. સવાર હતું, એમના મહેલ જેવા વિશાળ મકાનના આગલા દીવાનખાનામાં એઓ બેઠા હતા. સામે બેઠેલા બે જાણીતા ચારણ કવિઓ પોતાનાં કવિતા સંજ્ઞાવના હતા. આકાશી રમનો સાફે, સફેદ મલમલનું સ્વચ્છ ગરબુ અને સુરવાળમાં સજ્જ થએલી એ આકૃતિએ મારા અંતરમાં અભિજાત વ્યક્તિત્વની સજ્જ મહેર મારી દીધી. શ્રીમતી તેજસ્વી મુખમુદ્રા, શુવનના પાણીનું જંગલ જેતાવતી આંખો અને ઉદારતા ફેરતી એમની શુશ્રૂ મૂછો મને હજીએ ખરાબર યાદ છે. બસ, ત્યારથી અમારો જે સબંધ બધાયે તે પિતા-પુત્રના સ્વરૂપમાં વિકાસ પામ્યો ને મૃત્યુ સુધી એમણે એ રૂપને પોતાના નિખાલસ ને નિર્ભળ વાત્સલ્યથી અખંડિત રાખ્યું.

લાવનગર રાજ્યના દેવાણી લાલાજી કુટુંબમાં, હરિસિંહજી જેસાલાઈ વઝીરને ઘેર જૂનપુરામાં ઈ. ૧૮૮૬ની ૧લી એપ્રિલે એમનો જન્મ થયો એમના માતાનું નામ માછરાજીમા. 'મા'ના વહાલસોપા નામથી જોળખાતાં આ જાજવલ્લભાન વૃદ્ધાએ કુટુંબમાં વાત્સલ્યનું એવું તો વાતાવરણ જમાવ્યું હતું કે ૧૯૩૭માં પન્નામાં અમને જ્યારે એમના મૃત્યુનો તાર મળ્યો ત્યારે પચાવન વર્ષના પીઠ જોરાવરસિંહજી પણ એક બાળકની માફક ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા હતા.

હરિસિંહજી લાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજીના વઝીર કાશિયાવાડના પહેલા મેટ્રિક અને રાજદારી વર્તુલમાં કુશળ

મુત્સદ્દો તરીકે મહિયાનામા જણીતી વ્યક્તિ હતા એટલે
નેનાનસિ હજીએ જન્મ મર્ણશ્રામ ત અને આનંદ ન કુટુંબમાં
બન્ને ૪ અનુલ વાનાવનુમાં થયો હતા એમની પ્રગવણી
નાજમેની નાજકુમાં પ્રેમેજમાં તથા લાવનગ ની આન્દેડ
હાઈન્સ અને શામળદાસ પ્રેમેજમાં થઈ હતી ૧/૦૧માં
ઈન્ડિની પરીક્ષા પાસ કરીને તેઓ દહેગનની ઈમ્પીરિયલ
કોલેજ કોરમાં દાખલ થયા અને ત્યાં ૧૯૦૫માં લક્ષ્મી તાર્વીમ
પૂરી કરીને આખરી પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા
આજ સુધીમાં એમની તેજની સિદ્ધિઓથી આખાઈને
લક્ષ્મી માર્બિદામાં હિન્દીઓને દુર્લભ એવું 'મિસ કમિશન'
એમને આપરામાં આ યુ. આ કમિશન મેળવનારા તેઓ પહેલા
હિન્દી હતા શામળદાસ કોલેજની કારકિર્દી વખતે ક્રિસ્ટના
એઓ એટલા શોખીન હતા કે ઈન્ડર પછી એમણે બી એ ની
રિઝી લેવાની જરાયે ઉત્તવળ ન કરી એ વખતે એઓ
મહિયાનાની દ્વામેઝ્યુવટ ક્રિસ્ટમાં આગળખતા ખેનાડી હતા
પછી જ્યારે કોલેજના જૂના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર પ્રતિબંધનીકર્યો
ત્યારે બી એ મા પામ થનાનું મુલતવી રાખેનું કામ પાછું
હાથ ધરીને તેઓ પહેલે જ વર્ષે ૧૯૦૮માં બી એ થઈ ગયા

દહેરાદૂનના જવલ ત પરિણામે સ્વ મહારાજ લાવનમિ હજી
એમના ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને લાવનગરના ઈમ્પીરિયલ
લાન્ડર્સના કમાન્ડિંગ ઓફિસર તરીકે એમને લાવનગર લઈ
આવ્યા ઈ ૧૮૧૧માં રહેનસાહ જ્યોજની તાજપોથી વખતે
હિંદુ જે લક્ષ્મી પ્રતિનિધિમણી લડન ગયું તેના સમય
તરીકે પણ તેમની વરણી થઈ અને તે લડન ગયા ત્યારબાદ
૧૯૧૪માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફારી નીકળ્યું ત્યારે લાવનગરે
ચોતાનું લક્ષ્મી એમની સરદારી હેઠળ લડાઈમાં મોકલ્યું હતું,

ભાનનગરની કુનદેવતા ખોડિયાર માતા છે, અને કહેવાય છે કે મહારાજ વખતસિદ્ધ જ્યારે ઘર ર લઈને જતા ત્યારે મળાદેવ નામે પક્ષીના કંઠમાં તે મહારાજ વખતસિદ્ધના ભાન ઉપર આવીને મેસના જેવી તેમને વિજયની પ્રતીતિ થતી લગાઈમાં જતા ભાનનગરના લલ્લરને મહા મહારાજ શ્રી ભાવસિદ્ધ તન્કરી ખુ ના મેદાનમાં જ્યારે જવાઈત આપવામાં આવેલી ત્યારે મહારાજ સારેખના આજુ ઉપર કાળાદેવ આવીને બેઠી ! એ પ્રસંગને ઝડપી લઈને જોરાવરસિદ્ધએ સૈનિકોને લગાઈમાં જવા એના ઉત્સાહિત કરેના કે તેઓ હસતે મોઢે લાઈમાં ગયા હતા ને હસને મોઢે પાછા આવે ॥

લશ્કરના પ્રત્યેક માણસ માટે તેમના દિનમાં જીંદી લાગણી હતી અને મુઠ્ઠના મેદાન પર યુદ્ધપિયન ઓદિસરને સન્મે દરજ્જે રહીને શક્તિ, બહાદુરી ને શુદ્ધિમાં એમણે જે કામ માખી દેખાડી હતી તેની ખૂબ અગ્રેજ રાજસત્તાને હંમે પશુ બુદ્ધ જીંદી વગી ગઈ હતી અને તેની કદરશનારીમાં એમને 'એમ સી' (મિલિટરી કોસ)નું બહુમાન આપ્યું હતું આ ચત્ર મેળવનાર તેઓ પ્રથમ હિંદી હતા ત્યાર બાદ તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગના એ ડી સી તરીકે તેમનો નિમણૂક થઈ અને તે દરજ્જાનું તથા પછી લોર્ડ એમ્સફર્ડના એ ડી સી તરીકેનું પણ એમનું કામ મોગી કદરને પામ્યું હતું

૧ મુદ્દ દરમ્યાનના એમના અનુભવે પણ બહુ રસિક અને પ્રેર હતા થણી વખત કુદમાં રાતે જમીને મેહા હોઈએ ત્યારે મોડી રાત સુધી એઓ પોતાના એ રોમાયક અનુભવે રહીને અમને આશ્ચર્યમુગ્ધ બનાવતા એક વખતે શ્રી અમતનાં રીઠ રાણુપુ થી આવેના એ વેળા એમનાં

‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રનો મધ્યાહ્ન તપતો હતો. જમ્યા પછી જે લગાઈની વાતો નીકળી તે એવી તો રસવાયક નીવડી કે થો શેઠે આ અનુભવો સમજાવ્યા કરવા આગ્રહ કર્યો અને આ જ આગ્રહને વશ થઈને ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના એક ખાસ અંકમાં એમણે ‘સમરાંગણનાં સરમરણો’ લખ્યાં હતાં, જે બહુ જ લોકપ્રિય થયાં હતાં.

એમની કુશાગ્ર રાજદારી કુનેહથી આકર્ષાઈને મહારાજા ભાવસિંહજીના સમયમાં જ પન્નાના મહારાજા સાહેબ એમને પોતાનાં દીવાન તરીકે લઈ ગયા. લશ્કરી શિસ્તગદ્દ માનસને રાજદારી ક્ષેત્રે મળનાં એમનું વ્યક્તિત્વ ખૂબ ખીસી જાયું; અને એટલે, જ્યારે એ વર્ષ બાદ મહારાજા ભાવસિંહજીના દેહાંત પછી એઓ પોતાના રાજ્ય પ્રત્યેની સેવાભાવનાને કર્તવ્યશ્રદ્ધિથી પાછા આવ્યા ત્યારે તે વંશનની કાઉન્સિલનો એઓ મુખ્યમંત્રી નીમાયા અને છેક ૧૯૩૬ સુધી એ કામ એમણે કયું. પછી બીજી વખતે એઓ પન્નાના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નીમાઈને પન્ના ગયાં.

હિંદમાં લશ્કરી કૌશલ્ય ખાતરી હતું છે, કે કેમ એ વિષય ઉપર તેમજ લશ્કરમાં હિંદી અમલદારોની ભરતી કરવા વિશે વિચારણા કરવા માટે ઈ. ૧૯૨૬માં હિંદી સરકારે ગાણીનું સકીન કમિશન નીમ્યું હતું. તેમાં રાજ્યઓના પ્રતિનિધિ તરીકે જ્વેરાવરસિંહજીની નિમણૂક થઈ હતી. એ કમિશનમાં અગ્રિમ મોતીલાલ તહેરુ, કાઈટેઆગ્રમ ઝીણા, સર. દિનેશ, શેઠના અને કર્નલ જ્વેરાવરસિંહજીએ મુયાર સભ્યો હતા. આ કમિશનને યુરોપનાં લુદ્ધલુદ્ધ રાષ્ટ્રોની લશ્કરી પરિસ્થિતિનો ખાસ અભ્યાસ કરીને જે નિવેદન તૈયાર કર્યું હતું તે નિવેદન ઉપર સહી કરતી વખતે અગ્રિમ મોતીલાલજીએ કર્નલ જ્વેરાવરસિંહજીના લશ્કરી જ્ઞાનને દૂરદેશી માટે ખાસ નોંધ કરી હતી.

ઈ ૧૯૨૪માં વરતેજમાં ૬૨૭, કાડિયાવાડ અને ગુજગાનના રાજપૂતોની જે વિશાળ અને ભવ્ય પરિપદ લરાઈ હતી તેનાં સર્જન અને સાકલ્ય પાછળના પુરુષાર્થ અને ગ્રેગણા બંને જોડલા સાહેબનાં હતાં. એવી પરિપદ અગાઉ કદી થઈ નહોતી અને આજ સુધી ફરી થઈ પણ નથી. એ પરિપદે રાજપૂતોમાં સંગઠનની જે ભાવના જગાવી હતી તે સમય જતાં કોમનાં પોતાના જ અસાન, આળસ અને પ્રત્યાષાતી માનસને પરિણામે પાછી અદશ્ય થઈ ગઈ. એ પરિપદમાં રાષ્ટ્રીય મેવાનો ગાંધીજીનો સદેશો લઈને પૂજ્ય કમ્તૂરજી ને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ખાસ પાધાર્થો હતાં, ત્યાંથી દેશસેવાનો જે ભુવાળ લઈને રાજપૂતો ગયા તેની, જે તે રાજ્યોએ પોતાના સ્વાર્થની જમીન ઉપર ઓટ ઉતારી દીધી પણ જોડલા સાહેબ તો અજબ કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસ હતા, અંતરના સાચા હતા અને ખરા બીર પુરુષ હતા. આ નેક દાનતનો એક પ્રસંગ રમરણે ચડે છે. નાગપુરમાં રાષ્ટ્રધ્વજનો સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો. તે વખતે સરકારે પ્રજાને સર્વત્ર પોતાના મકાન ઉપર પણ રાષ્ટ્રધ્વજ ચઢાવવાની મનાઈ કરી હતી અને દેશી રાજ્યોએ એનું આધિયુ અનુકરણ કરીને પોતાને ત્યાં પણ એની મનાઈ ફરમાવી હતી. એ મનાઈનો ભગ કરવા મરે દિંદો રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ જે તારીખ નક્કી કરી હતી તે દિવસે ઘણા દેશ-પ્રેમીઓ પોતાના મકાન પર રાષ્ટ્રધ્વજની પ્રતિષ્ઠા કરીને કાયદાભંગની સજા પામ્યા હતા. પણ તે દિવસે આખા ભાવનગરમાં એક માત્ર કર્નલ જોરાવરસિંહજીના મકાન ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરક્યો હતો ! એમની આ બીરતા અને નિષ્ઠાથી આકર્ષાઈને કેમિસે એમને પોતાના તરફથી મુંબઈની ધારાસભામાં મુંડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું.

પન્નામાંતો અને પાંચ વરસ લગી સતત એમના સદવાસ અને વાતસલ્યનો લાભ મળ્યો હતો. ઈ. ૧૯૩૬માં જ્યારે બ્રીજુ વિશ્વચંદ્ર સર થયું ત્યારે એમની તબિયત સારી નહોતી. એક દિવસ સવારે અને વહેલો ઉઠાડીને એમણે માગી પામે મધ્ય દિવસે એ. જી. ડી. ને એક પત્ર લખાવ્યો. લગાઈ માટે દિલ્લી મંજૂરને પોતાની મેવાઓ આપવાનું જાહેર કરતાં એ પત્રની લખાવટમાં એમની ધનકંટી ગપ્પૂપ્રીતિ અને ક્ષત્રિય તરીકેની પોતાની ફરજનું એણે તો મુલ્ય અને સન્નિહામયું મિશ્રણ હતું કે એની છાપ આજે પણ મારા હૃદય પર તાજ છે એમની આ આયનિષ્ટા અને નિર્મેળ શીંગતાને કારણે જ જ્યારે સર એડ્ડે ક્રિસ એમની મસાદર દગખાત લઈને આવ્યા ત્યારે એમની સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે નરેન્દ્રમંડળ તરફથી પાંચ રાજવી અને પાંચ પ્રધાનોની જે કમિટી નિર્માઈ હતી તેમાં ફર્નલ જોગવરસિદ્ધનો લાગ આગળ પડતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તે વખતના રાષ્ટ્રપતિ મોહનલાલ બાલુકલામ આગ્રાદે પણ એમને લગ્નરી સમગ્રાઓની સલાહ માટે ખાસ ભરોમો મૂકીને બોલાવ્યા હતા,

જોડલા સાહેબ લાવનગરની ઘણી જાહેર પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક, સચાલક અને પિતા હતા. રાજપૂત પાર્થ કુંડ મોસાદરી, કુન્દ-કાકિયાવાડ-મુજરાત રાજપૂત સમાજ, ગોહિલવાડ રાજપૂત સમાજ, લાવનગર મરાઠિયા સમાજ, માટ્ટરાજ્યા વિધવા સહાયક કુંડ જેવી જાતિની સંસ્થાઓ ઉપરાંત કાકિયાવાડ બા-
લામ પ્રયાગકમળ વગેરેના પ્રમુખ તરીકે એમણે ડરેલી કથાઓ અંગે છે. લાવનગર મ્યુનિસિપાલિટીના ઇતિહાસમાં એક વખત એવો આવ્યો કે દરબારને એવા માણસને પ્રમુખ બનાવવા હતા કે જેને દરબાર અને પ્રજા બંને માન્ય રાખે. આખરે સર

પ્રભાશકર પદ્મણીએ જોડલા સારેબને પટેલી ચૂટણીના પ્રમુખ બનાવ્યા લગયક દાત્રિય પ્રમખા જન્મ લઈને તેમણે બિન-લગયક કોમને લાયક અભ્યાસ કર્યો સૈનિક તરીકેના જીવનમાં જોડયા વરમે ગાળ્યા તે કરતા વધારે વર્ષો તેમણે મુસદ્દી જીવનમાં ગાળ્યા આની ધણી પરમ્પર નિરુદ્ધ વાતોનો સુલભ સમન્વય તેમનામાં થયો હતો તેઓ સૈનિક હતા અને લાઈફ પશુ હતા, તેઓ કડ- હતા અને રનેહાર્દ પશુ હતા સ્વભાવે ઉદાર છતાં જાહર બાળતોનો પાઈ એ પાઈ નો દિસામ નાખતા તેઓ વડીયો પ્રતિ આજ્ઞાકિત, મિત્રો પ્રતિ રનેહાળ, મન્તાનો તરફ વાસલ, નાચેના માણુઓ પ્રત્યે સમભાવી અને દુષ્ટો પ્રતિ શાસક હતા Last of the Romans કહીને આપણે અભિજ્ઞાન જીવનની પગ પરાના કોઈ પ્રતિનિધિને આદરની અજબિ અર્પીએ છીએ તેના, એ જમાનાના ધીંગાદાત માનવનાના એ રૃદ્ધિપ્રીય પ્રતીક હતા

તેઓ પ્રાચીન ઉત્તમ વસ્તુઓના, તેમજ કેટલાક પ્રાચીન સારાં રિવાજોના પ્રશસક હતા તેમના કુટુંબમાં એક જૂની પરપરા એની ચાવતી આવેલી કે રાજ્ય નોકરી તો ચોવીએ કલામ્તી જ હોય આથી એમના ઘરની દિનચર્યા એવી ઘડેલી કે જેમાં કોઈ ને કોઈ તો જાગવું, જ હોય ! તેઓ પોતે એક જ વાર અને ને પણ ગતના મોડેથી જમતા ને સનારના તો વટેલા જીવી ગીનાનો નિત્યપાત્ર કન્ટા

શિકારી પણ તે બચા દબાવના હતા અને તો એમની નિશાનમાજીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે દોડના હજો કે સાગર પગ ત્યારે જવાનોની ગોળી પણ ચૂરી જતી ત્યારે એમનું નિશાન અચૂક જનવું એમને પાણીદાર અને ડાયા ખવામતા યોગઓનો અને યોગની યગ્નનો પણ બધું જ ગોખી દેતો

ચિત્તારને શરતના આ બન્ને શોખ એઓ દ્વિત્રિય હતા તેથી જ એમને લાગેલા ને દ્વિત્રિય રહીને જ એમણે એ પોષેલા.

જોડલા સાહેબને પેનાના વિચારો નિખાલસતાથી કહી દેવાની રેવ હતી. વરતેજ પરિવસ્તુ ગાંધીજીને આમત્રણ આપવા અમારું એક પ્રતિનિધિ મંડળ એમની આગેવાની હેઠળ મુજબ ગયું હતું. ગાંધીજી તે વખતે યરવડાની જેલ-કારાવાસ-માંથી આપમેળે દેખીને તાંત્ર જ લુલુ આપ્યા હતા. જોડલા સાહેબે આમત્રણ આપ્યું અને બાપુજીને વરતેજ પરિવસ્તુ આવવાનો આમ્રહ દ્યો ગાંધીજીએ એમના સ્વભાવ પ્રમાણે રજાપૂતો પામે અહિંસાના સ્વીકારની પેનાની ન્યાયારિક માગણી મળી. અમે સૌ વિચારમાં પડી ગયા પણ જોડલા સાહેબે નિખાલસતાથી કહી દીધું : ‘બાપુ, અહિંસાના પાત્રન વિષે કોણ ન આપી શકોએ. અમે રહ્યા રહેમુ પ્રકૃતિવાળા માણસો, અન્યાય અને દુષ્ટતા જોતાં અમારો હાથ તલવાર ઉપર જ જાય. પ્રકૃતિનું એ રૂપાંતર આમ એક જન્મમાં થવું શક્ય નથી એટલે મારા ખાવાની જરૂર પડે ત્યારે નહિ પણ મારવાની ને મરવાની જરૂર પડે એમને આપ આજ્ઞા કરશે તો અમે પાછા નહિ પડીએ!’ બાપુજી હમી પડ્યા. આ નિખાલસ ઉત્તરથી તે ખૂબ રાહ થયા ને પેનાના પ્રતિનિધિ તરીકે પૂરતું કમ્બુ રળા અને સરદાર વલ્લભભાઈને પરિવસ્તમાં મોકલીને પેનાનાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ દેખાડ્યાં.

એમના હવનમાં પ્રીતિના દોમળ છોડને મૃત્યુ મુખી સહવનગમવાનું આકરું પણ અપૂર્વ કનર્થ એમના તેજ-સ્વી અને નિર્મળ બહેન આનંદકુંવરબાઈએ જે નિસ્વાર્થતાથી બળવ્યું છે એ તો કવિના જેવું રૂપવંતું અને રંગદર્શી છે. આવી સંવાદલરી, સમજાવણી અને આખીય પ્રીતિને આપ-

ભોગના પાયા ઉપર જીવાન્નાર ભાર્ષ બહેનની જોડી મેં જોઈ નથી અને સ્નેહસૌદર્યની આ જ અભિલાષાએ જોડલા સાહેબને સાહિત્યપ્રીતિ પણ આપી હતી. ઉપનિષદ અને ગીતાના એ સારા અભ્યાસી હતા. સ્વ. રતીન્દ્રનાથ ટાગોરની અમેજી ગીતાંજલિના એમણે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદ માટે આપણા આરુ કવિ 'કાન્ન'ને બહુ મમતા હતી. કાઠિયાવાડના લગભગ બધા જ ચારણ કવિઓએ એમના જીવનનાં વિવિધ રૂપો ઉપર કવિતો રચ્યાં છે. અને ચારણો માટે એમને પક્ષપાત પણ થયો હતો.

આજે ત્યારે દેશમાં લરકરતુ ઢિંદીકરણ અને રાષ્ટ્રીયકરણ થાય છે એ દાળે એમની સેવા ખૂબ કામમાં આવત. 'મૃત્યુ' પહેલાં જ, પંદરમી ઓગસ્ટ ૫૪ી એમણે પૂજ્ય ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો હતો કે દેશને પોતાની જે સેવાઓની જરૂર હશે તે પોતે નિઃસંકોચ આપશે. અને બાપુજીએ સ્નેહથી ઉત્તર પણ લખ્યો હતો કે એમને જોડલા સાહેબમાં થયું શ્રદ્ધા છે અને ત્યારે કામ પડશે ત્યારે એ તેડું મોટાભાઈ વિના નહિ રહે.

સૌજન્ય અને સંસ્કારિના વિનાનું સામર્થ્ય આમુરી પરિણામો લાવે છે, નીરતા વિનાની શુદ્ધિ વાંજણી હોય છે અને આત્મપરસ્તી વિનાની જિંદગી શ્રદ્ધાર્દષ્ટી અને દોષળી હોય છે એટલે એવા દોષ વિરલ સમન્વયવાળા ભદ્ર પુરુષ પોતાની જિંદગીના કમાડ સદાને માટે બંધ કરે છે ત્યારે આછા ચતા મંગલ પ્રકાશમાંથી એક વધારે દીવો દોલવાયો હોય એવી કરુણ આશયી આશયી ૨૭ ૨

વૈજ્ઞાનિકની શ્રદ્ધા ડૉ. રમણિ-

આ પ્રસંગ બન્યાને બે વ્હી વરસ થયા હશે એક સવારે અધેરીમા ડૉ. રમણિક ત્રિવેદીને મળવા ગયો ત્યારે એક સાહિત્યકાર મિત્ર સાથે હતા. થોડા સમય પહેલાં જ ડૉ. ત્રિવેદીને ગળામાં કેન્સરનું મોડું મરણતોણ ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. ઓપરેશન કરતી વખતે કંઠમાંથી voice box અવાજપેદી કાઢી લેવામાં આવી હતી. એટલે બોલતી વખતે એમને ગળાની નસ ઉપર એક નાનું શુ યંત્ર મૂકીને વાતચીત દરમિયાન અવાજની કૃત્રિમતા અને અરપ-બટાને કારણે થોડું સમજાતું અને થોડું ન સમજાતું.

અમારી વાતચીત દરમિયાન સાહિત્યકાર મિત્રે પૂછ્યું :
“ઓપરેશનનો કેવો અનુભવ થયો?”

“જાણે મૃત્યુના ખારણાં મુઠી જઈને પાછો આવ્યો”
ડૉ. ત્રિવેદીએ કહ્યું.

“તમે વૈજ્ઞાનિકો તો ઈશ્વરના શાના માનો? નાસ્તિક માણસને વળી ભગવાનના શ્રદ્ધા કેવી તમને પ્રભુ અથવા

શક્તિ વિશે કંઈક અનુભૂતિ થઈ ખરી?" સાહિત્યકારે મિત્ર-
તાના સહજતાવે નિખાલસતાથી પૂછી બેસું.

"હા થઈ!" ડૉ. ત્રિવેદીએ દૂકો જવાબ આપ્યો. આ
બે શબ્દોના ઉત્તરમાં અનુભવમંજિત શ્રદ્ધાનો એવો સાચો રણકો
હતો કે મારું હૃદય પ્રેમથી ગદ્ગદ થઈ ગયું.

"કેન્સન્ના એપરેશન પહેલાં તો આવું કંઈ તમે માનતા
નહોતા. તમે તો નાગ્નિક હતા, નહીં?" સાહિત્યકારે મિત્ર
આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું.

"હા, નાગ્નિક હતા." ડૉ. ત્રિવેદીએ બાંહેડો દૂકો ઉત્તર
આપ્યો. — — — — —

"હવે શ્રદ્ધાશીલ આગ્નિક હો?" સાહિત્યકાર. મિત્રને
વાત અંકે કરાવી લેતી હતી.

"હા." ડૉ. ત્રિવેદીનો એક શબ્દનો ઉત્તર મળે એમની
અંતરનિષ્ઠાની આધારશિલા બની ગયો. એ એક શબ્દમાં એક
માણસે પોતાના નવા જન્મની, પુનર્વિધાનની આખી પ્રક્રિયાનો
નીચોડ મૂકી દીધો.

પેલા મિત્ર સાહિત્યકાર હતા. અનુભવખિન્દુને વિગ્નાગીને
એમાંથી પારતા સર્જવાની એમની સહજ શક્તિ અને પ્રવૃત્તિ
હતાં. એમને ડૉ. ત્રિવેદીના અનુભવ વિશે વિગ્નાગીની જાણવા
માટેની વિગ્નાગીને એક પ્રશ્ન દ્વારા પ્રગટ કરી. "અગવાનને
જાણવાનો આ અનુભવ તમારો અદ્યતન હશે, નહીં? એને
વિશે તમારા જેવા માણસે કંઈક લખવું જોઈએ."

"અનુભૂતિ કંવાની વસ્તુ છે. કહેવાની નહીં. એની
વાગ્દા લખાય તેના કરતાં એ માણસ પોતે ઉપાન્તર પામીને
વારતા અને જાય એમાં વધુ સાર્થકતા છે." ડૉ. ત્રિવેદીની
વિગ્નાગીસ વિશ્લેષણમાં નાનું શું અનકામ્ય મળી દીધું.

અમે બંનેએ વિદાય લીધી. ડૉ. ત્રિવેદીનું પૃથ્વી નામ રમણિકલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ઉમરેડના સામાન્ય ખેડવાળા બાહ્ય, દુર્દેખમાં જન્મ. એમના પિતા કેશવલાલ ત્રિવેદી વડોદરાના પોલીસ ખાતામાં છૂપી પોલીસના અમલદાર હતા. ઉર્દૂ કારસીના સારા જાણકાર. કુશળ અને દ્વિમતબાજ. એક વખત ગરમ કામળા વેચનાર એક સશક્ત ડાણુલીને એની ગેરવર્તણૂક ગોટે થપાટ મારીને શેરીમાંથી નસાડી મૂક્યો હતો. તે બહાદુરીએ અમારા મિત્ર ઉપર ડાડી મુદ્રા અકિત કરી હતી. આ શુણે, રમણીકમાં પૂરતા સ્વરૂપે જીત્યો હતો. આજથી પિસ્તાલીસ વરસ પહેલાં અમારી ઓળખાણ વડોદરાના લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિરમાં (પુરાણીના અખાડામાં) થઈ. તે આત્મીયતાભર્યા સખ્યમાં પરિણમીને સહૃદય મિત્રતા બનીને અત સુધી સજીવન અને કાયમ રહી. અમે આડંબી નવેમ્બર મોરતોલાથી વડોદરા પહોંચ્યા તે રાત્રે જ મુળઈથી એમની ઉદ્દેશી વિદાયના ટેલિફોનથી સમાચાર આવી. એમની રમણાન માંત્રામાં સામેલ થવાનું ના બન્યું તેનો વસવમે અતઃમા રહી ગયો.

પુરાણીના અખાડામાં અમે મળ્યા ત્યારે રમણિક વડોદરાની સપાટ હાઈવૂડનો તેજની વિદ્યાર્થી. મેટ્રિક થઈ ને વડોદરા કોલેજમાંથી કેમિસ્ટ્રી મુખ્ય વિષય લઈને બી. એસ.મી. થયું. એ જ વિષયમાં મુળઈ યુનિવર્સિટીમાં એમ. એમ.મી કરીને પહેલા વર્ગમાં પડેલા આવી મુવર્ણચદ્રક મેળવ્યો. પેરિ-મની મોરબો યુનિવર્સિટીમાંથી ત્યારે એ ડી એસ. સી. ની માનવંત ડિગ્રી લઈને પાછા સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે ખુરસિના આકરા રોગથી પીડાઈ ચૂક્યા હતા. પેરિસ ગયા ત્યારે સશક્ત અને તંદુરસ્ત શરીર હતું. પાછા આવ્યા ત્યારે બેઘાઈ પિયર

ઉપર ઓળખા ન શકાય એવો કતાર્થ ગયેલો એમનો દેહ હતો.

વડોદરા કોલેજમાં કેમિસ્ટ્રીના અધ્યાપક તરીકે થોડો સમય કામ કરીને એમણે વડોદરા છોડી મુબઈમાં કાયમ વસવાટ કર્યો. મુબઈના કલમ મંડળમાં ડોક્ટરના વહાલસોયા નામથી મિત્રો એમને બોલાવતા. છેવટના વર્ષોમાં ઈન્ડ્રાકો ક્લિમિટોડ નામની દુપનીમાં પોતાના મિત્રો શ્રી. એ. જી. પંડ્યા અને નાદીરશા ટાટા સાર્થે ભારે કેમિકલ્સની મશીનરીની આંખાતના કામમાં જોડાયા હતા. છેવટેછેવટે થોડો વખત આસામ 'સર-કારના ઉદ્યોગ વિભાગના રાષ્ટ્રીય સલાહકાર તરીકે યુરોપ અમેરિકાના પ્રવાસો એડ્યા હતા. ગુજરાત સરકારની ઉદ્યોગ સલાહકાર બોર્ડના સભ્ય હતા થોડા સમય મુબઈની 'ફ્રિમ મેન્સર બોર્ડના સભ્ય તરીકે પણ પ્રથમ સનીય કામગીરી બજાવી હતી.

કેન્સરના પ્રથમ ઓપરેશન પંચી લગભગ અઢી ત્રણ વરસ છુટ્યા. એ આખા સમય દરમિયાન ધીરેધીરે એમની તબિયત ક્ષીણ થતી ગઈ. છેવટના છ મહિના તે એમણે ભયંકર વેદના બોગવી. એમની અસહ્ય આકૂરી વેદના જોઈને હાથના ધનકારા વધી જાય એવું અપાર દર્દ એમણે હમતે હસતે વેદ્યુ. પોતાના રોગ અને વેદના વિષે કદી એમણે ફરિયાદ ન કરી. મરનાં સુધી પોતાને ખાતર ખીજાઓને વડુ તકલીફ ન થાય, સહન ન કરવું પડે તેની કાળજી રાખવાનો એમનો સહજ સ્વભાવ અત સુધી ક્રિયાતીવ રહ્યો એમના પત્ની બહેન ઉર્મિલાએ રોહની એકનિઃશ્વાસે જે સતત અને સહ-દય એવા કરી છે, તે એટલી બધી અકૃત્રિમ અને અનન્ય છે કે ડા. ત્રિવેદીને એનું ઋણ ચૂકવવા માટે પુનર્જન્મ લેવો પડે.

‘ડૉ. ત્રિવેદીનું’ વ્યક્તિત્વ મૌનથી જ યુજાખી અને ગૌરવથીયે હતું. એમની તેજસ્વી બુદ્ધિમાં વિચાળતા, જિજ્ઞાસુ અને સક્રમ્ભતાના તત્ત્વો સમાનભાવે અને સવાદીરૂપે વિદ્યસતા. એમનું હૃદય આળક જેવું નિષ્કલક અને પ્રેમાળ હતું. સગી તના એઓ આશક હતા પોતે દિવરુઆ સરસ વગાડતા. વાયોલિન ઉપર એમનું પ્રભુત્વ આશ્ચર્યકારક હતું. પોતાના હૃદયનો રમ એઓ દિલરુખામાં વધુ સદગ્નભાવે મૂકી શકતા. અમારા જુવાનીના ત્રિવસોમાં સગીનની મહેફીલ ક્યારેક તો વહેલી સવાર સુધી ચાલતી અને પછી વહેલી સવારે સૌ સાથે ફરવા નીકળી પડતા. ભારતીય સગીનનો એમની સમજાણુ એક ગુચ્છ-સતી હતી. પેરિસમાં લાગો વસવાટ કર્યો હોવાથી પશ્ચિમના સગીત વિષેની એમની જાણકારીમાં બહુ થોડા હિદીઓ એમની બરાબરી કરી શકે. પૂર્વ અને પશ્ચિમના સગીતના અભ્યાસ, અનુભવ અને અવલોકન વડે એમની અભિરુચિ ધાર્ઘ્ય હોવાને કારણે એમાં પટ્ટકરણુ વિવેકશીલતાની અપૂર્વતા હતી. મિથો-વનની સિન્ક્રનીઝના સગીનને જ્યારે એઓ તોડી, લિમપક્ષામી, કાનડો, બાગેસરી કે રામકલીના આરોહ અવરોહ સાથે સરખાવી બતાવતા ત્યારે આપણને એમજ લાગે કે આ માણુસમાં વૈજ્ઞાનિકની ચોક્કસાઈ અને સગીનકારની ભાવમત્ત સંવેદન-શીલતાનો વિરલ મુમેળ છે. પોતાની જામેના પૂર્વ પશ્ચિમના અગીતની રેકૉર્ડસના માત્ર સમગ્રમાંથી જ્યારે એઓ પોતાનો કોઈ અભિપ્રાય કે અનુભવ સાક્ષાત કરી બતાવના ત્યારે વૈજ્ઞાનિક મટીને એઓ સગીન વિધાયક બની જતા. સ્વભાવથી જ એઓ સજ્જન (નૅન્ટલમેન) અને આંતરકલેવરથી કલાકાર હતા.

૧૯૨૫-૨૬માં જ્યારે હું પહેલી વાર શ્રી. અરવિંદના સાનિધ્યમાં પોંડિચેરી ગયો તે વાન ડૉ. ત્રિવેદીને બિલકુલ રુચિ
૧૭

નહોતી. મારાં એ પગલાને સખત રીતે વખોડીને એમણે એને 'એરકેપ' કહીને એની આકુરી રીકા કરી હતી. ભગવાન, યોગ, ધર્મ, મદિરા, ભક્તિ, અને આસ્થા એ બધું એ વખતે એમને મન લાગણીવેશનાં નાટકો અને વાસ્તવિક જીવનના સંઘર્ષ-સંગ્રામમાથી નાસભાગ કરવાની વૃત્તિપ્રવૃત્તિ હતાં. આ વૈજ્ઞાનિક વલણની નારિતક કઠોરતા એમનાં વય અને અનુભવની પ્રગલ્ભતા વધતાં કંઈક પાંખી થઈ ગઈ હતી. પણ તદ્દન ગઈ નહોતી. એમના કેન્સરના ઓપરેશન પછી એમનું આખું આંતરકલેવર રૂપાંતર પામ્યું. કઠોર નારિતકતા સુકોમળ અતરનિષ્ઠામાં પરિવર્તન પામી. શંકાશીલતા અનુભૂતિના રસાયણ વડે શ્રદ્ધાપે જન્મી. મારું છેલ્લું પુસ્તક 'હિમાલયની પત્રપાત્રા' વાંચીને એમણે સ્નેહપૂર્વક લખ્યું હતું : " આ પુસ્તકમાં તમારા જીવનનું 'ટેન્ડમેન્ટ' આલેખાયું છે. અમારા હિમાલયવાસને વધાવીને એમણે આનંદ પ્રગટ કર્યો હતો. મારી સમક્ષ પેલા પોરિએરીવાસની નિર્દય રીકા કરનાર ડૉ. ત્રિવેદી અને હિમાલયવાસને વધાવનાર ડૉ. ત્રિવેદીની બે તદ્દન જુદી જ તસવીરો ઉપગી આવી. આ બંને તસવીરો વચ્ચેના એમના આખા જીવનસંગ્રામ વિશે એક સરસ નવલકથા લખી શકાય એટલો સમૃદ્ધ ધટનામય જીવનપેટ પામ્યો છે.

મુજબદિના બીચકાંડી હોસ્પિટલમાં આ ઓપરેશન પછી હોયારે 'એમની ઘોડી કુળિવંશ અને ડાક્ટરે એમને સૌને મળવાની રંગ આપી ત્યારે અવાંગપેટી ન હોવાને કારણે વાણી અંલોપ થઈ ગઈ હતી. એટલે એઓ કોમળમાં લખીને ઉત્તરે આપનાં, અને વોર્તિયોનેનો આનંદ લેતાં. આ 'વાતચીત દરમિયાન એમણે પોતાના મૃત્યુ-અનુભવ વિશે થોડાક અણસારા આપેલા : "જીવતા-માણસને ભગવાનનાં શકિતે અને સ્વરૂપના દર્શન કે સાક્ષાત્કાર કરવા હોય તો એણે ઈન્દ્રિયોની સરહદો

ઓળંગીને મૃત્યુ-દ્વારે પહેંચી જવું જોઈએ, અને ત્યાં યમદેવના કૃપા-વરદાન મેળવવાં જોઈએ. દેહના મૃત્યુ પહેલાં યવગ્ધાએ મરીને અમૃત જીવનની પ્રકાશ પગદડીએ પાછા વળવું જોઈએ. મારા જેવો નાસ્તિક વૈજ્ઞાનિક કમોના બળાત્કારથી બચાઈને મનેકમને પણ યમરાજની આવી કૃપાનો સદલાગી જની શકે છે. ત્યારે જે સાધકો, સતો અને ભકતો જાગૃતિપૂર્વક, નિઃશય તલાવે અને પ્રભુ સમર્પણનો એકનિષ્ઠ લગનીથી મૃત્યુને વધારી મરજીવા બને છે, તેમના જીવનની કૃતાર્થતાનું અનુવાણના હોય તો માનવજીવન નિરાસાથી ઘેરાઈને કુંખનો અધકારથી અટવાઈ મરે. મરજીવો માણસ પૃથ્વી પર જીવે છે ત્યારે મૃત્યુ પણ તેનાથી ગભગાય છે.

પોતાનો આ મૃત્યુ-અનુભવ ડો. ત્રિવેદીએ 'સંજીવની' નામક એક વાર્તાપ્રસંગમાં ઉતાર્યો છે. આ કથા 'જીવન-માધુરી'માં પ્રગટ થઈ છે. આ ઉપરાંત પશ્ચિમના ઓપેરા સંગીત ઉપરનાં એમનાં લખાણો પણ પશ્ચિમ ધર્મ છે. મિત્રોની પછી ઇચ્છા હતી કે ડો. ત્રિવેદી, પશ્ચિમના સંગીત-સ્વરૂપો અને એના ગર્ભ અને સક્રિય ઉપર, એક મથ લખે. ભારતીય સંગીત, વિશે એમનું દર્શન અને એની પદ્ધતિ વિશે એમના વિચારો ક્રાનિકારક હતા. સંગીત વિશેનો સમગ્ર સમજણ અને અનુભૂતિએ, એમના હૃદયને સુકોમળ બનાવ્યું હતું. આ સુકુમાર અંતઃકરણ વડે જ એઓ મૃત્યુના જીવનને ઓળખી શક્યા.

સામાન્ય સંસારી જીવનમાં પણ કેવો અમામાન્ય સંન્યાસી છૂપો રહી શકે છે તેનું ડૉ. ત્રિવેદીનું દર્શન એઓ હતા. અંગ્રેજ અને કોરિ-વેદનાનો આકર્ષ સમયમાં પણ પોતાને મળેલી પ્રભુ-નિષ્ઠાને સાચવી એમણે, પ્રેમધામની યાત્રા કરી એ કૃતાર્થતા તો સતોને મળતી મન્ય થઈ જેની પુણ્યયાત્રી પાતતા લાગે છે.

એકલવ્યની એકનિષ્ઠા

ઈ. સ. ૧૯૧૬-૧૭ના વરસનો એક પ્રસંગ સાકાર છે. બુધવાર કે શનિવાર કયો દિવસ હતો તે આજે યાદ નથી. વડોદરાના લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિરમાં એ બંને સાંજે ધૂપ થતો હતો. એ ધૂપના સમયનું વાતાવરણ તે સાંજે એટલું બધું એકાગ્ર અને અદ્ભુત લાગ્યું હતું કે આજે પણ એની મુદ્રા બૃંસાઈ નથી ધૂપ કરનાર એક જીવાન હતો. સપ્રભાણ શાદાયેડું શરીર, ચંકાર આંખો, મદ્યોનગીલરી મુઠો અને ચપળ ગતિશીલતાના સવાદ વડે આખો ધૂપનો વિધિ એણે ગંભીરતા અને ગૌરવશીલ લાવપૂર્વક પૂરો કર્યો. તે રાતે હનુમાનજીની પ્રતિમા આગળ દમ્ભો-ચઢી અને કોપરાનો પ્રસાદ આપીને એ ધૂપ કરનારે મને પ્રથમ વ્યાયામદીક્ષા આપી. એ જીવાન તે અંબુભાઈ પુરાણી. તે વખતથી બધાયેલો રનેદસંબધ અર્ધી સદીના સમયપટ પર વિકાસ પામીને, દેહ કસવાની ભૂમિકા પરથી જીતીને, આત્મસાધનાના સ્તર સુધી પહોંચ્યો હતો. અખાડાની માટીમાં બધાયેલી આ મિત્રતા આજે પણ એટલી જ નિષ્કલંક રહીને, પ્રથમ વર્ષોજલથી લિંગલેલી માટીની ખોરમ સુગંધ જેવી જીવનને સુવાસિત કરી રહી છે.

અંશુભાર્ષના અવસાન સમાચાર મદ્રાસ જતાં મુંબઈમાં જ સાંભળ્યા હતા. વડોદરાથી નીકળ્યો ત્યારે મદ્રાસનું કામ આરોપીને પોડિયેરી જઈ અંશુભાર્ષના ખજાનું જાણવાની ધણી ઈચ્છા હતી. સાંભળ્યું હતું કે એમની તબિયત સારી નથી. હૃદયરોગ એમને નિરાતે જ પડા દેતો નથી. પણ મુંબઈમાં એમની અતિમ વિદાયની ખબર સાંભળી પછી પોડિયેરી જવાનું નહીં. પહેલી સાંજે એવી યર્ષ કે, જાણે અંશુભાર્ષ વળી અવસાન પામે ખરા? આટલી ઉંમરે એમના દેહની રક્તિ, એમના ચકોર મનની કાબેલિયત, એમના હૃદયની સ્નેહમુગ્ધ અને એમના અતરાત્રાની પ્રસાદપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ એ બધું એકત્ર અને સવાદી થઈને, એમની જીવનમાધનાની પ્રતીતિરૂપે આપણી સમક્ષ પ્રગટ થઈ રહે છે.

ગુજરાતમાં ભરત, વડોદરા, નડિયાદ અને અમદાવાદનાં મુખ્ય વ્યાયામમંદિરો કેળવ કસરત માટેનાં સ્થળો નહોતા, જીવનધાર્તરનાં પ્રયોગમંદિરો પણ હતાં. સયાજીરાવ ગાયકવાડના એ વડોદરામાં તે સમયે કસરત માટેનાં ખીર્જા પ્રખ્યાત સ્થાનોંધ હતાં. એમાંથી માલુકરાવજીની જુમ્માદાદા વ્યાયામશાળા અને નારાયણ ગુરુની તાલીમ તો હજી ચાલે છે. પણ એ વખતે એમનાં રોનક અને દાદ જુદાં હતાં. આ ઉપરાંત દુર્ગો પહેલવાન અને વજ્રમુષ્ટિના અખાડાઓ મશહૂર હતાં. પરંતુ એ બધા સ્થળોએ શરીરને કસવાનો જ એકમાત્ર હેતુ હતો. બ્યારે પુરાણીમાધઓના અખાડામાં દેહ થડતો, મનનો વિકાસ થતો, પ્રાણની શુદ્ધિ કેળવાતી અને આત્માના ઉછેર ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપતું. આજે એ અખાડાની યાદ કરું છું ત્યારે એમ લાગે છે કે એની માટીથી બધાયેનું ચારિત્ર્ય સમસ્ત જીવનની જુનિયાદ બની રહી છે. ગાર્ગ્યમિ કે માનવ-

તાની સેના કરવાની જ્યારે તક મળી છે ત્યારે આ ચારિત્ર્ય
શીનતાએ પોતાનું જોન્સ પૂરીને એ પ્રસંગોને ચરિતાર્થ
બનાવ્યા છે જ્યારે પામગતા અને નિર્મળતાને ઠારણે મન
મૂઝાયુ છે, પ્રાણુ થરથરો છે અને અતગત્મા ગમગીન બે યો
છે ત્યારે એ જ શક્તિએ આધાન અને અધોગતિ અટકાવ્યા
છે, સાન્ની બીગતાનું મુન્ય દેખાડયું છે ધીર વિનમ્રતાનું લક્ષણ
રેખાયું છે અને એ જ શોનના આયણથી અભિમાન ધત
નાયું નથી

સ્મૃતિની પોતની છોતે જોઈ છે ત્યારે સ્મરણની એક
રેલમી ચિદ્રી જોઈને અતર પ્રસન્ન થઈ જાય છે એ દિવસે
બુધવાર હતો દડમેર, મગદળ અને લારીલગી, પૂરા કરીને
૮ કુમ્તી માટે આવીને બેસે હતો તે સાગે વડીલબધુ અણુ
ભાઈ કુસ્તી કગવતા હતા મારી સાથે એક રમણનાન નામનો
છોટો પણ કુમ્તી કના માટે બેઠો હતો મને, એ, છોકરા બણી
કધક અભાર હતો એ તો એનો પ્રત્યેવો, ખૂમ ગધાતો
હતો એથી એની જોડે કુમ્તી કરનાનું હમેશા, ટાળતો
આ વાત ચક્રાગ અણુભાઈ કળી ગયા હતા એટલે, જે દિવસે
એઓ કુસ્તી કગવવાના રોજ તે દિવસે ૬ કુસ્તીમા બણી
જોઈને મોડ હતો કે જેથી રમણનાનની કુસ્તી પતી જાય
અથવા સભરિત હોય તો કુસ્તી જ ટાળતો પણ તે સાજે
કધક એવો જ મેળ બેઠો કે રમણનાન ને ૬ બન્ને બધી
કસરતો સાથે પરવારી ગયા કુમ્તી માટે સાથે આવીને બેસ
ત્યારે મારા અતગત્મા ધડક ધડક થાય મનમા ને મનમા
હનુમાનજીને પ્રાર્થના કરુ કે મારે રમણનાનની સાથે કુસ્તી
કરવાની ના આવે જ્યારે અણુભાઈએ બણી જોઈને એની
જ સાથે કુમ્તીમા ઉતાર્યો ત્યારે ખૂમ ચીટ ચક્રે અભિમાન

પ્રવાયુ 'હવું' એટલે હતી એટલી તાકાત અને દિ મન બેગી કરીને રમણુલાલને પાંચેપાંચ વખત દરાઓ. 'છેલ્લી' બે વાર તો એવો રમણુલો કે લવિષ્યમાં મારી સાથે કુસ્તીમાં જીત-રવાની એ જૂની જાય અણુભાઈની કામેલ દષ્ટિએ આની નોંધ કરી લીધી.

થોડી વારમાં કુસ્તી પૂરી થઈ જુધારી શરૂ થઈ. જુધારીમાં પહેલો એક મજબૂત ઓકરો જીતે અને છુટણીએ પડે. એની કમર પકડીને બીજો ઓકરો એનાં બોચી અને બરડામાં જોરથી ફેંટ લગાવ્યા કહે આ માર સહન ના થાય ત્યારે આગલા ફેંટ પકડાયેલા ઓકરોએ આગા મળતો, પેલા મારનારના હાથમાંથી તાકાત કરી છૂટી જાય એટલે જુધ-વારીમાં આવી રીતે ત્રીસ-ચાળીસની હાર લગાય મારી આગળ એક મજબૂત ઓકરો અણુભાઈએ મને આપ્યો. બે એકધારે તો પળવારમાં મારી પકડમાંથી છૂટી જાય, પરંતુ અણુભાઈ આગા ન કરે ત્યાં સુધી એ પહેલો ઓકરો છૂટાય નહીં. મારી કમર પકડનાર રમણુલાલ હતો. હું પેલા આગલા કસાયેલા ઓકરાને 'ફેંટકારુ' તેનો એને હિસાબ નહોતો, પણ રમણુલાલે તો જાણે આગળ કરેલી કુસ્તીનું વેર વાળતો હોય તેમ મને જોરથી મારે જતો હતો. મને એટલો માર પડ્યો કે મારી આંખમાંથી લગભગ આંસુ નીકળવાની તૈયારી હતી. મારી બોલી આંખોમાં પળવાર દષ્ટિ પેરોનીને અણુભાઈએ મારા આગલા ઓકરાને છૂટવાની આગા કરી. અને બીજી જ પળે હું રમણુલાલના હાથમાંથી તાકાત-પૂર્વક છૂટી ગયો.

અંતરમાં અડલાંજ અને મથામણુ આલતી હતી. મણુ-ગમતા અણુભાઈ તરફ અણુગમે જીપજતો હતો. રમણુલાલ

તરફ ભય કર વેરવૃત્તિ ઊછળતી હતી બીજા બાણએ અભિમાનને સામે કિનારેથી કાઢી સાદ દેતું હતું કે બીજા તરફ અસાધ્ય, અદેખાઈ કે અભિમાનથી જોવું એ પામરતાની નિશાની છે, ઉદારતાનું ચિહ્ન નથી. પામરતાને ઓળખવાનો એ પહેલો પ્રસંગ સજીવન બનીને ઘણી વખત ત્યાર બાદ આવતી અસ્પૃશ્યતાની સામે દીવાલ બનીને ઊભો છે.

એઓ જ્યારે ગુજરાતનું વ્યાયામક્ષેત્ર અને જાહેરમેવાનું જીવન છોડીને પોડિયેરી ચાલ્યા ગયા ત્યારે મને જરાય આશ્ચર્ય નહોતું થયું. એમના કસાયેલા દેહમાં, નિર્મળ મનમાં અને ભાવમરત પ્રાણમાં આત્મનિષ્ઠાનો અમિ પ્રત્યક્ષિત થતો જતો હતો એનો અનુભવ એમણે અમને કરાવ્યો હતો. એટલે એઓ પોડિયેરીથી ૧૯૨૫ કે ૨૬માં પહેલી વાર ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે મેં પણ પોડિયેરી જવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. એમના પ્રેમની ઓથ અને એમની આત્મશ્રદ્ધાનું અજવાળું ના મળ્યું હોત તો પોડિયેરીનો મારો નિવાસ સંભવિત ના બન્યો હોત.

બીસમી સદીની પહેલી પચીસીમાં ગુજરાતના નવજીવાનોમાં વ્યાયામ દ્વારા દેહપણતર અને આત્મનિષ્ઠ જીવનદર્શન દ્વારા એમનું માનસ ધજાર અણુબાઈ પુરાણીનું નામ અને કામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં રમરણીય રહેશે ૧૯૨૩માં ગુજરાત છોડીને અણુબાઈ પોડિયેરી શ્રી અરવિન્દના સાનિધ્યમાં જઈને વસ્ત્ર ત્યારથી આજ સુધી ગુજરાતને એમનો સજીવન અને પ્રેરણાદાયી સંસર્ગ રહ્યો હતો. એમના ધડેલા ધણા ગુજરાતી લોકમેવંકા આજે જાહેરજીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાનાં તેજ, નિષ્ઠા અને શક્તિ બનાવીને લોકમેવાનું કર્તવ્ય કરતા મરતા જીવનની અંધી સદી વટાવી ગયા છે. પણ

છે મને દેખાડ્યું ' ભગવતીની કરુણાને ભગવાન ' તથાતુ
કહીને વધાવે છે ' મારું ચિત્ત પ્રસન્ન થઈ ગયું ' કેવું ચેતો-
દર ગુજરાતી રૂપાન્તર ! જાણે નહીં નીપજ ! પણ કેટલી
ધીરજ ! કેટલી શ્રદ્ધા અને કેટલી મુરુભક્તિ !

આથી જાગ્રત સલાળ અને તપસ્યા એમણે શ્રી અરવિન્દ-
સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારના માટે કરી છે આ સન્નિધા
અને જાગ્રતિને કારણે થણા નવા અર્થદામ અને ભાનપૂર્ણ
શબ્દો અને સમુચિત પદોવની દેન ગુજરાતી ગદ્યને મળી છે
એની ખીનનણીમાં એમણે અસ્મિતરણીય કાળે આપ્યો
છે આના સપ્રત્યર્થ પુરુષાર્થ વડે એમણે પોતની અર્થ-
ગભીર જ્ઞાત રમણીય શૈલીનું ઘડતર કર્યું છે આ શૈલીનો
હીલારિદાર આપણે એમના અનેક પુસ્તકોમાં જોઈએ છીએ
તેમણે એમના પત્રોની શૈલી અને ગર્ભ બંને અપૂર્વ છે
અગત જ્ઞાતા બિનઅગત, દૃષ્ટિસપન્ન અને શ્રદ્ધાન્વિત એ
લખાણ ગદ્યનિર્માણની દૃષ્ટિએ તો માતબર છે જ, પણ વિવિધ
જનન સમસ્યાઓને એ જે રીતે પકડે છે, જુએ છે અને
એની વ્યાવહારીક નિરાકરણ સાથે છે, એ સમગ્ર પ્રક્રિયાને
કારણે અનન્ય છે એ પત્રવ્યવહારનું વિવેકપૂર્વક સંપાદન થાય
તો અણુભાષન એક અતિ તેજસ્વી પ્રતિભાશ્વ આપણને
જોવા મળવા મળે

૧૧ ૪૪ ૧૮ ૪ ૧

અણુભાષનું થણું લખાણ અચૂંચ થયું છે હજી થણું
લખાણ હાથપ્રતોમાં પણ છે ૧૯૬૦માં પોડિયેરીના, હેલ્લી
મુલાકાત વખતે બહેન અનમયાએ એમના, વેદ ઉપરના
કામનો વાત કરીને જરી દુઃખપ્રતોદેખાડી હતી એ કાર્યથી

મારું ચિત્ત ખૂબ પ્રભાવિત અને પ્રમુગ્ધ થયું હતું. શ્રી અરવિન્દના વેદમંત્રોના ગદ્યમંદર્શન માટે અશુભાઈને સહજલાભે પ્રેમશ્રદ્ધા હતા. એ કસોટીને પાયામાં રાખીને એમણે વેદસાહિત્ય ઉપર અપાર જહેમત લીધી છે એ જાણ કામ હમ્મઅનોમાં સઘગણે પડ્યું છે એ પ્રગળ્યાય તે જોવાનું કામ અને એની જવાબદારી એમના સ્મારક વિશે વિચારનિર્ણય કરનાર મિત્રમુદ્રણની છે.

શ્રી અગ્નિનું મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી' એ માત્ર આ મંદર્શનની કલ્પના નથી, કેવળ તત્ત્વજ્ઞાન કે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિચાર નથી આ મહાકાવ્ય જ્ઞાતાના આનંદકેસરનું આર્દ્યમંદર્શન છે 'જે જ્ઞાતિ તે પિતે અને જે પિતે તે જ્ઞાતિ' એ દૃષ્ટિ પ્રમાણે માણ્યના આનંદવિશ્વના કલેવરને પાણી એ પ્રત્યુત્તર કરે છે પ્રાચીન કાળમાં કવિના પછી એ વેદમંત્રોની દોષ કે ખીજ દોષ, વિવિધ સ્વરૂપે જીવનું ગદ્યમંદર્શન હતું એનો વિષય મનુષ્યના હૃદયમાં રસનું શાશ્વત સાય હતું જીવનના એ ગદ્યસ્થાને શ્રી અરવિન્દની સરળ વાપરીએ તો 'ઝલચેતના'ને પ્રગટ કરવા માટે જીવિના એ અનિર્વાર્ધ માધ્યમ હતું કવિએ દૃષ્ટા હતો દૃષ્ટાએ દેવ હતો વેદમાં દેવને 'કવિ' કહ્યા છે એ યથાર્થ રીતે શાશ્વત દેવત્વને જોતો અને પોતામાં સાક્ષાત કરતો પછી જદ અને શબ્દમાં એનું કલેવર રચતો પોતાના કાળમાં મનુષ્યનું એ આનંદપોત જેમ જેમ પાણી થયું ગયું તેમ તેમ કવિતાની ઝોજગ્મવી મત્રશક્તિ પણ નિમ્તેજ અને નિર્ણય થતી ગઈ એ ચક્રની ગતિ જાણે પાછી ફરીને શ્રી અરવિન્દની અપ્રતિમ અતિશાને સ્પર્શી ગઈ અને તેમાંથી સાવિત્રીનું નિર્માણ થયું અચેતન સ્થૂળ મનના પ્રગટ અધારમાંથી ઝલચેતનનું શાશ્વત તેજસ્વી રત્ન પ્રકાશ પ્રાપ્તું

આ મહાકાવ્ય 'સાવિત્રી'ને એના સમગ્ર સ્વરૂપે અંબુ-
ભાષાએ આત્મસાત્ કર્યું હતું. આ હકીકત એ એમની આંત-
ઃપ્રતિભાની મોટી કૃતાર્થતા હતી. મારો એક નાનો શો અનુભવ
હતો. દસબાર વરસ પહેલાં અંબુભાષા વડોદરા હતા ત્યારે
વડોદરા રેડિયો સ્ટેશને એમને વાર્તાલાપ આપવા નિમંત્રણ
આપ્યું હતું. 'સાવિત્રી' ઉપર એક પંદર મિનિટનો વાર્તાલાપ
મુલાકાતના રૂપમાં આપવાનો હતો. મુલાકાત લેવાનું કામ
મને મોપામાં આપ્યું હતું. રાખેના મુજબ રેડિયોમાં લીલી
અત્તી થઈ. મેં પહેલો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે શ્રી અરવિન્દના 'સાવિત્રી'-
ને વર્તમાન યુગનું મહાકાવ્ય કહી શકાય ખરું? પ્રાર્થના
કાળના મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા, એનો આંતરગર્ભ અને એના
રચનાકલેવરની સમસતાની દૃષ્ટિએ એ મહાકાવ્યની કેટલેમાં
આવી શકે? અંબુભાષાએ આખો બધ કરી ધ્યાનસ્થ મુદ્રા
પડે સ્થિર અને સ્વસ્થ વાણીપ્રવાહ વહેતો રહ્યો. મારા પ્રશ્નોનો
એ જે ઉત્તર આપતા જતા હતા તેમાં, મહાકાવ્યની સ્વરૂપ
સૃષ્ટિના બધા જ મુદ્દા એમણે આવરી લીધા હતા. આખો
ઉત્તર મહાકાવ્યનું એક સળંગ અને સમ્યક્ ચિત્ર ઉપસાવતો
હતો. અંબુભાષાને મોટે, એમની આંતરચેતનાથી, રસાયેલી
જીવંત વાણીમાં, પૂર્વપશ્ચિમના વાદ્મય સ્વાધ્યાયથી સુમધિત
અને મહિત થયેલી સ્થિર દૃષ્ટિ વડે રમાયેલો એ ઉત્તર સાંભળવો
એ પણ એક ધન્ય પ્રસંગ હતો. મેં એમના પગ પર હાથ
મૂક્યો. એ સ્પર્શથી એ સમજી ગયા કે સમય પૂરો થયો.
તરત ઉપસંહારે કરી લીધો વાણી સંભી ગઈ. આખો જીંદગી
ગઈ. મેંને લાગ્યું ગુર્જરાતી ભાષાને એક સરસ-સજીવન વાર્તા
લાપ મળ્યો.

એટલામાં રેડિયોના સંચાલક આવ્યા, અને બહુ સંકોચથી
ઓભા: 'સરસ વાર્તાલાપ થયો, આ તો માત્ર રિહર્સલ હતું.

હવે-આપ ખીજી વાર બોલશો તેનું રેકોર્ડિંગ થશે. 'અંબુલાઈ'ને હસવું કે-ગુસ્સો કરવો એ સમગ્રયું નહીં. એમણે ગંભીર હાસ્યથી કહ્યું; 'તમારે રેકોર્ડિંગ કરવું હોય તો ફરીથી બોલીશ. પણ જે બોલાઈ ગયું તે ફરીથી પાછું નહીં ફરે. એ-વાણી જ્યાંથી આવી ત્યાં મારાથી એકદમ પાછું નહીં જવાય. આવી creative આંતરઅવસ્થા વારંવાર આવતી નથી.' હવે જે બોલીશ તે ખુદથી આંખોએ કહીશ. એમાં સત્ત્વ તો જે અને જેનું 'હોય તે ખરું'. તમે અક્ષાથી લેજો. 'વાર્તાલાપ, રેકોર્ડ' થઈ ગયો. અમે બંને નિરાશ થયાં.

આ પ્રસંગ દ્વારા મેં અંબુલાઈને, સાવ જુદી જ રીતે જાણ્યા. 'સાવિત્રી' દ્વારા એ જાણે આંતરપ્રદેશીમાં યાત્રા કરી રહ્યા હતા. પોતાના આંતર જગતની કેડીઓ પરથી જાણે કિંમતી રત્નો વાણી લાવીને આપણને બતાવીને સમગ્રવત્તા હોય એવી ઝોજરની પ્રભુદિની લીલાના સાક્ષી થવાનું એ સુભાગ્ય હું કહી નહીં જૂંસી શકું. જ્યારે જ્યારે એમને સાવિત્રી ઉપર પ્રવચન કરતાં કે ખાનગીમાં વાતચીત કરતાં સાંભળ્યા છે ત્યારે એમના એ વિષયના જોડા અને મસ્ત આત્મનિમજ્જનથી હું હમેશાં મુગ્ધ થયો છું. મારી એવી શ્રદ્ધાઆસ્થા ખંધાઈ હતી કે એમની શુરુનિર્દા, પ્રભુનિષ્ઠા અને જીવનનિષ્ઠાની ગિવેણી 'સાવિત્રી'ના એમના આત્મનિમજ્જનમાં સ્વયમ પામીને સાર્થક થતી હતી. અંબુલાઈની પ્રતિભાનું આ અનન્ય ૨૦૨૫ મને, સમંજસીય અને આદરણીય લાગ્યું છે.

એમની યુરોપ, અમેરિકા અને પૂર્વ આફ્રિકાની યાત્રામાં શ્રી અરવિંદના સમગ્ર જીવનદર્શન વિશે સાચી સમજણ આપવાનું કાર્ય એમણે અદ્ભુત કુશળતાથી અને કુશલ શુદ્ધિ વડે

કર્તુ છે આ યાત્રાએના અનુભવ વડે અને વિશાળ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સપર્ક-અભાગમ વડે એમનું માનસ ઘણી સંપ્રદાયિક પ્રથિઓના અહણુમાથી મુક્ત થયું હતું આ નિર્મળ મુખિનો અનુભવ એમના હેનટના પ્રત્યનોમા અને મિલનમા મુખદ રીતે થતો હતો આઅહમુક્તએમની વાણીમા આનંદ, અનુભૂતિ અને પ્રસાદનો સુમેળ વરતાતો હતો એમના અતરમા ચેતનાનો જે અગ્નિ પ્રજ્વલિત હતો તેની દૃઢ એમના સત્સંગમા આવનારને ખળતી હતી એમની શુરનિષ્ઠા જેમ જેમ પ્રબુનિષ્ઠામા અજવાળતી ગઈ તેમ તેમ એમના પુણ્યપ્રકોપની આવેશ જ્વલિત, ઉદાત્ત આનંદરસના રસાયણ વડે ઉજ્જવળ બનીને મધુર સમતુલામા પરિણમી હતી

બહાદુર વ્યામામવીર, શીવવત સાહિત્યકાર, દૃષ્ટિમપન્ન કલાકોવિદ કે ભારતીય સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા એ બધું અણુભાઈની વિશિષ્ટતાઓ ખરી પરંતુ એમના જીવનનું સર્વોચ્ચ શિખર, એમની પુણ્યયોગની સાધના છે એમની પાસે જીવનની એક કમેટી હતી એ કમેટી તે શ્રી અરવિંદનું પરમ મમુજન, સમુજ્જવલ અને સર્વનોખદ જનનદર્શન જીવનની સર્વ વસ્તુ, પરિચિતિ અને પગિબળને એઓ આજ કસોટી પર ફસીને નાણી જેના આગી શુરનિષ્ઠા, આવું મમર્પણ આ કળિમાળમા રિ ન હે શ્રી અર્નાદ જેમ પોતે જ પોતાના યોગની સિદ્ધિ છે તેમ અણુભાઈ પોતે જ પોતાનો સાધનાના પ્રતીક છે કોઈ પણ આત્મિક કે આધ્યાત્મિક ઉપાસના જ્યાં મુધી વ્યવહારિ- મ યો નીપજને નથી ત્યાં મુધી એનો સાર્થકતા નથી આ દૃષ્ટિએ અણુભાઈ ફનાર્થ થયા છે

અહીં ભગવાન શુદ્ધની એક વાતનું અણુ યોગ છે સિદ્ધાર્થે ત્યારે શુદ્ધ મનીને, પોતાને નિવાસસ્થાને યશોધરા

પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યા ત્યારે શુદ્ધોદને કહ્યું: ‘સિદ્ધાર્થ, તે તારા પૂર્વજોની પરંપરા ભાડી એ સારું ન ક્યું.’ એનો ઉત્તર આપતાં શુદ્ધે કહ્યું: ‘મારી પરંપરા શુદ્ધોદનની પરંપરા નથી. મારી તો તથાગતોની પરંપરા છે.’ આ દષ્ટિએ જોઈએ તો અંશુમાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીના દેહસંતાન ખરા, પરંતુ એમની સાચી પરંપરા તો શ્રી અરવિંદની. એમનું આત્મતેજ એ શ્રી અરવિંદનું વરદાન કહેવાય. દેહનાં સંતાન પામર નીવડવાની સંભાવના ખરી. આત્માના ચીયનાં સંતાન સદા તેજસ્વી સરમય છે.

જૂન, ૧૯૬૬

૩૨

પ્રતિભાનું રસાયન ૧૯૫૮-૬૦

શાંતિનિકેતન આશ્રમિક સ્તરે ૧૯૫૪ના માર્ચ-એપ્રિલમાં અધ્યક્ષે શ્રી નંદલાલ બોઝના ચિત્રોનું એક સુંદર પ્રદર્શન કલકત્તામાં યોજાયું હતું. સાથે સાથે એમની કૃતિઓનો એક પ્રતિનિધિ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિર્ણય પણ કર્યો હતો. એ પ્રમાણે આ વરમે સંપત્તરૂપી આવો ચિત્રસંગ્રહ પ્રગટ થયો છે. આ ચિત્ર-આલ્પમનું પ્રકાશન અનેક દૃષ્ટિએ આધુનિક ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનના વિકાસમાં એક મહત્વનું સિમાચિહ્ન છે. આ સંગ્રહની શરૂઆતમાં શ્રી નંદલાલ બોઝના છવન અને કલા-સાધના વિશે એક વિસ્તૃત રેખાદર્શન મૂકવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાસ્તાવિક લખાણની સામગ્રી બેતાં એની આમાણિકતા અને દૃષ્ટિસપન્નતા વરતાઈ આવે છે. રેખાદર્શન કદનાં ત્રીસ પાનાંનો આ માતખર પ્રવેશક નંદલાલની ત્રીસ વિવિધ સુંદર કલાકૃતિઓનાં રત્નઆશરણે વડે શોભાયમાન મુકુમારતા ધારણ કરે છે. સંગ્રહમાં એકબીસ રંગીન અને આઠ સાદાં એમ એકંદર ઓગણત્રીસ ચિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઈ. સ. ૧૯૦૮ થી માંડીને ૧૯૪૮નાં વર્ષ સુધીની કૃતિઓને પસંદ

કરીને લગભગ ૪૦ વરસની નંદ્યાણુની કલાસાધના અને પ્રતિભારસાયનનો જાણે ઈનિહાત્ય આપવામાં આવ્યો છે. પાછળ દરેક-ચિત્ર વિશે ટૂંકી-છતાં મહત્વની નોંધ છે. આ નોંધમાં ચિત્રના રંગો, સમય, ત્રિપદ અને વાતાવરણ વિશેની સ્પષ્ટ માહિતી ચિત્રોના આસ્વાદમાં પૂરક બની રહે છે.

શ્રી નંદલાલ ખોજની અરધી સદી ઉપરાંતની કલાસાધના માત્ર ‘અમાળસૈલી’ની જ નહિ, પરંતુ આધુનિક ભારતીય કલાની સમુત્ક્રાંતિની પણ તવારીખ છે. વિચાર, શૈલી, ટેકનિક અને માવજતના વૈવિધ્યથી પ્રકાશતી એમની સર્જકપ્રતિભા, અનુભૂતિના સાગરના કેટલા અતલ જંગલમાંથી સર્જનનાં મોની લઈ આવી છે એનો આ સમઢમાં તો કેવળ અણસારો મળે છે. નંદ્યાણુના બાપદાદાનું ગામ કલકત્તાથી દસમાઈસ દૂર દલિયો નુગલી નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલું બાનીપુર. પરંતુ એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૩ના ડિસેમ્બરની ત્રીજી તારીખે જિલ્લામાં મોંઘીર જિલ્લાના ખગપુર ગામે થયો હતો. એમના પિતા પ્રણયજી ખોજ દક્ષિણ રાજ્યની નોકરીમાં હતા. આઠ વરસની ઉંમરે નંદ્યાણુના માતા ક્ષેત્રમણિ દેવલોક પામ્યા. આજ સમયમાં નંદલાલના મનમાં કલાના બીજ રોપાયાં. ઘરમાં માતા જુદા જુદા આકારની મીઠાઈઓ બનાવતી, દીંમલીઓ શીવતી, ભરત ભરતી અને લગ્નપ્રમગે કલાભણુની જુદી જુદી આકૃતિઓ ધસતી. એમાંથી નંદલાલે પ્રથમ પ્રેરણા લીધી. મામમાં જુદાજુદા તહેવારો વખતે દેવદેવીઓની માટીની પ્રતિમાઓ ધડાતી નંદલાલને આમાં અપૂરત રસ કલાકોના કલાકો એમને એકધ્યાને આ પ્રવૃત્તિ જોતાં થાકે જ નહિ. એમને ૨૫ કે આવી પ્રતિમાઓ પોતે બનાવી દેકે ખગ ? એક દિવસ-માટી લઈને એકા કર્તિઓ બનાવવા. એમની

અગાળીએએ આશ્ચર્ય સન્નધુ. સાચે જ પ્રતિમા ઘડાઈ!
અદરનો કલાકાર આનદથી રોમાચિત થઈ ગયો.

નંદખાણુ શરૂઆતથી પ્રાકૃતિક વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ
પરતે વધુ સંવેદનશીલ છે કલાકાર તરીકેના આરભના ઘડતરમાં
આ પ્રાકૃતિક પશ્ચાદ્ભૂએ ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ખડગપુર
ગામ શાંત સુદાનનો ૫૮ ડેસાનું પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિમાં
બેઠું છે. ઉત્તરે વિધ્યાવળી હરોળ લેખી છે બાણુમાં અંજી
વહે છે. દૂર દૂર સુધી સવાર સાજ રંગો બદલતાં ડાંગરના
ખેતરો પડ્યા છે. એમાં પારકે જતી આવતી પડખાવાળી
પાલખી દેખાય છે. આવા કુદરતી શક્ત વાતાવરણનાથી
નંદલાલને ભણવા માટે મોકલવાની વ્યવસ્થા થઈ પરંતુ નિશાળની
ઔરડાનું વાતાવરણ કલાકારની મુક્ત વૃત્તિઓને બધિયાર લાગ્યું.
નંદલાલની મુખ્ય વાન એકજ ને વિષય હોય તે રસપ્રદ હોવો
જોઈએ તો જ એમનું ધ્યાન ચોટે. ગણિત એમને બિયકુલ
ન ગને. પરંતુ કલકત્તાની નિશાળમાં ત્યારથી ગણિતના શિક્ષક
ગૌરીશ કર દે આવ્યા, ત્યારથી નંદલાલને ગણિતમાં અતૂટ રસ
પડ્યો. ગૌરીશ કરનાં રીતભાત, સૌ દર્શલાવના, પહેરવેશ, સ્વચ્છતા
એ સર્વથી નંદલાલ ખૂબ પ્રભાવિત થયા. ખડગપુર પાછા આવી-
ને એઓ પૂર્વ માધ્યમિક શાળામાં દાખલ થયા. શાળાનું
માધ્યમ હિંદી હતું, એ હિંદી મિશ્રિત બંગાળી આને પણ
નંદખાણુના લોહીમાં છે. ખડગપુરનો એક બાળમિત્ર એક વખત
શાંતિનિકેતનમાં અકસ્માત આવી ચડ્યો. ગામડિયો માણુસ
અને એવો જ એનો આશ્વ પહેરવેશ. નંદખાણુ નામ એટલે
છોકરાઓ એને કલાભવનમાં લઈ ગયા. પોતાના બાળમિત્રને
જોઈને નંદખાણુ એને બેટી પડ્યા આંખો ભીની થઈ ગઈ.
એ આખો દિવસ એમણે છોકરાઓ પાસેથી રંગ લીધી.
ત્ર સાથે એ સમય એમણે આનંદ વિનોદથી માપ્યો.

ખડગપુરની પામે એક ગામમા ચિત્રકાઢ હતા એવુ એમ
સાચુ એ ગામમા પડે ચીતે એમજો ચિત્ર ૧૨ને શોધી કાઢે
માણુમ જદુ ચિચિત્ર નદનાન ચિત્રસામગ્રી સાચે લઈને ૭
હતા કહ્યુ કે આ કામળ પૃથિવિ દોરી આપો પેના ચિત્ર
કહ્યુ કે ૯ તો માન દીવાનો પૃથિવિ દોરુ છુ. નદન
કામળ દીવાન ઉપર ચોટી આપ્યો પૃથુ પેના ચિચિત્ર ચિત્ર
નદબાણના ગો, માળ અને પીછી સાપચાની ના પાડી
પોનાના ગો બનાવતો હતો અને નનમા રમારી પોના
ઉપચાગ માટે પીછી બનાવતો હતો પાળથી રિધિની ચિચિત્ર
એ ચર્ધ કે સાતિનિકેતના ચીનાબચનમા 'નદી પૂર્ણ'
લીતચિત્રમા નદવાને એજ જાનના પીછીને ઉપરોગ ક
હોતો

ખડગપુરની સામીગો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરીને આગ
અભ્યાસ માટે નદમાણુ ૨૧ તા આવા એમના પિતા
વખતે લગામા ગામી ના વચચાપ હતા ગોમથે કનકતા
એક મકાન જગીણુ હતુ ચિત્રાર હતો કે ઉપર આ ત્યા
હીને જો બાનીપુર ખાસ ૨૦ નોતુ એને નનનાન ધર્મી
કનકતાથી કદામી પોના ૧૧મ જતા પૃથુ ત્યા પામે
ગામમા એ શણુની મિત્ર મવાની હતી ગામની નિર્દો
શાન પ્રકૃતિ ઉગમના માગી હતી શરઆતના ઉનોગી ગયુ
શોધણુ એ મુખ નાન હતી અરેજેના પૂમા, વ્યવસ્થા અ
નતાનો સરવ જો થાન પરી શોધનુ તો પૂરુ જ શુ
નનના વગીવાર મુરેનો ચાનીમા જતા અને એમ
સુખુ ખમા ભાગ પેના પગી અમન અને ઔદ્યોગિ
મુકૃતિના મરભની દરખાએ નદનાનના ચિત્ર પૃ ૧૨
અમર કરી એ વખતે પોનાના એક મગા દેવન બોજ
નિટ સમાગમમા એ આવ્યા દેવન થી અર્પિત થોડા
સાધ્ય હતા દેવનના મપકને મ જો નદનાનની અહાતુર્મ

દાન્ટિકાદે તરફ વળી માધ્યમિક નિશાળનો અભ્યાસક્રમ પૂરે.
કરીને નદલાલ કોનેજમા દાખલ થયા એ ખડગપુરના જ
મથદર પાલ કુટુંબના જાણીતા પુરુષ શ્રી પ્રાચ્યદ પાવની
પુત્રી મુધીરા સાથે એમનું લગ્ન થયું નદલાલ ડોક્ટર થાય
એવી શ્વશુરપક્ષનો આકાંક્ષા હતી

નદલાલનું નામ કોનેજમા હતું, પણ કામ એ મહા
રના પાઠ્યપુસ્તકો અને હાથખર્ચને માટે મળતા પૈસા જૂના
માસિકો અને ચિત્રો ખરીદવામા ખર્ચોના માગ્યા રક્ષાયેલ અને
રવિવર્માના મુદ્રિત ચિત્રોની ખરીદી થવા માડી, અગ્રેજ કનિતા
તરફ પણ એમનું આકર્ષણ થયું વર્ડઝવર્થની પ્રાકૃતિક કવિતાની
એમને લગની લાગી એ કવિતાના કેટલાક નૃપનાચિત્રો નદલાલે
તૈયાર થયાં દિનમે જતા સર નિવિરમ રોચેન્દ્રીને આ વાત
સાલણી એમને એ ચિત્રો જોવાનું ખૂબ મન હતું પણ ચિત્રો
તો કોણ જાણે માય ખોવાઈ ગયા હતા આ સમયમા નદલાલની
ચેતનાને ખબર પડી કે એને શું જોઈએ છે અને શું કરવું
છે એમણે કલકત્તાની સરગી ચિત્રશાળામા અવનીન્દ્રનાથ
ટાગોરના વર્ગમા દાખલ થવાનું નક્કી કર્યું પોતાના વડીલોની
સમાન માગી પણ એ આવે તે પહેલાં તો એમણે મનમાની
શરૂઆત કરી દીધી

ઈ બી હાલેય આ વખતે એ ચિત્રશાળાના આચાર્ય
હતા અને અવનીન્દ્રનાથ હિપાચાર્ય હાલેલ પહેલા મુદ્રાસની
મજકારી ચિત્રશાળામા પશ્ચિમની ચિત્રકલા શીખવવા આ યા
હતા એ વખતે અગ્રેજોનો અમન એટલે પશ્ચિમની કલા અને
સન્કૃતિનો વેગ ધસમમતો હતો શિક્ષિત ભારતીય માનસ આ
નિદાયની સરકૃતિ માટે તવસ્તુ હતું, પરંતુ હાલેય પ્રામાણિક
અને સાચા કલાકાર હતા ખોટા મૂલ્યોની એમને

ખખેર હતી. એટલે એમણે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાન માટે દેશનું 'લક્ષ' એટલું હવે હાવેલ મદાસથી કલકત્તા આવ્યા અને સરકારી ચિત્રશાળાના આચાર્ય થયા. અહીંથી જ એમણે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનનો પુરુષાર્થ આરંભ્યો, તે છેક મોંઘા પડીને 'હિન્દુસ્તાન ટોડયું' ત્યાં સુધી અંખડિત રહ્યો. દેશના કલાજીવનમાં ગ્રામકલાની સાથે પહે એમણે પ્રતિષ્ઠા કરી. પોતાની ચિત્રશાળામાં હાથવણીદનો નવો વિભાગ શરૂ કર્યો. દેશના ખૂણે ખૂણેથી ગ્રામકલા અને ગૃહઉદ્યોગના જાણકારોને વીણીવીણીને તેજાવ્યા. પરંપરાગત કલાકાર લાક્ષા હમ્મીરીપ્રસાદને ઉત્તરમાંથી લઈ આવ્યા. ચિત્રશાળાના સંપ્રદરશ્યાનમાં અને કાયમી પ્રદર્શનમાં પશ્ચિમનાં જાણીતાં ચિત્રોની નકલોનો પાર નહોતો. 'હાવેલે' આ નકલો ખસેડાવી લીધી. એને ડેકાણે મોગજ, રાંગપૂત અને બીજાં હિંદી સંપ્રદાયનાં નાનાં નાનાં મૌલિક ચિત્રો મુકાવ્યાં. એમના આ કાર્યથી એ વખતનો કહેવાતો 'સંસ્કૃતવર્ગ' ચોંકી ઊઠ્યો. આટલું હોવા છતાં હાવેલ ભારતીય કલાનું પુનરુત્થાન કરી ન શક્યા. એ કાર્ય કપુર શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે. અવનીન્દ્રનાથની અપૂર્વ પ્રતિભાએ પશ્ચિમ અને પૂર્વની કલાનાં શાસ્ત્રીય સંવાદમાંથી એક અસિનવ શૈલી નિષ્પન્નવી. યુરોપમાં, કલાને નામે પ્રદાશ અને જાયાના ક્ષેત્રમાં કલાનો જુગાર રમાતો હતો. તે વખતે એ પરંપરાગત કળાધર્મથી છૂટીને અવનીન્દ્રનાથે સર્જક કલાનો મુક્ત આદર્શ સિદ્ધ કર્યો એ ભારતીય કલાકારને માટે નાનીમૂની સિદ્ધિ નહોતી.

અવનીન્દ્રનાથ અને નંદલાલનો સમાગમ એ પણ આધુનિક ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં એક મહત્ત્વનો પ્રસંગ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૫માં કલકત્તાની સરકારી ચિત્રશાળામાં અવનીન્દ્રનાથ પોતાના ઓરડામાં બેસા છે. એક ઓળખીતા માણસે આવીને

નદલાલને અવનીન્દનાથ પામે ધર્મ. “ મહાશય, કૃપા કરીને આ વિદ્યાર્થીને તમારે સ્વીકારવા પડશે. ” અવનીન્દનાથે જીત્યું જોયું પાતળો જુસન, વાડડિયા વાળ અને લીમો ઘેરો રંગ એની આખોમા પ્રતિબલો ચમકારો હતો. ચહેરા પર આત્મ-વિશ્વાસના આલાહ હતી. હાથમા કાગળિયા લઈને જીભો હતો. પહેલો જ સવાલ ઉઠ્ઠેરે એવો હતો. ‘ નિશાળેથી સીધા આવો છો ? ’ નદલાલે અન્યતાથી જણ્યું ‘ ના, જ નિશાળમાથી નહીં, કાયેજમાથી આવું છું. આ પ્રમાણપત્રો પણ લાવ્યો છું. ’ અવનીન્દનાથે જોયું તો કાગળોમા માત્ર પ્રમાણપત્રો નહોતાં. રક્ષાબેળની મેરોનાળ ચિત્ર હતું. ગ્રીક આરસ પ્રતિમાઓની નકલો હતી પોતાના ઐતહાસિક રેખાકનો હતા, અવનીન્દનાથ નદલાલને હાલેલ પામે લઈ ગયા. હાલેલને નંદ્યાણુનાં પોતાનાં રેખાચિત્રો બહુ ગમ્યા, એમણે ‘ મહાશયેતા ’ નું ચિત્ર જોઈને એમનું હૃદય ઠંડું. નદલાલ ચિત્રશાળાના વિદ્યાર્થી બન્યા.

અવનીન્દનાથના વર્ગમાં જેને સામાન્ય રીતે બહુનર કહીએ એવું જણ નહોતું. રૂઝશિશ્યનો સ્વાભાવિક મુક્ત સબધ અને અભાગમ હતો એવું બીજા હતાં શિષ્યનું સમર્પણ. પગિણામ હતું શુરનો અપાગ પ્રેમ. એમથી જીવન પાંગરતું હતું. ઇનિડાસ અને પુનઝો પર વાર્તાવાપ થતો હતો. આ વિષયમાથી પ્રેરણા લઈને નદલાલે કેટલાક મગહર ચિત્રો કર્યા છે. પક્ષીને પોતાની બાથમા લઈને જામેતો સિદ્ધાર્થ, દશરથનું

જ રહેવા દીધું. આ ચિત્ર શલ્યમારાત્મક સેવીમાં હતું. દાવેક્ષને ભારતીય કલાના આ સ્વરૂપની સમજ હતી. એમાં નંદલાલની પ્રતિમા નવો ચમત્કાર. જનાવશે એ ભવિષ્યની એમણે પહેલી વાર આગાહી કરી.

આ ચિત્રશાળાની એકવાર ભગિની નિવેદિતાએ આચાર્ય જગદીશચંદ્ર ખસુ સાથે મુલાકાત લીધી. નંદલાલના ચિત્રોનું ભગિનીએ કડક વિવેચન કર્યું. પરંતુ એ ચિત્રોએ નિવેદિતાના ચિત્ત ઉપર જાંડી અસર કરી. એમણે નંદલાલને સ્નેહપૂર્વક પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. ત્યારપછી તે બન્ને વચ્ચે અનૂદ મિત્રતા બંધાઇ. ભગિની નિવેદિતાએ ભારતની વિવિધ સ્વરૂપે સેવા કરી છે. તેમાં ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનના પુરુષાર્થમાં એમનો હિસ્સો નાનાંમુનો નથી. ભગિની નિવેદિતા દેવસેાક પાંચમાં ત્યારે નંદલાલે કહ્યું :—“એમની વિશુદ્ધિ અને બળ મારે માટે જોડેલાં અસરકારક હતાં તેથી વધુ આશ્વાસન હું એમની કૃત્યોમાંથી મેળવતો હતો. રામકૃષ્ણ-વિવેકાનંદ બહુ મને દોરનાર એ જ મારાં મિત્ર હતાં હતા.”

ચિત્રશાળામાં નંદલાલે પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો ત્યારે એ જ સંસ્થામાં કામ કરવાની એમને દરખાસ્ત કરવામાં આવી. આ દરખાસ્ત એમણે ન સ્વીકારી. સ્વેચ્છાથી એમણે ટાગોર કુટુંબના કલાસંગ્રહને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું. અવનીન્દ્રનાયકે માટે કેટલાંક જૂનાં ચિત્રોની નકલો કરી અને એક અઘળન યાદી પણ તૈયાર કરી દીધી. ચુરની પાસે હંમેશાં રહેવાનું મળ્યું એટલે નંદલાલને પોતાની આલિસાવા કુનાઈ થતી લાગી. જિજ્ઞાસાનું જીવન પણ પહોંચવિત થવા માંડ્યું. આ જ સમયે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનની એક જોરદાર અર્પિત અસ્થિત-

નદલાનને અવનીન્દનાથ પાસે ધર્મ “ મહાશય, કૃપા કરીને
આ વિદ્યાર્થી ન તમારે સ્વીકાર્યા પડે ” અવનીન્દનાથે જિયુ
જોયુ પાત્રો ભુજાન, વાંડ્યા વાળ અને લીસો ઘેરો રંગ
એની આખોમા પ્રતિનાતો ચમકારો હતો ચહેરા પર આત્મ-
નિશ્વાસનાં આભા હતી હાથના મગળિયા લઈને જોતો હતો
પરેનો જ સરાન ઉશ્કેરે એનો હતો નિશાળેથી સીધા આવો
છો ? ” નદનાને અવધનાથી જુ નાજ નિશાળમાથી નહી,
કે જેમારી આનુ છુ આ પ્રમાણુપત્રો પણ લાન્થો છુ ”
અવનીન્દનાથે જોયુ તો જાગ્રોમા માન પ્રમાણુપત્રો નહોતા.
રહાયેલી મેનોનાનુ ચિત્ત હતુ ઓક આરસ પ્રતિમાઓની
નમ્નો હતી પોતાના મોનિ રેખામ્નો હતા, અવનીન્દનાથ
નદનાનને હાવેન પામે લઈ ગયા હાવેનને નદનાનુના પોતાના
રેખાચિત્રો બુ મમ્યા એમય ‘ મહાવેતા ’નુ ચિત્ર જોઈને
એમનુ હૈયુ દ્યુ નદનાથ ચિત્રતાગાના વિદ્યાર્થી બન્યા

અવનીન્દનાથના વર્ગમા જેને સામાય રીતે ભણુતર
કહીએ તેનુ ‘ શુ નરોત્તુ ગુરુગિરિનો આભાવિક મુક્ત
સખધ અને સમાગમ હતો એનુ બીજ હતુ શિષ્યનુ સમર્પણુ
પગિપુમ હતુ ગુરનો અપાગ પ્રેમ એમાથી જીવન પાગરતુ
હતુ ધનિદાન અને પુરાણો પર વાર્તાનાપ થતો હતો આ
વિવધમાથી પ્રેણા લઈને નદનાને કેવલા મશહૂર ચિત્રો ક્યાં
છે પક્ષીને પોતાની બાથમા નરને જોતો સિદ્ધાર્થ, દશરથનુ
મૃત્યુ, ‘ કાતી, મ નભામા કૃષ્ણ, શિવનાન શિવસની, ભીમપ્રતિજ્ઞા
માધાગી, ધનરાષ્ટ્ર અને સજ્જ એમાથી બુ જ જાણીતા છે.
સિદ્ધાર્થના ચિત્રની ક પનાની મોનિ તા મુખ્યમ્ય છે અવનીન્દ
નાથની ઇચ્છા આ ચિત્રમા શરી રાત્રની દષ્ટિએ ઘઈક મુધારો
પ્રવાની હતી પરતુ હાવેને ના પાડી ચિત્ર જેવુ હતુ તેનુ

જ રહેવા દીધું. આ ચિત્ર શય્યાગારાત્મક રીતીમાં હતું. હાલેલને ભારતીય કલાના આ સ્વરૂપની સમજ હતી. એમાં નંદલાલની પ્રતિભા નવો ચમત્કાર જનાવશે એ ભવિષ્યની એમણે પહેલી વાર આગાહી કરી.

આ ચિત્રશાળાની એકવાર ભગિની નિવેદિતાએ આચાર્ય જગદીશચંદ્ર જસુ સાથે મુલાકાત લીધી. નંદલાલના ચિત્રોનું ભગિનીએ કડક વિવેચન કર્યું. પરંતુ એ ચિત્રોએ નિવેદિતાના ચિત્ત ઉપર જાંડી અસર કરી. એમણે નંદલાલને રત્નપૂર્વક પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. ત્યારપછી તો બન્ને વચ્ચે આત્મ મિત્રતા બધાઈ. ભગિની નિવેદિતાએ ભારતની વિવિધ સ્વરૂપે મેલા કરી છે. તેમાં ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનના પ્રયાસમાં એમનો ફાળો નાનોસનો નથી. ભગિની નિવેદિતા દેવગોલક પાખ્યાં ત્યારે નંદલાલે કહ્યું :—“એમની વિશુદ્ધિ અને બળ મારે માટે જંદગી અસરકારક હતાં તેથી વધુ આશ્વાસન હું એમની દરજ્યામાંથી મેળવતો હતો. રામકૃષ્ણ-વિવેચનનું લખ્યું મને દોરનાર એ જ મારાં મિત્ર દેવતા હતા.”

ચિત્રશાળામાં નંદલાલે પાંચ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યો ત્યારે એ જ સમયામાં કામ કરવાની એમને દરખાશ કરવામાં આવી. આ દરખાશ એમણે ન સ્વીકારી. સ્વેચ્છાથી એમણે ટાગોર કુટુંબના કલાસંપ્રદાને વ્યવસ્થિત કરવાનું કામ સ્વીકાર્યું. અવનીન્દનાથને માટે કેટલાંક જૂનાં ચિત્રોની નકલો કરી અને એક અઘડતન માદી પણ તૈયાર કરી દીધી. ગુરની પાસે હંમેશાં રહેવાનું મળ્યું એટલે નંદલાલને પોતાની અભિલાષા ફૂનાઈ થતી લાગી. જિજ્ઞાસાનું જીવન પણ પલ્લવિત થવા માંડ્યું. આ જ સમયે ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનની એક જોગદાર પ્રવૃત્તિ અસ્તિ-

ત્વમા આવી અવનીન્દનાથને કેન્દ્ર બનાવીને એમની આસપાસ નદલાલ બોઝ, અસિનકુમાર હલદર, સુરેન્દ્રનાથ ગાગુલી, સમરેન્દ્રનાથ ગુપ્તા, કિર્તીન્દ્રનાથ મજુમદાર, સુરેન્દ્રનાથ કાર, કે વેદ્યા, હામ મહમદ ખાન, શેવેન્દ્રનાથ દે અને દુર્ગેશ સિદ્ધાન્ત એક તેજસ્વી વૃદ્ધ એકત્ર થયું. આદર્શની એડતા, સર્જનની ઝખખા અને ભારતીય કલા પ્રત્યેની અનુપમ ભક્તિ-આત્મ હેતુઓના ઔચ્ચને ઠાગણે આ કવાલ-વૃદ્ધની સર્જનપ્રવૃત્તિમા એકાગ્રતા આવી અને આખી પ્રવૃત્તિએ ભાતીય કવાના પુનરુત્થાનનું દર્શન અને પુરુષાર્થ પ્રાપ્તિ ડ્યાં આ નવી પ્રવૃત્તિને લાવેલ ઉપરાત ગગનેન્દ્રનાથ ટાગોર, ડે આનંદકુમાર ચાખી અને ગોગેન્દ્રકુમાર ગગુલી તગૃથી પણ ધણી સહાય મળી નેરાઆક્રોમા આવેતુ અવનીન્દનાથનું ધર એ માત્ર નિર્ણય ધર કે ચિત્રેશાળા નરોના એ તો ભારતીય કવાના પુનરુત્થાનનું. મગલતીર્થ હતુ અહીંથી જ એ જાણુ જન્મ્યુ જેણે પાછળથી સગિતાનું પ્રગલ્ભ ૨૪૫ ધારણુ કર્યું.

આ પ્રવૃત્તિને દાયમી મારપ આપના 'ઈન્ડીયન મોસાયટી એન્ડ એરીએન્ડ્સ આર્ટ'ની મ્થાપના થઈ અને નદનાલ બોઝ એની સાથે સકળાયા. આ મોસાયટીને આશ્રયે યોગ્યેના ભાતીય કવાના પ્રદર્શનમા નદમાણુનું પહેલું ચિત્ર "શીન સતી" પાચમો ઉપિયામા વેચાયુ. આમાથી થકા મેળવીને નદવાને ઉત્તર દિદતી અને શ્રીઓ મી ગાગુલી સાથે દક્ષિણ દિદતી કવાના કરી નદમાણુના જીવનમા આ કવાપાત્રાએ મોગે ભાગ ભજવ્યો દેગના ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગના કવાના ખજનાએ નદમાણુના ચિત્ર ઉપર ન્યાયી મુદ્દા મળી ભાતીય કવાની એમની સર્જનદષ્ટિને આમાથી જ ભારતની સાંક્રીનિક એકનાના દર્શન થયા.

અર્જુનતાની શુદ્ધઓની બધી દુનિયાને પહેલી વાર ઈ. સ. ૧૮૧૬માં ઇ. ૧૮૨૬માં રાયલ એસિયાટિક સોસાયટીના ટ્રાન્સેક્શન્સમાં એનું વર્ણન પ્રગટ થયું. ૧૮૪૪માં સોસાયટીએ ઈ. ૧૮૪૪માં ઈ. ૧૮૪૪માં કંપનીએ આ શુદ્ધઓનાં ચિત્રોનાં સરકારી અને સાયવણી માટે અપીલ કરી. અને પરિણામે મદ્રાસના સરકારમાંથી મેજર ગિલ નામના અંગ્રેજ કલાકારી અર્જુનતાની શુદ્ધઓનાં ચિત્રોની નકલ કરવા માટે નિમાયા. એમણે ૧૮૫૭ના સળગા, મુઘી ભક્તિપૂર્વક આ કામ કર્યું અને લગભગ ત્રીસ નકલો ઈ. ૧૮૫૭માં કંપનીના લંડનના મ્યુઝિયમમાં મોકલી. ૧૮૭૫માં હિંદની સરકારે વાર્ષિક મદદ મંજૂર કરી. અને શ્રી. જોન મિલિયે મુઘીની ચિત્રચાળાના વિદ્યાર્થીઓના સહકારથી અર્જુનતાનાં બધાં જ ફેરફારોની નકલો ઉતારી. આ નકલો લંડનના સાઉથ કેમ્પીંગટન મ્યુઝિયમમાં મોકલવામાં આવી. પરંતુ ૧૮૮૫ની બારમી જૂને લાગેલી લયંકર આગમાં ૧૨૫ નકલોમાંથી ૮૭ નકલો નાશ પામી.

લગભગ પચ્ચીસ વચ્ચે પછી બ્રિટિશ મ્યુઝિયમવાળા મોરેન્સે બિનિયંત્ર અને ઈ. ૧૮૫૭માં સોસાયટીની પ્રેમચાથી સર વિલમોન્ટ હેરીગ્ગામનાં પત્ની લેડી હેરીગ્ગામ અર્જુનતાની શુદ્ધઓનાં ચિત્રોની નવી નકલો કરવા આપ્યાં. એમની સાથે કેટલાક અંગ્રેજ કલાકારો પણ હતા. ભારતમાં આવીને એમણે રાજ - મહારાજાઓ પાસેથી સારી મદદ મેળવી. પરંતુ અર્જુનતાનાં ચિત્રોની સાચી નકલો કરવા માટે કલાકારો પૂરતા નહોતા. એટલે લેડી હેરીગ્ગામને ભગિની નિવેદિના પામે થોડાક હિંદી કલાકારોને સલાય માટે મોકલવાની માગણી કરી. ભગિની નિવેદિતાએ નદવાલને વાત કરી અને ઘણું સમજાવ્યા. અવનીન્દનાયની મદદ પણ લીધી પણ નંદવાણી માન્યા નહીં.

આખરે ભગિનીએ પોતાનો સ્નેહ અધિકાર વાપરીને નંદલાલ જોડને ખીંગા ત્રણ કલાકોનો શ્રી અસિત હલદર, વેંકટપ્પા અને સમરેન્દ્રનાથ ગુપ્તા સાથે અજ્ઞતા રવાના કરી દીધા. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં આ બન્ધુ. આ કલાનુભવની અતિ ઊંડી છાપ નંદલાલની સર્જકપ્રતિભા પર પડી.

ઈ. સ. ૧૯૧૩માં નંદલાલને અવનીન્દ્રનાથ સાથે એક ચર્ચા થઈ હતી આ ચર્ચા જાહેરમાં નથી આવી. ચર્ચાનો મુદ્દો એ હતો કે કલા સમગ્ર પ્રભ માટે છે કે પ્રભના કેઈ શિક્ષિત કે સંસ્કારી એવા ખાસ વર્ગ માટે છે? આ વખતે નંદલાલ બાનીપુર ગામના પોતાના ઘરમાં રહેતા હતા. એ વખતે એમણે પટચિત્રો કરીને ચાર ચાર આનાનો ઢિંમતે શણુની મિથુના મજૂરોને વેચવા માંડ્યા. એક દાણાવાળાની દુકાને આ ચિત્રો મુકાતા. કાગીગરો દિવસ-દરમિયાન એ ખરીદતા. સાંજે આવીને નંદલાલ 'દુકાનદાર પાસેથી પૈસા' લઈ જતા. આવાન અવનીન્દ્રનાથના જાણવામાં આવી. એમણે બધાં જ ચિત્રો ખરીદી લઈને નંદલાલની એ પ્રવૃત્તિ બધ કરાવી. આ જ સમયમાં બાનીપુરથી રોજ કલકત્તા આવીને સર-જગદીશચંદ્ર બનુના વિજ્ઞાનમંદિરનાં બીતચિત્રો એમણે પૂરાં કર્યાં.

એ વખતના બંગાળના ગવર્નર લોર્ડ કારમાઇસલ ભારતીય દેશના આદ્ય હતા. કલકત્તાની મોસાપટી મારફત યુરોપમાં અને ઈંગ્લાંડમાં 'બગાલ ચેસી' નાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજવાની એમની તીવ્ર ઈચ્છા હતી. એમણે એ જ મોસાપટી દ્વારા થોડાક ચિત્રો એકઠાં કરીને વિજ્ઞાન મોકલ્યાં. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો આ વખત હતો. અદરમાન એવો બન્ધો કે જૂન-પ્પ સમુદ્રમાં ચિત્રો લઈને જતા આ વહાણને દુર્ગમતોની રચક કિસ્તીએ ડુબાડ્યું. બધાં જ ચિત્રો ગયાં. આમાં નંદલાલનાં

મશ્હૂર ચિત્રો 'સતીની તપશ્ચર્યા' અને 'પૌષપર્વણ' પણ જલ્લસમાધિ પામ્યાં. નંદલાલનો સવેદનશીલતાને જીડો આધાર થયો. ચિત્રો પ્રત્યેના એમનો પ્રેમ બાળકો લાલ્પીના પ્રેમ જેવો સ્વાભાવિક અને હિંમત હતો. જેટલી એમની મમતા અગાધ હતી, તેટલું જ એમને જીકું દુઃખ થયું. આ ચિત્રોમાંથી 'પૌષપર્વણ' કલકત્તાના 'અવાસી' માસિકમાં અને 'સતીની તપશ્ચર્યા' ભગિની નિવેદિતાના સમારકમથમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું અર્પણ ભારતીય કલાના પુનરુત્થાનમાં જેવું તેવું નથી. અવનોન્દનાથનાં કલાકેન્દ્રમાં રવીન્દ્રનાથને જીડો રસ હતો. અસિનકુમાર હસધર, સુરેન્દ્રનાથ કાર અને મુકુલચંદ્રે શાંતિનિકેતનમાં જોડાયા હતા. રવીન્દ્રનાથની ધણી ઈચ્છા હતી કે નંદલાલ એક વખત શાંતિનિકેતન આવે. નંદલાલ ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પહેલીવાર ગુરુદેવના નિમત્રણથી શાંતિનિકેતન ગયા. કવિવરે કલાકારનું શાંતિનિકેતનની આત્રકુંજમાં પરંપરાગત સન્માન કર્યું. નંદલાલ વિશે લખેલું વિશિષ્ટ કાવ્ય 'એમણે એ સમારંભમાં વાંચ્યું' અને અર્પણ કર્યું. આ કાવ્ય વિશે એક વિશ્લેષણ થતના જાણીતી છે. શાંતિનિકેતન આવવા માટે હાવરા રેલવેને નંદલાલ અને સુરેન્દ્રનાથ કાર મુકુલ દેવી વાટ જોઈને ગેસની બત્તી હેઠળ બેસાડ્યા હતા. મુકુલ આવ્યા. નંદલાલે હમીને કહ્યું : "મુકુલ, આ એક નવ્ર ભેટ લે. આ કાળી ગળપાનીસ શાહી ઝોડાકુરાએ મને આપી છે. તું વાપરજો." અને ત્રણે જણા સાથે શાંતિનિકેતન ગયા. ત્યાં રવીન્દ્રનાથે મુકુલ પાસે નંદલાલ વિશે કાવ્ય લખવા માટે સારો કારણ અને શાહી માગ્યાં. મુકુલે સુદર ચાઈનીઝ મોટો કારણ અને પેલી ઝોડાકુરાવાળી કાળી શાહી ગુરુદેવને આપ્યાં. સમારંભ પૂરો થયો. દિવસ આધર્યો ત્યારે પેલા કાવ્યના અક્ષરો અતિ ઝાખા થઈ ગયા. નંદલાલે

મુકુલને પૂછ્યું : ‘ગુરુદેવે આ કાવ્ય લખવા માટે કઈ શાહી વાપરે છે?’ મુકુલે કહ્યું : ‘કેમ, પેલી ઓઝાકુરાવાળી ! કેમ, પેલી ઓઝાકુરાવાળી ! તમે મને જોટ આપી હતી તે જ !’ નંદલાલ હમી પડ્યા. બોલ્યા : ‘મુકુલ, એ તો મરકરી હતી. ઓઝાકુરાએ મને કાળી શાહી આપી છે એ વાત સાચી, પણ મેં તને જે શાહી આપી તે માત્ર હાવરા રોશને ગેસની બત્તી માધી ખરી પડેલો કારખાનનો દુકડો જ માત્ર હતો.’ પછી નંદલાલના આખા વર્ગમાં આવી કોઈ વસ્તુ માટે ‘જાપાનીસ’ અક્ષરો લખાઈતો થઈ પડ્યો. આ મરકરીની રવીન્દ્રનાથને જાણ થઈ. ગુરુદેવે સાચી શાહી વડે એથી થે મુંદર કાગળ ઉપર ખીંછ વાર કાવ્ય લખીને નંદલાલને જોટ મોકલ્યું.

એ જ વરસમાં નંદલાલ ખીજા મિત્રોની સાથે રવીન્દ્રનાથની પંથાને કિનારે આવેલી જગીરમાં એક મહિને કવિવર સાથે રહ્યા. આ સમય દરમિયાન બધા જે કાગળો પૂરા થઈ જાય, એટલાં રેખાંકનો કર્યા. પંથાના સૌદર્યનું નંદલાલને અનોખું આકર્ષણ હતું. એ જ વરસમાં જોરાસાકામાં નંદલાલએ દામોદર કુટુંબનાં જાણકારનું શિક્ષકપદ સ્વીકાર્યું. આ કુટુંબજાણનું નામ ‘વિચિત્રા.’ ૧૯૧૭માં નંદલાલ ખીમાર થયા. ખીમારીમ થી લાગીને સુરેન્દ્રનાથ દાર અને જાપાનીસ કલાકાર કાપ્યો આદાર્થસાન સાથે હવાફેર માટે પુરી ગયા. આ જ વખતે એમણે પોતાનો મનમાનીતી કોલોર્ડની કેલાયાત્રા કરી.

વિશ્વભારતીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૯૨૮માં થઈ. પરંતુ એને વ્યવસ્થિત ચર્તા ધોગક મદિના લાગ્યા. ૧૯૨૯નાં જુલાઈમાં જોરાસાકામાં પોતાનો નિશાળ ‘વિચિત્રા’માં નંદલાલ કામમાં મગ્ન હતા. ત્યાં પાંચળથી કોઈને ખબર પર હાથ મૂક્યો. નંદ-

લાયે ચોક્કસને જોયું તો પાઞ્ચ કવિવર હમના જિભા હતા ગુરુ
 દેવે અતિશય વહાવથી કહ્યું 'નહ, તારે કવે શાતિનિકેતન
 આવવું જોઈએ, આની આનાને કાણુ નારી શેરે નદવાવ
 ૧૬૧૭ના સપ્ટેમ્બરમા ત્રિશ્વલાગ્નીમા જોડાયા ચોક્કસ- મહિના
 પછી અરુનીન્દ્રનાથના આગ્રહને વચ્ચે ચર્ચને કવ.સા જવું પાડ્યું.
 પરંતુ રુનીન્દ્રનાથનો પ્રેમ અને ત્રિશ્વલાગ્નીની મમતા એમને પાઞ્ચ
 શાતિનિકેતન એવી લાયા ત્યારથી નદવાવ જોડા શાતિનિકે-
 તનના થયા તે આજ સુધી છે

ગાંધીજીના અસહકારનો આ સમય હતો આખા દેશમા
 લોકવાગ્ધણી તીવ્ર બની હતી દેશભક્તિની ભરતીવી દિલના
 જુવાનોના હૃદય નવો ઉન્મેશ અનુભવના હતા નદવાવનું
 મન પણ ચક્રોળે ચડ્યું હતું બરાબર આજ વખતે એમને
 બાગની ગુફાઓની ધાના કંપાનું થયું નદવાવનું દિલેળે
 ચઢેલા મનને અહીં જ પાકી કંઈક શાતિ મળી બાગની
 ગુફાઓના આ અનુભવને નદલાને પોતાની એક નોંધમા
 ' ગહન અનુભૂતિનો સમય ' તું બિર- આપ્યું છે

શાતિનિકેતનના કલાભવનના મુખ્ય હોનમા દિ હુન્તાનનો
 એક નકશો છે એમા દેશના જે જે ભાગમાથી વિદ્યાર્થીઓ
 કલાભવનમા શિક્ષણ લેવા આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં નિશાની કરી
 છે આજે આજે નકશો આવી નિશાનીઓમાથી ભગઈ
 મળે છે પૃથ્વીના નકશામા પણ આવી કેટલીક નિશાનીઓ
 ચર્ચ છે કલાભવનની શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે નદવાવુએ એક
 વખત કહ્યું હતું કે 'અહીં આ આરભથી જ વિદ્યાર્થીને
 મૌલિક રેખાકનો અને ચિત્રો તરફ વાળવામા આવે છે પછી
 ધીરે ધીરે એમને જુદી જુદી વિષય દશામા જરૂર પ્રમાણે
 જુદી જુદી ટેકનીક-પદ્ધતિ તરફ દોરવામા આવે છે કલા-

ભવનનો આખો અભ્યાસક્રમ પાંચ વરસમાં વહેચાયેલો છે નદ્યાણ્ડો ટેકનીકનાં છ સ્વરૂપો ગણ્યાં છે. છ યે સ્વરૂપનું મહત્ત્વ સરખું ગણ્યું છે :

૧. કોઈપણ ચિત્ર અથવા વિષયનું આંખે જોયેલું વર્ણ-
દાર આવેખન.

૨. વિષયનો અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ. આ અભ્યાસ
એટલો સમગ્ર હોવો જોઈએ કે વસ્તુની ગેરહાજરીમાં
આછાંતે એના અપાઝ આવેખન કરી શકાય.

સમૃદ્ધિવનમાં એમણે સદૃશવનની એક એવી અલિનવ પગિપાટી
'નીપજની' હતી કે કલાકવનના વિદ્યાર્થીને મન નંદલાલ ગુર, મિત્ર
અને માખાપ સર્વસ્વ હતા. સાતિનિકેતનનાં બધાં બીંતચિત્રો,
વડોદરાના કીર્તિમંદિરનાં બીંતચિત્રો અને દેશના ઘણાં ફેરોમાં
પોતાના શિષ્યોનો સદૃશર લઈને નદલાલે એમને અભ્યાસનાં
નવાં સ્વરૂપો શીખવાની અમુલ્ય તક આપી છે. સારનાથના
મલગંધકુટી વિહારમાં બીંતચિત્રો કરવાની નંદલાલને અંતર-
ગીતા હતી. પણ કલાકાર બુદ્ધધર્મી હોવા જ જોઈએ એ મર્મીદાને
કારણે એ કાર્ય એમણે ન અધીકાર્ય એલુરના રામકૃષ્ણ મંદિરનાં
બીંતચિત્રોનું કામ-મનોરથ હોવા છતાં નળાળી તબિયતને કારણે
ન થયું.

૧૯૨૪માં નંદલાલે રવીન્દ્રનાથ સાથે ચાર માસની
ચીન, જાપાન, મલાયા અને જર્મની યાત્રા કરી દસ વરસ પછી
ટાંગોર લંકા ગયા ત્યારે પણ નંદલાલ સાથે હતા નંદલાલને
ગાંધીજી જાણુતા હતા. પણ એમના નિકટના અબંધમાં તે એએ
લખનૌ કેએસ વખતે આવ્યા. લખનૌ કેએસની સમગ્ર ક્ષારચના
નંદલાલને સોંપાઈ. આ રચનામાં નંદલાલે ભારતીય સમૃત્તિને એવી
ઉપસાવી કે ત્યાર પછીનાં વરસોમાં ફ્રેંચુર અને હરિપુરામાં ભરાયેલી
કેએસની તથા પ્રદર્શનની બંધી જ ક્ષાત્રચર-ચા નંદલાલને
જ કરવી પડી. જે પ્રદેશમાં કેએસ ભરાવાની હોય તે પ્રદેશના
અંતરભાગમાં જઈને લોકશૃવન અને લોકકલાની પરંપરાનો
અભ્યાસ કરવો અને એને ભારતની સમગ્ર સંસ્કૃતિના સ્વરૂપમાં એવી
સ્વાભાવિકતાથી ગોળી આપવી કે પ્રદેશની વિશિષ્ટતા લુપ્ત
ન થાય છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિની એકતા અને અખંડિતતાને
કદાચ આંચ ન આવે. હરિપુર કેએસમાં કામથી થાકીને
નંદલાલ તીથલને દરિયાકિનારે ગાંધીજી સાથે થોડો આરામ
લેવા ગયા હતા. કિનારાની રેલીમાં પોતાનાં પગરખાં ટાંકીને

લવનનો આખો અભ્યાસક્રમ પાંચ વરસમાં વહેચાયેલો છે નંદ્યાબુએ ટેકનીકનાં છ સ્વરૂપો ગણ્યાં છે. છ જે સ્વરૂપનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ ગણ્યું છે :

૧. કોઈપણ ચિત્ર અથવા વિષયનું આખે જોયેલું વર્ણનાર આલેખન.

૨. વિષયનો અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી અભ્યાસ. આ અભ્યાસ એટલો સમગ્ર હોવો જોઈએ કે વસ્તુની ગેરહાજરીમાં સ્મૃતિને આધારે એનું સંપૂર્ણ આલેખન કરી શકાય.

૩. વિષયના સમગ્ર અભ્યાસને એવી સ્વાભાવિક રીતે વિકસાવવો જોઈએ કે સ્વલ્પ વસ્તુવિષયની પાછળ જે એનું અંતરૂપ છે તેનું પણ દર્શન સ્પષ્ટ થઈ શકે.

૪. પ્રકાશ અને છાયાનો અભ્યાસ એવી રીતે થવો જોઈએ કે સ્પષ્ટતા આલેખનને પણ સપ્રમાણતાથી વિસ્તારીને એક સમગ્ર સ્વરૂપ પ્રગટ કરવું જોઈએ.

૫. માનવચરીરશાસ્ત્રનો વિસ્તૃત અભ્યાસ.

૬. રંગોનું અનુગીક્ષન એવી રીતે થવું જોઈએ કે રંગોના સંવાદી મિશ્રણથી એની સાચી શક્તિ, ગહનતા અને સ્વસ્થ પ્રગટ કરીને દક્ષાકાર પોતાનો અભિલાષ પૂર્ણ કરી શકે.

દક્ષા ત્રણ વસ્તુઓ પર આધાર રાખે છે : પરંપરા, પ્રકૃતિ અને મૌલિકતા. ચિત્રોના પણ ત્રણ વિભાગ થઈ શકે : વાસ્તવિક, શણગારાત્મક (ડેકોરેટિવ) અને પરંપરાગત. એક બનારસી સાડીની કિનારે પર આમોદોનનું ચિત્ર જોઈને નંદ્યાબુ ખૂબ પાડી લક્યા હતા કે અહીં તો પરંપરાગત શૈલિ, વેલ કે પુષ્પનું ચિત્ર જોઈએ. નંદલાલ સર્વદા ૨૨-શિષ્યના હવંત અગત સંબંધો બાંધતા; અને એનો બંનેના વિદ્યાર્થીઓમાં વિનિયોગ કરતા. દક્ષાના અર્જુનથી માંડીને અંગત અને

સમૃદ્ધવનમા એમણે સદ્ગુણની એક એવી અભિનન પત્નિપાદી
નીપજ્જની હતી કે કલાભનનના વિદ્યાર્થીને મન નદલાવ મુક, મિત્ર
અને માયાપ સર્વજ્ઞ હતા શાતિનિકેતનના બધા બી તચિત્રો,
વડોદરાના કીર્તિમ દિરના બી તચિત્રો અને દેશના ધણુ દે-ત્રેમા
પોતાના શિક્ષેનો તદ્દકાર લઈને નદલાને એમને અભ્યાસના
નના સ્વરૂપો શીખવાની અમૃત્ય તકો આપી છે. નાગનાથના
મુલગ ધકુદી રિહારમા બી તચિત્રો કરનાની નદલાણુને અ તરે
= ૦૮ હતી. પણ કલાકાર શુદ્ધધર્મી તેના જ જોઈએ એ મર્મોદાને
કાન્હે એ કાર્ય એમણે ન ન્વીમર્મ્ય એનુરના રામકૃષ્ણ મદિ ॥
બી તચિત્રોનુ કામ નનો-થ હોવા ના નમગી તમિયતને ન પો
ન થયુ

૧૯૦૪મા નદલાણુએ રીન્ડાથ માથે ચાર મામની
મીન, જાપાન, જનાયા અને જર્મની યાના કરી દમ નરસ પછી
ટાગોર લખ ગયા ત્યારે પણ નદલાણુ સાથે હતા નદલાનને
ગાંધીજી જાણુતા હતા પણ ગેમના નિષ્ટના મજલમા તે એમો
લખનો ડ્રેગ્રેસ વખતે આવ્યા લખનો ડ્રેગ્રેસની સમગ્ર કલાકાર્યના
નદલાનને મોપાર્થ આ ગ્યનામા ન નાને ભાનતીય સમૃદ્ધિને એવી
ઉપમાની કે તારા પછીના ન મોમા ફેરપુર અને હરિપુનમા ભગથેવી
ડ્રેગ્રેમની તમા પ્રદર્શનની જરી જ કલાન્યનથા નદલાનને
જ કરી પડી જે પ્રદેશમા ડ્રેગ્રેમ લગાવાની તેવ તે પ્રદેશના
અ તગભાગમા જઈને નોકજીવન અને લોકજીવનાની પરપરાનો
અભ્યાસ કરવો અને એને ભા તની સમગ્ર સમૃદ્ધિના સ્વરૂપમા એવી
નાભાવિકતાથી ગોઠવી આપની કે પ્રદેશની પ્રિશિષ્ટતા હુરન
ન થાય હતા ભારતીય સમૃદ્ધિની ને ના અને અખ ડિનતાને
કયાય આય ન આવે હરિપુર ડ્રેગ્રેસમા મામથી ધાકીને
નદલાણુ તીથવને દિગ્ધામિનારે ગાંધીજી માથે થોડો આનમ
લેવા ગય હતા કિનાગની રેતીના પોતાના પગરખા મઢીને

લાતની બાજુનું એક અવિરમરણીય દૃષ્ટાંત છે. ગાંધીજી પોતાની
મેવાપ્રામની કુટિરમાં કોઈની કવાકૃતિ રાખતા નહીં. પ્રકૃતિ એમને
મન મહાકલા હતી એક દિવસ નદનાં મેવાપ્રામ આવીને
ગાંધીજીની કુટિરની માટીની બીતમાં રે દિયો ઉપસારી આપ્યો.
બાપુ રેગિયાનું આતરદર્શન કરીને એના રાજી થયા, એના
ગાંધી થયા કે એમની કુટિરમાં ગ્રુપચુપ આવીને નુદસલાલ એક
ચિત્ર લટકાવી ગયા તે બાપુએ રવે-ઠાયી સમર્થુ એને જતનથી
સાચ પુ આ ચિત્ર તે નદનાં બોજનું મસહર ચિત્ર જેમાં
શુદ્ધ અપંગ ઘેગના બચ્ચાને હાતી સરમું ચીંધીને બિખિસા
ગના યજ્ઞમાં જલ્ય છે આ ચિત્રના અર્પણમાં ગાંધીજી પ્રભેની
નદનાં બોજનું અર્પણ ચિત્રાઉપસી આવે છે અને એના
જતનમાં ગાંધીજીની અહિંસાનું જાન્ય પસું સંરખ્ય છે. ~

એપ્રિલ, ૧૯૫૧

સ્વરહેવતા : જાણગોઈ

શ્રી નારાયણ શ્રીપાદ રાજહંસ બાલગૌધર્વના અવસા-
નથી એક યુગનો અત આગ્યો છે. અરોંધી રંગભૂમિ અને અભિન-
યના ઇતિહાસમાં મીમાચિહ્ન બનેલા એક વિભૂતિશીલ, કલાકાગ્ની
વિદાય એ મૃત્યુ કરના જીવનની એક મહામોટી ઘટના છે.
એક વ્યક્તિ આજન્મ, એકાગ્ર એકનિષ્ઠાભર્યા જીવનતપથી નાદ
બ્રહ્મની કેટલી અપૂર્વ ઉપાસના કરી ચકે છે, તેનું બાલગૌધર્વ
એક ભૂતિભંત દ્રષ્ટાત હતા. પોતાની કલાસિદ્ધિનો અહંકાર
એમને કદી અડક્યો નહોતો એવા એઓ જીવનના સાધક હતા.
સંગીત એ કલા ઉપગંત ઉપાસના છે એ વાતની એમને અનુભવગમ્ય
શ્રદ્ધા હતી. સંગીત એટલે જ એમને મન સાધ્ય નહીં પણ
સાધન હતું. સાધ્ય અને ઉપાસ્યદેવ તો એમના નાદભગવાન હતા.

એમનું અંતિમ દર્શન અને મિલન દસેક વર્ષ પહેલાં
વડોદરામાં થયું હતું... વડોદરા કોલેજના સેન્ટ્રલ હોલમાં ભરચક
શ્રાવણોની હાજરીમાં એમણે પોતાની કલા વિશે નહિ પણ
પોતાના જીવન વિશે એક અપૂર્વ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. પ્રારભમાં
જોનઓને કરેલું એમનું સંદેશ સંબોધન "મારું માઆપ"

મિત્રની મદદ મિત્ર વિનમ્રતાનું અદ્ભુત પ્રતીક હતું. જો
લોકોએ અડધી મદી મુઠ્ઠી એમની જીવનકલાને નીરખી તો-
ખીને, પાળી પોષીને, કદર કરીને, સ્નેહ કરીને જીવતી રાખવામાં
અકૃત્રિમ મદાય કરી તેમને “માતાપ” કહીને એમણે પોતાના
અતઃકગ્ધનો આસિગધુ ભાવ તો પ્રગટ કર્યો પણ સાથે સાથે
જીવન કૃતાર્થતાનું સમીત પણ એમાંથી નીપજતું.

એમણે પોતાની કલાની ઉપાસનાની યેત્રણું બહુ જ સચક
અને સંસારમદ વાતોએ વખતે કહી હતી. એમાં નર્મો નિર્ખાવ-
સનાનો શાવ હતો અને કેવળ વિનમ્રતા નોતરતી હતી. પહેલી જ
વાત એમણે કરી હતી કે સમીત એમને માટે સાધન હતું, સાધ્ય
અને આર્થ તો નાદમ્રણની ભક્તિ હતી. ખીજી વાત એમણે
સરસ રીતે મૂકી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે ભક્તિની ઉપામનાના
મોર્ગમાં સ્ત્રીપાત્રની ભૂમિકાએ એમને અર્પણિત મદદ કરી હતી.
પ્રેમભક્તિની સાધના માટે જે સહજ સંજ્ઞા અને સુકુમરતા
જોઈએ, અદ્ભુત ભાવનું ત્રાનત્ય જોઈએ, અકૃત્રિમ નિર્ખાવસ
વિનમ્રતા જોઈએ, એ બધું એમને આ સ્ત્રીપાત્રની લુદી લુદી
ભૂમિકાએ પૂરું પાડ્યું હતું. મર્વથી વધારે અને મર્વથી અર્ધ-
ભૂત વાત તો એ હતી કે સ્ત્રીપાત્રની ભૂમિકા ભજવતા
ભજવતાં સ્ત્રીજીવનનો ભાવસવેગ એટલો ચિરસ્થાયી થયેલ હતો
કે નાદમ્રણને, એ પોતાના પ્રિયતમ સ્વરૂપે ભજવતા અને ઉપાસતા.
વળી વિલક્ષણ વાને તો એ હતી કે એ ઉપામનાના જીવનમાં
એમને જોડો અને ઉત્કટ આનંદ આવેલો. મીરા, કાન્દોપાત્ર
અને સંજ્ઞાપ્ર-મુક્તાપ્રાપ્ત બાળે એમના અતઃની ધત્તી-ઉપર
રુળવળતાં કાન્દોપાત્રાનું પાત્ર ભજવતી વખતે તો ઘણી વખત
એઓ એવી એકાગ્ર એજાની અનુજૂતિ કરતા કે આખમાંથી

આપમેળે આવણુ ભાદરવો વરસતો જેનો એમને ખબર નહોતી પડતી પાત્રની આ સજીવન સહજતાને મારણે જ પ્રેક્ષકોની આંખોમા પણ ભાર લિજળઈને આમુ ખની જતો આ તત્ત્વીનતા અને એકતાનતા માટે એઓ તદ્દન એખમર અને અભાન હતા માટે જ એઓ પાત્રના જીવન સાથે નાદાલબ્ય અનુભવી શકના અને પ્રગટ પણ કરી શકતા

સૌથી છેડની પણ સૌથી મહત્વની એક વાત એમણે જ્યારે કહી ત્યારે એમનો કંઠ ગદગદ થઈ ગયો હતો અને આખો અશ્રુજાળી ભરાઈ ગઈ હતી એમણે એટની સમ્યર્થના રણુ-કારથી મૃત્યુ હતુ કે શ દો જીવતા થઈને સાક્ષીનારના હૃદય સુધી પોતાનો સસ્પર્શ કરતા જોને જોને નિખાનસતા અને નમ્રતા ઝરતી હતી જોનાતા હતા કે એ ભાવને એઓ જીવતા હતા એ કહેવુ મુશ્કેલ હતુ ગેમણે મૃત્યુ હતુ કે જ્યારે એઓ પોતાની ભૂમિકા ભજવના ત્યારે એમની અને એમના પ્રેક્ષકોની વચ્ચે પ્રેમભાવનો મેતુ બધાર્વ જતો, આશ્ચિ સમાધી જે રહેલ હોમતો તે પેના સેતુ પર થકને પોતાને લિજવતો અને એમાની એમનુ અતર નથી શક્તિ અને નવી શ્રદ્ધા મેળવતુ , અને એ બધુ ભજવવામા એવુ એકરસ થઈ જતુ કે પાત્રની ભૂમિકા ભજવતાંતી કે જીવાતી એ કહેવું મુશ્કેલ થઈ જતુ કોઈ પણ કલા ાર જ્યા સુધી પેનાનો અનુભૂતિ અને ભાવસવેગ પોતાના ભાવમા સહજ રચયે સક્રાંત કરી શકતો નથી ત્યા સુધી કલા અને જીવન વચ્ચે એકરસ સવાદિતા નીપજતી નથી એમના જાહેર વ્યાખ્યાન પછી એક નાનાશા મિત્રમિત્રનમા પણ અમે નિષ્ટતાથી મળ્યા હતા ત્યા એમણે પોતાની એક નિષ્કળતાની વાત પણ નિખાનસતાથી હસતા હસતા કહી હતી

પોતાને એમ થયું કે ઓપાત્રની ભૂમિકા જીવનભર કરી. હવે પુરુષપાત્રની ભૂમિકા કરી લેઈએ. પણ આખું જીવન સ્ત્રીસહજ સુકોમળતા અને લાવસ વેગથી જીવ્યા પછી પુરુષપાત્રની કડોરતા, એપરવા અને હડી કરતા કેળવીને પુરુષપાત્રમાં જીવનું અતિ સુરકેલ હતું. હું પુરુષ તો ખરો જ ને એટલે પુરુષનું અભિમાન આજીવનું ને એવો ઉધામો કરી જાયો. પણ એની કશું નિષ્ફળતાથી હું પોતે જ હમીને હારી ગયો.

.. રહિમનખાં જેવા આ પૃથ્વી પરના સ્વરશિન્નરે જાણેરમા. કહેલું કે બાલગંધર્વ જ્યારે તખ્તા પર ગાવા માટે છે ત્યારે ગંધર્વલોકમાંથી કોઈ દેવ સદેહે આપીને માતો હોય એવું લાગે છે. રહિમનખાં પોતે સંગીતકલાના નિષ્ણાવંત સાધક હતા. એમના કંઠમાં સંગીતની વિશ્વતિનું દૈવત લખ્યું હતું. માથુસ તરીકે તો એઓ દેવ જેવા હતા. એમણે કેટલા બધા રનેદ અને આદરથી બાલગંધર્વની ઉપાસનાને બિરદાવી હતી. આ કદર-દાનીમાં બાલગંધર્વની પ્રતિમાને જેમ અજલી છે તેમ રહિમનખાંની પોતાની પ્રતિમાનું પણ પ્રગટીકરણ છે.

બાલગંધર્વ ઓપાત્રની ભૂમિકા કરતાં કરતાં કેટલાં સહજ સ્ત્રીજીવન સાથે એકરસ થઈ ગયા હતા તેનું એક દ્રષ્ટાંત સાંભરે છે. એ વખતે ગાંધર્વ નાટક મંડળી વડોદરામાં પોતાનાં નાટકો ભજવતી હતી. મહારાજ સયાજીરાવ તરફથી એ મંડળીને સાગે આર્થિક આશ્રય લગલગ વાર્ષિક સાલિયાણાઉપે મળતો હતો. તે સમયમાં ગાયકવાડના લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં મહારાણી ચિમનાબાઈએ હળદી કકુનો ઉત્સવ યોજ્યો હતો. એ ઉત્સવમાં બાલગંધર્વ સ્ત્રીવેશે જઈને મહારાણી સાહેબ પાસે પોતાના પતિના નામ વિષે એક રહસ્યમય કાવ્ય પંક્તિ

બોલીને હળદીકંડુ લઈ આવ્યા હતા. આ વાતની જાણ
ઓએના સમૂહને કે મહારાણી સાહેબ કેમને પડી ન હતી.
આ વિશદાણુ અને અદ્ભુત શક્તિ મટે બાલગધર્વને મહારાણી
સાહેબે વિશેષરૂપે બોલાવીને એમની એ શક્તિ અને સિદ્ધિની
કહર કરી હતી. આ પ્રસંગ પોતે જ બાલગધર્વની સહજ
જીવનકલાની સાક્ષી પૂરે છે.

આવા સ્વરહેવના નાદબળના એકનિષ્ઠ આજન્મ ઉપા-
સક અને ભક્ત સમા વિનમ્ર બાલગધર્વ આપણા પ્રેમીમતી
અધિકારી હતા.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૬૭

૩૪

સંખરંગ

ઉસ્તાદ બડે શુભામઅલીખાં ત્યારે લકવાનો હુમલાને કારણે મુબઇની બચોજ-હોસ્પિટલમાં-હતા. પામે સારવારમાં એમના-પુત્ર મુનવ્વરઅલીખાં-હતા. એક દિવસ ઉસ્તાદની ખૂબર પૂછવા 'હું' અને મીરો-મિત્ર-શ્રી-બચુભાઈ-ધીઓ સગુરે હોસ્પિટલમાં ગયા. સવારમાં માલિક-આગતી હતી. ૨ લકવાને કારણે શરીરમાં એક પ્રકારની જ઼્ઝા જ઼્ઝાતી હતી. મુખ પર એની અસર હતી. પણ ઉસ્તાદ બોલી શકતા હતા. અમને જોતાં-જ એમની આંખ અને એમનો સહેરા અને હસી પડ્યાં. અમને કહે કે "મીરો કેટલીક દોસ્ત જેવી વહાલી તાનોની કલ્પના કરી કરીને, એમને અંદર હવામાં મોનમાં લગાવી લગાવીને ગાવાનો આનંદ લૂંટી રહ્યો છું."

સંગીત એમનું જીવન હતું. એમના જીવનમાં સંગીત એવું તો અણ પરમાણુમાં રસાયેવું હતું. કે એમની વીનચીતમાં પણ એનું માર્દવ પ્રવેશું. પુરુષના દેહમાં જણે કિન્નરનો કંઈ હતો. સ્ત્રીકીર્તિનું આધુર્વ હતું. સુરીશી-સુકુમારતા અને નળ-કત એ એમની પોનાની આંખો અને અનન્ય સિદ્ધિ હતી.

૨૧. દેવાઝખાં સાહેબે 'ત્રેમપ્રિયા' ના નામથી રચેલી ચીજોનાં બદેશ જેમ સંપૂર્ણ છે અને લાવમાં નખરાની નમણાશ છે તેવી જ રીતે બડે ગુલામઅલીખાં સાહેબે 'સમરગ' ના નામથી રચેલી ચીજોનાં બદેશ અને લયલાવણ પછી પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ છે.

આમ બડે ગુલામઅલીખાં સાહેબનો જૂનમ સ્થૂને ઉછેર પાકિસ્તાનમાં આવેલા પગલખા થયો છે. પરંતુ એમની સગીન કલાનો વિકાસ તો ભારતમાં જ થયો છે. જુનમ સ્થૂનેનાં વર્ણોત્પન્ન ભરાતી સગીનની પરિપક્વતાં લાગ લઈને અને લાંબા રના ઓલ દંડીઓ કેડીઓ પડ્યાં સગીતના રમરણીય કાવ્ય-કર્મો આપીને એમણે પોતાની પરિચાલના ધરાણાની આશયકાને પ્રસિદ્ધિ આપી હતી. પરંતુ એ ધરણાની ગાયકીમાં પણ પોતાની આગવી સુરીલી સ્વરગમનાં સિદ્ધિ ઉમેરીને બરે ગુલામઅલીખાંએ પોતાની પ્રતિષ્ઠા એક અનન્ય કલાકાર તરીકે રેપી હતી.

"સુરીલી ગાયકીમાં એમને 'સ્વ. અબ્દુલકરીમખાં સાહેબ' સાથે 'સ્વરખાવીએ' તો એમાં અતિધેરોક્તિ નેહી થાય.' કહીને સુકુમારતા અને ચારંગમાં પણ એમની કેદિ 'અબ્દુલકરીમખાં સાહેબની સાથે નિઃસંકલ્પ મેળો મેળો મુ'બઈમાં 'નૂપુર'માં એમની એક મર્જાસમાં એમને સંગળીને દિલ તરબતર થઈ ગયું હતું. દુખારીના એઓ જેનમુન ગવેયા હતા. તે માત્ર એમણે દરખારી ખિદાગ, કેદાર અને વસંતના આલાપ કયો હતા અને ગુર્જરી તોડીને એમની પોતાનો જાવિલી ચીજ ગાઈ હતી. અને "તોરી-તિગ્ધી નજરિયા કે ખાન" વાગી પોતાનો મશહુર હુમરીનો રંગ પણ જમાવ્યો હતો. દરખારીના એમના આલાપમાં ધ્યાનગ્ર્ય થવાની અને સાંલગનારને સમાધિને તથા આપવાની સંકિત અદભુત હતી. આ આલાપ વખતે ઘૂંટાયેલા

રવરમાં જ સરીવી મુદ્દતા અને મધુરતા પ્રગટ થતાં તે તો આપણને એવી હૈયાધારણ આપનાં કે જાણે જીવનનાં ગર્ભમાં ભવ્ય લાક્ષિત્ય ગ્રપ્ત પડ્યું છે. ત્યાં લખતો પ્રસાદ રહે છે. ત્યાં સંવાદિતાના લાવણ્યનું ધર છે.

કેદારનો તે રાતનો આજ્ઞાપ સાંભળીને તો મન મોહિત થઈ ગયું હતું. કેદારની મુરારલિમાં એવેન અને નિગદ્ય માણસને જે આશ્વાસન અને ધન્યતા આપવાની શક્તિ છે એટલી કદાચ બીજા કોઈ રાગમાં મહી હોય. એ તેવા જિહ્વા ત્રિપાદમાંથી અને છત્રક જ્ઞાનિમાંથી માણસને બહાર આપીને એને જીવનના આગણામાં વિહરતો મુકી દેવો એ કેદારની શક્તિની દેવ છે. એટલે જ એમની માદગીમાં પણ ક્યારેક કેદારના આજ્ઞાપની એકાદ તાન આણેઆપ સદજ લાવે નીકળી પડતી. આજ્ઞાપમાં જીવનનો હૈયાધારણ આપીને આત્મમુક્તિના અમૃતથી ડૂસી દેવાની સંજીવનો કેદાર પામે છે. જેમ સાચો દરબારી માનાગ, ધ્યાનની બેટ આપે છે-તેમ આત્મગત્યે મવાયેલો કેદાર, આત્મસખ્યનું વરદાન આપે છે.

જિહ્વાગના આજ્ઞાપમાં મનો જીવનમાં, એકાન્તમાં આત્મસંસારના અદ્ભુત ક્રમતા છે. અને એ છે પણ એકાન્તનો ગામ. એકાન્તને એવું એવર્ણ્યવાન બનાવે છે, એકલતાની નહીં પણ એકાગ્રીપણાની શક્તિને એવી તો, એવી તો જીવંત કરી આપે છે કે આ જગનના બાગમાં માનવ એકલો જીવનને દિડોળે મૂકી રહે જિહ્વાગ ખમ્મીધર રાગ છે. વિહાર કરવાની એવી શક્તિ અજબમજબની છે, એના ઊડાણની અતલતા એકદમ હાથમાં આવતી નથી. એનું મુખ્ય જો જરાજર બંધાયું તો એ ગાગની રમણા એવી તો અનન્ય થાય છે કે એના કિરત ગમકની ભરતી એટલા આપણે જાણે સ્નાન કર્યો જ કરીએ.

એ સ્નાનેની શુદ્ધિ પછીનો એમણે આધોપેયો વસતે
તો અવિમ્બરણીય છે. વસતમાં જીવનના ધર્મોદારની ચક્ર-
ઉત્તરુ સોદ્યે અપૂર્વ છે જીવનના વિવાદની શ્રીને ધારણ
કરીને એને બહેનવવાની શક્તિ એટલી તો અત્યંત છે કે ગમે
તેવા વિરાગીને એક વખત તો સસારની મોહિનીનો અતરંગ
છાંટી આપે

ગુરૂરી તોડીની એ ગાયત્રીમાં જે મરની ખરાબો મહેકી
રહી તેનો જોડો ભારતીય સંગીતમાં કદાચ નહીં મળે. પ્રિયતમ
બહાર ગયા છે. પહેલી રાત ગદ્ગદ, મધરાત ગદ્ગદ અને પ્રભાત
પડ્યુ તોય પિયા આવ્યા નથી. અહીં મને ક્ષમગતી રાખીને
તમે શોકયની સાથે રંગરાગ કરીને જીવન લંટાવો છો ? આમ
રાહમાં પણ રાહતનો સ્વાદ શોધતી પ્રિયાના અંતરની જે
વ્યથા છે, તે એટલી તો ઉત્કટ છે, અને છે એના કરતાં
ખાંસાદેખના કદમ્બી એ એવી તો એકદરજી બનીને પ્રગટે
છે કે જો જરાય સવેદનશીલ અને સન્નિદ નામદોષોય તો
પછી કોઈ દિવસ પ્રેમનો વિશાસપાત ન કરે.

હુમરી, દાદરા, દરખા અને ફરિશીની સંગીતના પ્રકારમાં
મને હુમરીનું સ્વર...
એ સ્વરપના સ્વા...
ઉત્તાદ બહે ગુલામ અલીખાને સાંભળ્યા પછી એવી કાગડી ગિયર
ધઈ છે કે હુમરીના સ્વરપમાં નખરાના જેલવને ધારણ કરવાની
પ્રગટ કરવાનો અને બહેનવવાનો બધી કામના છે. પ્રેમનો
એક પ્રકાર નોયક નાપિકાની રાહ જોવાનો ધીંગલો અને સામાને
એમેનીમોથી વાદન આપવાનો સ્થિતિમાં સમુચિત છે. એનો
ખીને પ્રકાર 'દિસામણી' 'મંત્રામણી' ૨૬

ત્રીજા પ્રકારમાં નિમંત્રણને 'આજવ સમાયેયુ' છે. પ્રેમના આં
તરે પ્રકારિને હુમરીનું 'સ્વરૂપ ખૂબ પાયા' આપે છે. 'ખોલ
કરતાં-મર દારા ભાવરૂપ બહેલાવવાનો હુમરીનો સ્વભાવ છે.
આ હુમરીને બહે-ગુલામઅલીખાં એવી નાનુંક અને નમંડી
સંસ્વાસથી બહેલાવતા કે આંજળનાર કેવળ સંતોષ નહીં પણ
પ્રસન્ન અને પ્રદેશ થઇ જતો.

ઉત્પાદ બહે ગુલામઅલીખાં, વિષે એક મનોહર પ્રસંગ
મને સાંભરે છે. 'એક વખત અંધાનક ખાંસાહેબનું' રોગીશ
મુકામ, સરની હવા બધાઇ ગઇ. મિત્રોએ પૂછ્યું કે કોણ
ગાય છે? મેં સદજ ભાવે તરત જ ઉત્તર આપ્યો કે બનારસ-
વાળો રસમનખાઇનો આ ઘૂટાયેલો કંક છે. સૌ હસી પડ્યા.
એ સરમોદિનો તો બહે ગુલામઅલીખાં સાહેબની હતી. ખાં-
સાહેબનું કંકનું માર્દવ અસદજ હતું.

એઓ ચોમખી ગાયકીના કલાકાર હતા. સરના કાનૂનના
એ કનૈયા હતા. એમની રસભરી લલિતઅંગી સરસહરીનો
આવિર્ભાવ એમના કદમાંથી એવી પરિપૂર્ણતાથી ખીસતો કે
એ દેન જન્મગત ને 'વી લાગે. સામાન્ય રીતે સારા ગરૈયા
પણ ખોલ સાધ લેતા નથી. બહે ગુલામઅલીખાં સાહેબમાં
ખોલ લેવાની સિક્ત અને સમ પર આવતી વખતે મરને સંભા-
ળવાની તમીજ એમનાં પોનાનાં હતાં, અને એ પ્રગાઠ ઘૂંટા-
ગેલા અવાજની સિદ્ધિ વિના સંભવિત નથી. પુરાનન મરઝ-
દમાં વર્ગો સુધી કલાકોના કલાક સુધી કરેલો રિયાઝ એ એમની
એકનિદ સાધના હતી. અને સાથેજ એ કલાકાર કરતાં મોટા
સાધક હતા.

મહેદિલને અતે ફયાઝખાં સાહેબ હંમેશાં શ્રોતાઓની
માફી માગીને કાનની જૂટ પકડીને નમ્રભાવે કહેતા કે ક્યાંક

એ રનાનની શુદ્ધિ પછીનો એમનો આધીષેનો વસત
તો અવિગ્મરણીય છે વસતમા જીવનના ઘણાંકોની અ-
ઉતરતુ સૌ દર્શ અપૂર્વ છે જીવનનો વિનાશની શ્રીને ધારણ
કરીને એને બહેનવતની શક્તિ એટલી તો અનોકિન છે કે ગમે
તેવા વિરાગીને એક વખત તો સસારની મોહિનીનો અતરંગ
છાંટી આપે

શુન્દરી તોડીની એ ગાયકીમા જે સરની પ્રથમો મહેબ
રહી તેનો જોડો ભારતીય સંગીતમા કદાચ નહીં મળે પ્રિયતમ
બહાર ગયા છે પહેલી રાત અર્ધ, મધરાત ગઈ અને પ્રભાત
પણુ તોય પિયા આવ્યા નથી અહીં મને જાગતી રાખીને
તમે શોકપત્ની સાથે રંગરાગ કરોને જીવન લટાવો છો ? આમ
રાહમા પણ રાહતનો રનાહ શોધતી પ્રિયાના અતરની જે
વ્યથા છે, તે એટલી તો ઉત્કંઠ છે, અને છે એના કરતા
ખાસાહેમના કદમ્બી એ એવી તો મેલકેરણ બનીને પ્રગટે
છે કે જો જગમ સવેદનશીલ અને સન્નિહ નાચક પ્રહોય તો
પણી કોઈ દિવસ એમનો નિઃશ્વાસપાત ન કરે । ૧૫ ।

હુમરી, દાહરા, દુખા અને ફરિની સંગીતના પ્રકારમા
મને હુમરીનું સ્વરૂપ ગમે છે હુમરીને જુદા જુદા રાગોની બાધણીમા
જે સ્વરૂપના સ્વામીઓ અન્દુલ કરીમખા, હિસ્તાઈ દયાજખા અને
હિસ્તાઈ બડે ગુલામ અલીખાને સાબરખા પછી એવી લાગણી રિશર
મધ છે કે હુમરીના સ્વરૂપમા નખરાના ડેલનને ધાણુ કરવાની
પ્રગટ કરવાની અને બહેલાવવાની ધણી ક્ષમતા છે એમનો
એક પ્રકાર નાચક નાચકોની રીઠ જોવાની ધીન્ડ અને સામાને
બેચેનીમાથી રાહત આપવાની શક્તિમા સમન્વિત છે એનો
બીજો પ્રકાર રિસામખા મંતામખાનો કવામાં પ્રતિષ્ઠિત છે

ત્રીજા પ્રકારમાં નિમંત્રણને આજીવ સમાયેયું છે. પ્રેમના આ
મણે પ્રકારને હુમરીનું સ્વરૂપ ખૂબ ચાચા 'આપે છે. બોલ
કરતાં-મેઠા દારા ભાવરૂપ બહેલાવવાનો હુમરીનો સ્વભાવ છે.
આ હુમરીને બહેલામઅલીખાં એવી નાલુક અને નમણી
સુરાવસથી બહેલાવતા કે સાંભળનાર કેવળ અંતર નહી પણ
પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લ થઈ જતો.

ઉસ્તાદ બહેલામઅલીખાં વિષે એક મનોહર પ્રસંગ
મને સાંભરે છે. એક વખત અચાનક ખાંસાહેબનું 'રોકોડી' મ
મુકાબું, સુરની હવા બધાં મધ. મિત્રોએ પૂછ્યું કે કોણ
મામ છે? મેં સહજ લાવે તરત જ ઉત્તર આપ્યો કે બનારસ-
વાળી રસમનખાદનો આ છૂટાએત્રો કક છે. સૌ હમી પડ્યા.
એ સુરમોહિની તો બહેલામઅલીખાં સાહેબની હતી. ખા-
સાહેબનું કંઈનું માર્ગવ સીમદગ હતું.

એઓ એમખી ગાયકીના કલાકાર હતા. સુરના કાનૂનના
એ કનેયા હતા. એમની રસભરી લલિતઅંગી સુરલહરીનો
આવિર્ભાવ એમના કામાંથી એની પરિપૂર્ણતાથી પીકતો કે
એ દેવ જન્મગત ને વી લાગે. સામાન્ય રીતે સારા ગરેયા
પણ બોલ સાફ લેતા નથી. બહેલામઅલીખાં સાહેબમાં
બોલ લેવાની સિકત અને સમ પર આવની વખતે મરને સંભા-
ળવાની તમીજ એમનાં પોતાના હતાં, અને એ પ્રગાઠ છૂટા-
યેલા અવાજની સિદ્ધિ વિના સંભવિત નથી. પુરાણ મરઝ-
દમાં વર્ગો સુધી કલાકેના કલાક સુધી કરેલો રિયાજ એ એમની
એકનિષ્ઠ સાધના હતી. અને સાચેજ એ કલાકાર કરતાં મોટા
સાધક હતા.

મહેદિજને અંતે રિયાજમાં સાહેબ હમેશાં શ્રોતાઓની
માફી માગીને કાનની બૂટ પકડીને નાજલાવે કહેતા કે ક્યાક

હતી. ચાલનાં ચાલતાં યાદની જેમજ ખાંસાહેબ તંદુરસ્ત થતા ગયા. વૃદ્ધત્વ ઓગળતું ગયું. પ્રૌઢતા પાંગરતી ગઈ. અરે ! ધીરે ધીરે જીવાનીએ છાતી કાઢીને માથું લીધું કયું. જીવાનીની ખુમારીને કારણે જીવકાળ તરફ પાછા જવાનું મુગમ થઈ ગયું.

આળીસ પિસ્તાળીસ વરસ પાછળ પહેંચી ગયા. વડોદરામાં પાણી દરવાજા બહાર એક કબરની પાસે મહેશિલ જમી છે. શનિયાનો શાનદાર હતો. પ્રસંગ હતો વડોદરાના સુગોળ વિધાયક ખાંસાહેબ મોસાબક્ષની મૃત્યુતિથિનો. મહેશિલ એક જાતે સંગીતકલાના સાધકો અને મુસ્ના ઉપાસકોથી પોતાના ગૌરવનું અજવાળું વેરતું હતું. એટલે વડોદરાના ખ્યાતનામ ગાનારીઓ અને ગવૈયાઓ ઉપરાંત મીઠા પ્રદ્યુમ્ની પેણ મરાઠરે કલાકારો આમાં હતા. રાત્રે દસક વાગે શરૂ થયેલી એ મહેશિલ સંવારે ૭ વાગે પેણ મરાઠરે પૂરી થઈ હતી. એ મહેશિલમાં બહારના માણસો એકાદ-દુન. કલાકારો અને કુટુંબીજનોની જ મોટી સંખ્યા હતી. મહેશિલનો માણ એ મોસાબક્ષ સાહેબ તરફની સહાય સહભાવના હતી. એટલે દરેક કલાકારના અપભ્રંશ પોતાનું એક સત્ય પ્રગટ કરવાની શુદ્ધ આકાંક્ષાનો રણકાર હતો. ઘણી સંગીત મહેશિલો માણી છે. પેણ એ મહેશિલની હંપી મારા અંતરમાં એવી કડારાદ ગાઇ છે કે આજે પેણ એની યોદ્ધા પવાનની ખુશનુમા હવા પેદા કરે છે.

એ રાત્રે મહેલી વાર જીવનમાં ઉરતાદ કૈયાજખાનિ જોયા અને સાંભળ્યા. દર્યારીના આલાપથી એમણે મહેશિલ શરૂ કરી હતી. ત્યારે એમને પાંગોસ-આળીસ વરસ થયાં હશે. મુરમાથી આંજેલી, આંખોમાં નરી મસ્તી, મરકતી હતી. રૂપમદયા એ નકશીદાર, અહેરા પર, રંગીન તણિયવણા, પૌરુષનો દીપ્તિ હતી.

ત્રીજાના સ્વપ્નાથી અકિતનું અહેતુકંડુ. એ-સાલનું હતું કે એ સમયમાં પ્રણી ગાનારીઓ એમના, માદ્ય ગાડી હતી ગાનારીઓ, હોય તે ગાડી જ થાય એવું, રમણી અને એનેહર, એ આદમી હતો ખાસાહેમે દરબારીનો આવાપ ગયાપીને એમના રંગીલા ધરાણીની ગાયકીને એવા હાથ ધારણના ક્યારામાં રોપી કે પાળના ક્યાકારોને એ ભૂમિકા સાથે વધામાં પૂરી જહેમત કરી પડી ખાસાહેમે ભૂમિકાથી એ અહેતુકંડુ પેહોઈતી કરી એ વખતે વર્તમાનથી મોંઘા અને માનમનું મોંઘા પથરાઈ ગયું પણ વેળાની દેવાને જોઈની દૂર પણ મળી ગઈ ગયા ગવેયા ખાસાહેમે એની પાયા ગાનારીઓએ માનનો મુજરો કર્યો મોંઘા ગલકુઅંતગની સવેદના એવી હતી કે વડોદરાના સર્ગીને આકાશમાં સુરોનો ઉપચોઈ ચૂક્યો હતો “આકાશમાં મોંઘો” તુ ખિલત્યાર પડી એમને અંધુ.

સુરના મન્જ સમાં ઉગતાં ફેણિખાતે શુવનમાં પ્રણી વખત સાલના છે ગાયકવાડના ફરગારની મજનિમમાં, કાનિ-મદિમાં, સનીન પ્રરિપદમાં, રેડિયો સ્ટેશને અને ખાનગી મહેલિયોમાં પણ એમનો એક નિહ-તી, રાતે, એમને સાલગાને અન્માન ધરાઈ, ગયા. તે વખતે એમને નક્કરનો શોગ થયો નહોતો એમના શ્વાસ, શક્તિ અને મૂંઘા તાજગી, રોનક, અને બહાર હતા, લગભગ દરેક, વાગે ખાસાહેમે ધમારનો, આલાપ શરૂ કર્યો, ધમાર, ખાસાહેમના ધનાણી, મૂળ ગાયકી છે એટલે એમાં આરોહઅરોહની અનુપમ છટા તો છે જ પરંતુ એક અપૂર્વ સરમોહિની, પણ છે ધમારનો આલાપ, પૂરે કર્યો ત્યારે એમના અનાજને ગિગરની દૂર મરામર મળી ગઈ હતી ધમારના આલાપ વખતે ખાસાહેમનો ધૂટાવનો પડજ સ્વર

હતી. ચાલતા ચાલતાં ચાદની જેમજ ખાસાદેખ તદુગ્ગન થતા
ગયા. વૃદ્ધત્વ ઓગળી ગયું. પ્રૌઢના પાગગતી ગઈ અરે ! ધીરે
ધીરે જીવાનીએ છાતી કાઢીને માથું નિચું કયું. જીવાનાની
ખુમારીને કારણે જૂતકાળ તરફ પાછા જવાનું સુગમ થઈ ગયું.

ચાળીસ પિરનાળીસ વરસ પાછળ પહેલ્લી ગયા. વડો-
દરામાં પાણી દરવાજા બહાર એક કબરની પાસે મહેદિલ જામી
છે. સમિયાનો શાનદાર હતો. પ્રસંગ હતો વડોદરાના મુગોન
વિધાયક ખાસાદેખ મૌલાખાનની મૃત્યુતિથિને મહેદિલની બિંધપતે
સંગીતકલાના સાધકો અને સુન્ના ઉપાસકોથી પોતાના ગૌર-
વનું અજવાળું વેરણું હતું. એટલે વડોદરાના ખ્યાતનામ
ગાનારોઓ અને ગવૈયાઓ ઉપરાંત આગ્રા મહેલમાંથી પણ મુશ-
ફરે કલાકારો આમાં હતા. રાત્રે દરેક વાગે રાત્રે થયેલાં એ
મિજલિસ સવારે હ વાગે પણ મોડમાંડ પેરી મુશ હતી. એ
મિજલસમાં બંધારના માણસો ઓછા હતા. કલાકારો અને
કુટુંબીજનોની જ મોટી સંખ્યા હતી. મહેદિલની માણ એ
મૌલાખાન સાહેબ તંત્રની સહાયે સહભાવનો હતી. એટલે દરેક
કલાકારનાં અર્પણમાં પોતાનું શ્રેષ્ઠ સાત્ત પ્રગટ કરવાની શુદ્ધ
આકાંક્ષાનો રણકાર હતો. ઘણી સંગીત મહેદિલો માણી છે.
પણ એ મહેદિલની હબી મારા અંતરમાં એવી કંઠારાણ ગઈ
છે કે આજે પણ એનો યાદ ખવાળીને મુશનું માં દવા પેદા
કરે છે.

એ રાત્રે પહેલી વાર જીવનમાં ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાને જોયા
અને સાંભળ્યા. દરખારીના આલાપથી એમણે મહેદિલ રાત્રી કરી
હતી. ત્યારે એમને ખાંત્રીસ-ચાળીસ વરસ થયાં હશે. મુરમાથી
આંજેલી આંખોમાં નરી મરતી, મરતી હતી. રૂપમકયા એ
નકશીદાર ચહેરા પર, રંગીન તળિયતવાળા પૌરુષનો દીપ્તિ હતી.

તરીજના, અતરથી, કાકિતલ, સહેલું, હવું. એ સાંભળ્યું હતું
કે, એ સમયમાં, ધણી ગાનારીઓ, એમનાં આજ્ઞા ગાંડી હતી.
ગાનારીઓ, હાથ, નોંઘાંડી, જ, થાય. એવો, રંગદર્શી, અને
એતાહર, એ આદમી, હતો. આંસાહેએ, દરબારીનો, આલાપ
સ્થાપિત એમનાં રંગીલા ધરાણીની ગાયકાને એવા હાંચા ધાર-
ણના ક્યારામાં, રૂપી કે પાછળના, કલાકારોને, એ ભુમિકા સાચ-
વવામાં, પૂરી બહેનને, દરબારી પંડી. આંસાહેએ, ભરવાથી એ
મહેફિલનો, પૂર્ણ હિત કરી. એ વખતે, વાતોવરણમાં, ગમ અને
માનમનું, મોને પ્રથમથી, ગયું. પણ વેદનાં શીલ હવાને, નેહતી
ફેફ પૂર્ણ મળી ગઈ. ઘણાં ગવેયાં, આંસાહેએ, બેટી પેચો,
ગાનારીઓએ, માનનો મુજરા કર્યો. મંત્રી, ગભરુ, એ તરની સંવે-
દનાં એનાં હતી કે વડોદરાનાં સંગીત આકાશમાં, સુષનો ઉદય
થઈ ચૂક્યો હતો. એ આંસાહેએ, મોઝેરી, તું પ્રિયે, તાર પંડી
એમને મળ્યું.

સરનાં સરજ સમા હિતોઈ કૈયોકાખાને, હવેનમાં ધણી
વખત સાંભળ્યા છે. ગાયકવાડના દરબારની મજલિસમાં, કાનિ-
મંદિરમાં, સંગીત પ્રદિપદમાં, રેડિયો સ્થેશને, અને ખાનગી મહે-
ફિલોમાં, પણ મીઠી, એક, વિહરતી, રાતો, એમને સાંભળીને
અનુમાન, ધરાઈ, ગયા, તે, વખતે, એમને નિહાળનો શય થયો
નહોતો. એમનાં શ્રાસ, શક્તિ અને સૂરમાં તાજગી, રોનક, અને
બહાર હતાં, લગભગ દરેક, વાગે, આંસાહેએ, મમારને, આલાપ
શરૂ કર્યો, ધમાર, આંસાહેએ, ધરાણીની, શૂળ ગાયકા છે.
એટલે એમાં આરોહ અવરોહની અનુપમ, છટા, તો છે જ પરંતુ
એક અપૂર્વ, સૂરમોહિની, પણ છે. ધમારનો, આલાપ, પૂરો કર્યો
ત્યારે એમનાં અવાજને, ગિગરની ફેફ, અરાગર, મળી ગઈ હતી.
ધમારના આલાપ વખતે, આંસાહેએ, ધૂંટાવે, પગ, સ્વર

મદ્રસપ્રકૃતી અદર અનુમદ સમક્રમા ગતરી જતો એમની
ઉપોસનાનુ કૌશલ અને સામર્થ્ય, ત્યારે એવું મુધીર ૨૩૩૫
ધ ૨૫/૩રી રહેતું કે આપણુ માથું સદગ જાણે કાળીને નમી
પડે એ જ વખતે એમના કંઠની માંડાણ પણ મટેકી ઊઠતી

૫

એટલે પછી જ્યારે એમણે દરબારને મોખ્યો ત્યારે તો
સગવડ મલકી રહી ધમાગના આલાપથી જે વાતાવરણ બધાં
ગયું હતું તેમાં ધ્યાનનો એવામના ઉમેરાઈ જાણે કોઈ મોટો
નેગર શિવની આનાધના કની રહ્યો છે એના અતરપશ્ચની
બધી પાખડીઓ ઊપડીને દેવને આવાહન કરી રહી છે આ
આનાહનમાં ધીરે ધીરે આરતનો આતશ ઉમેરાતો ગયો સગી
તની સરહદોનો સમો તબૂરો સાવવાન હતો સારંગી આઝા-
દિત દારીની જેમ પાઞ્ણ મુગર્વાલ લઈને ચાલતા હતા જનમ
આમકો ન લાગે એમ દરબારીનો પાવખી ઉપાડીને તમનાનો
તાન ચાલતો હતો ધીરે ધીરે મુગનો ઘોષ શરૂ થયો -

૧

પણ દેવ ધ્યાનના તપથી પ્રસન્ન ન થયા એટલે ખા-
સાહેબનો કંઠમાંથી આરજી લઈને બીમપવામી નીકળી પ્રીતિથી
મથકાતી હજકાતી બીમપવાસીએ ધ્યાનને રિખેરે નાખ્યું એને
અદેનેર એણે આગતની નવી માડણી કરી રોસ, લજમ, મોહિની,
બેદ અને જાવની એવી રસમરંગ રિલાવના જગારી કે મોટો
ગોમી પણ પરવશ બની જાય આમની અને અગની અદા
દારો ઘણી જોઈ છે. પણ સૂરની કેળા સૂરોની અદા વિંદ-
ગીમાં પહેલી વાન નીરખી બીમપવામીના સૂર આથમ્યા ત્યારે
અતરમાં વ્યાકુળતા શન્ય થઈ ગઈ ખાસાહેબ પોને ઉદાસ થઈ
ગયા આખો ગમગીનીથી ભરાઈ ગઈ

જ્યારે મમગીની અસહ્ય થઈ પડી ત્યારે ઉસ્તાદે ભરવીને આરાધી. મધરાત, જામતી ગઈ તેમ તેમ ભરવા વધુ ને વધુ રોપાઈને પાંગરતો ગયો. ભરવી પાસે ડૈયામાં મધુર એચેની મૂકવાનો અદ્ભુત તાકાત છે. એનો પરચો એણે અમને આપવા માંગ્યો. કવિઓ જેને “અજ પાની માધુરી” કહે ■ એવું જ કંઈ સવેદન જીતું જિતરતું જતું હતું.

એથી જીડે જિતરતાં પળવાર થંભી જવાયું. ધમાર ગાતા શાંત ખાંસાહેબ, પછી દરબારીને લગાવતા ધ્યાનમગ્ન થઈ જતા કલાલક્ષત, ભીમપલાસેની પાછળ દોડતા પાગલ પ્રેમી અને ભરવીમાં પરાકાષ્ઠાની આનંદ-સમાધિ માણતા અનન્ય મરમી; એમ જુદે જુદે સ્વરૂપે ખાંસાહેબના અંતરાત્માને વિહરતો જોયો, વિકસતો જોયો. સર્જનનો આનંદ જ્યારે સૌન્દર્ય સાધનના પગથિયાં ચઢીને આત્મસ્થ બને છે, ત્યારે કલાકાર પામર સંપ્રાહક મદીને પરમ સર્ગક બની જાય છે. એટલા માટે સમય એ આત્મ-શીનો અપ્રતિમ અધિધારી બની રહે છે.

એક રાતે ડો. મુજતબા, અલિને ત્યાં વડોદરામાં મધરાતે ખાંસાહેબનો મહેફિલ બરાબર જામી હતી. તે દિવસે એમણે લલિયાર અને રામકલીની જે માવજત કરી હતી, પોનાના દિલના અરમાનનું જે સ્વરૂપ છતું કર્યું તેની યાદ આજે પણ હજી એવી જ નાજગીના જાણખિંદુઓથી ભીની છે. રામકલી પૂરી થયા પછી એકદમ શાંતિ હતી. કોઈની મગફૂર નહોતી કે શાંતિનો લગ કરે, એવી સાધુતાની ચરતી શુદ્ધિની હવા જામી હતી. ઉસ્તાદે પોતે જ શબ્દને બહાર મૂક્યો. સૂરના સાધક ડૈયાજીમાં શબ્દના પણ ઉપાસક હતા. પ્રેમપિયાને ઉપનામે બાંચેલો એમની કેટલોય ચીજોના બદેશ અને લાવનું જિગણુ એમના

પૂર્વજ દરસપિયાથી પણ ચઢી જાય એવા છે. મૂર જેમ એમના કદમાં સડજી લાવે મોઝતો તેથી જ રીતે શબ્દ પણ એમના મુખમાંથી એવી સ્વાભાવિકતાથી રસજતો કે ઉચ્ચાદ શાયરનો યાદ આપે. અને શાયરની જેમ જ એમની શબ્દરચના વાતચીત દરમિયાન લાવને અનુકૂળ અને અનુકૂલ સવેગ અને છટા ધારણ કરતી. એમણે કહ્યાનું સાંભરે છે, “ સંગીત એ સાચી રીતે નાદયોગ છે. સંગીતનો સેવક, ભણે એ કલાનો સાધક અને એ શાસ્ત્રનો ઉપાસક બને, પરંતુ જ્યાં મુધી એ નાદ-પ્રભુને પોતાનું સમગ્ર જીવન ન્યોચાવર કરીને નાદયોગને જીવનનું વ્રત બનાવતો નથી ત્યાં મુધી એની શ્રુતિ અનાહત નાદને સાંભળી શકતી નથી. અનાહત નાદ સાંભળ્યા પછી જ બધા મૂરોમા આત્માનું વીર્ય સિંચી શકાય છે. અને ત્યારે જ મૂરો જીવતા થઈને જિંદગીનો રમણા કરી એને લૂટાવે છે. પણ નાદ-યોગ કરવો અતિ કઠણ છે, દોર છે. જીવનનું એ એક આકરુ તપ છે. મારા જેવો નાચીજી માણસ એ કરી નથી શક્યો. પણ જ્યાં હું નાદયોગની ઉપાસના જોઉં છું ત્યાં મારું માથું અને હૃદય બન્ને નમી પડે છે. ”

ફૈયાજીમાં સાહેબ એ શબ્દો અત્યંત નિષ્કાથી બોલના હતા. મારી દૃષ્ટિ એ શબ્દોની વચ્ચેથી એક મૂર્તિ બિપસતી જોતી હતી. એ જ નાદયોગીની માટીની કાયા જે કબરમાં પોતી છે ત્યાં આરસના પથ્થરોના ભારથી એ દબાતી હશે. એવી ભાવના આજે ય મારા અંતરને અજપો આપ્યા કરે છે. કાયા ભણે કબરમાં દટાઈ હશે પણ એમનું સૂર શરીર આજે ય સજીવન છે. આ જ તો આત્મવીર્યનું ઓજસ ! અને આ જ કદાચ મૃત્યુને પેલે પાર જવાનો કિમિયો પણ હશે ને !

૨

૨૫. ઉમ્તાદ ફેલાઝખાં માત્ર, ખ્યાનનામ ગવૈયા નહોતા. સગીનમારકુ ખાંસાહેબ રમીયા પગણના નખીરા હતા. એ તો એમના ખાનદાનની દેન હતી. 'પ્રેમપિયા' ના નામથી કેટલીક ખૂબસૂરત ચીજોના એ શાયર હતા. એ હકીકત એમની ખાંધુન પ્રતિભાનો ચમત્કાર હતો. વિશ્વામિત્ર, વસન્તવડીલ સહૃદય પ્રેમી અને સ્વાભાવિક સંગજન એ સર્વ એમની વ્યક્તિમતાના વૃજવાં પાસા હતાં આ બધા ઉપોની અંતર્ગત એમની એક છૂપી વિભૂતિ સર્વદા રસળતી રહેતી. આ છૂપી-વિભૂતિ વડે એમના હૃદયનું એક વિગ્ધ સ્વરૂપ ધમાધુ હતું. આ અનન્ય સ્વરૂપ એક ભક્તનું હતું. ખાંસાહેબ ગ્રામ પ્રાંટના ભક્ત હતા. એમનું આ અકલક ભક્તસ્વરૂપ એમના અનેક રૂપોની એથે સદા સતાયેનું રંગેનું અને ક્યારેક પ્રભુભજન વડે ભિન્નયેલાં આખા આધારમાથી એ આપમેળે છત્તુ ચર્ધ જતું ત્યાગે એવો અનુભવ થતો કે આ ગૌરવશીલ ગવૈયો, સગીનકવાનો આરાધક, આશ્તાળે મોસકી, મિચકીન સુકી અને ગમેમનવાજ ભક્તજન છે. હરિનો એવક-હરિજન છે.

પણા વગસ ઉપગ્ની વાન છે. વડોદરાના કીર્તિમદ્દિ-મા ફેલાઝખાં ત્યારે દરેક ગુસ્વારે સગીતની એક મહેકિય રાખતા ક્યારેક એનું બનનું કે પચામ મો નાણુમો શ્રેનાજન લેખે હાજર હોય તો ખલે એમનો કદ પલ્લવિત થતો નહીં. અને ક્યારેક 'પચ દસ માણુમો નિદ્દવતી' મજલિસમાં બેઠા હોય ત્યારે એમની કહમોદિની અદ્ભુત ગ્વગવિજાસમા ચિહ્નતી અને માલગનારને અત-ગુફા સુધી દોગી જઈને મોનનું ઈનામ આપતી.

એક ગુસ્વારની સમી સાળે આવો આત્મીયજનોની બેઠકમાં ખાંસાહેબે લેગિયાનો અપૂર્વ આલાપ કયો હતો લેગિ-

યાની દેન ઉદાસીની છે પણ એની જુનિયાદમાં ધૃતિનો આસપ રસાયો છે. ધુટાયેલી લકિતના મંદન વડે સુગંધિત અને સગ-
હીત થયેલો વૈરાગ્ય જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે સૂરાંગનાં પોતે
પળવર થંબી જઈને ઉદાસ બની જાય છે. આવો અદ્ભુત
અધારણવાળો જોગિયો રાગ ખાંસાહેબના ધરાણાનો વિશેષ
નીપજ છે. તેમાં પણ જ્યારે એણે ફૂંવાજખાં સાહેબના કંકમા
પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું ત્યારે તો એણે ગજગતું કામણ
કર્યું.

આલાપ કરતાં કરતાં ખાંસાહેબે પહેલાં પોતાની વાંકી
ટોપી ઊંતરી નાખી. જાણે સરોરમાં અગ્નિનો તાપ થયો હોય
તેમ કાળી શેરવાની ઉતારી મૂકી. સફેદ આરદાર શરબતી મક્કમ-
લના લખનવી કુસ્તાની બાયો ચઢાવી દીધી. કલાકારે પોતાનું
આસન બરાબર જમાવી લીધું. જોગિયાનો આલાપ વિસ્તરતો
ગયો અને વિકસતો ગયો. અવાજના આકાશમાં કઈ એવી
સૂરલીલા રમી રહી કે એમાંથી ચિત્રમૂર્તિઓ દૃષ્ટિની ધરતી
ઉપર અને શ્રુતિની શુદ્ધિમાં ઊતરીને રિસામે લેવા લાગી.

એક છબી હૃદય અવિસ્મરણીય છે. એક વૈરાગી સામે
ઊભા છે. એક હાથમાં તંબૂરો છે. બીજા હાથમાં કરતાલ છે.
પગ સ્થિર છે. દેહ સ્વસ્થ છે. પરંતુ આંખોમાં ગમગીનીનું
ગૌરવ લિખાઈ રહ્યું છે કંકમાથી એ જ જોગિયાનો આલાપ
અતિમદ ગતિએ આલે છે. ધીરે ધીરે આ જોગીવૈરાગી પાછળ
હકતા જાય છે, પાછળ હકતાં હકતાં એ ફૂંવાજખાંમાં સમાઈ
જાય છે.

મારી આંખો ઉઘાડી છે. મીઠ મડાઈ ગૂંધ છે. અંતઃ-
કરણ ગદગદ બનીને દિગ્મૂઢ બની રહ્યું છે. આંખો આધાર
જાગૃત થઈને થંબી ગયો છે. જાણે એ જ વૈરાગી ખાંસાહેબમાં

સમાધાને ફેલાઈ જાય છે. રૂપે પ્રગટ થઈ રહ્યા છે. વેશભેગી વૈરાગીનો છે. મુખહથી ખાસાહેબની છે. કરતાણને બદલે હાથમાં તુલસીની માળા છે. તંબૂરને બદલે હાથમાં સખ છે.

જોગિયાના આલાપની આખી રમણા દગમિયાન આ રિરાગી પ્રતિમા આખ આગળથી ખસી નહીં. સૂરની ૨૪૫ લીલા વડે રસાદને, ડામરી, વિનમ્રતાનું તિવ્ર ધારણ કરીને આંખમાંથી જીવનનું અમૃત વહાવતી રહી. અવાજનો નો બહુ છે, એનો શો કીમિયો છે! જ્યારે કેવળ કંઠમાં રમણા દે છે ત્યારે સાબળનાર ધરતી પર પોતાનામાં પુરાઈ રહે છે. જંગીને કે હોમો થઈને આખ પણુ ગિચી કરતો નથી. પરંતુ જ્યારે સૂર કહીને કસબ કારીગીરીમાંથી છટકીને અતરના ગિડાણમાં ઊંડે છે અને ત્યાં ઘોળાઈ ધૂંટાઈને જ્યારે અર્ધ-જુના આસપ વડે ભિજાય છે, ત્યારે એમાંથી પ્રેમનો કૃષ્ણ અને ભક્તિની ગદ્યા બન્નેની એકતા સધાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંવાદ રચાય છે. ત્યારે જાણે જીવનએકતાની ખસી બહુ રહે છે આતા ધડીબર પોતાનામાંથી ગિચાઈને પરન એનનાનો અર્થ પામે છે. વ્યક્તિનો અહંકાર ઓગળીને પળવાર સર્વવ્યાપક પ્રભુને પગે લાગી રહે છે. પગભગની આ અવસ્થા, રૂપાંતરની આ ક્ષણિક અનુભૂતિ આપણને સાધ્વ-તીની કેડીનો સ્પર્શ કરાવે છે

સાબળનારને જો આવું થતું હોય તો ખુદ કીમિયાગરને શું થતુ હશે? એની ખુદીના શા હાલ થતા હશે? બેખુદીનો કેદ એની શી હાલત કરતો હશે? સંગીનની આધનાનો કવા-કાર જ્યારે અવાજની અનન્ય ઉપાસના વડે પોતાના કંઠમાંથી અંત કંઈમાં ગિતરતો હશે - પોતાનામાં જ વસના પોતાના

પ્રભુને સમર્પિત થઈને એનો યષ્ઠ જતો હશે ત્યારે પ્રેમમકિતનો કેવો ઉત્સવ થનો હશે !

જીવનનો, મૃત્યુનો, અને નવજન્મનો આ ઘડીભરનો સાદાતકાર, એ ઘડીને શાશ્વતીના ભગ્ય એજસ વડે ધન્ય કરીને મનુષ્યમા હરિ વમે છે તેની આત્મનિશ્ઠા ત્યારે પોતાના હરિજનને આપતો હશે ત્યારે એ ભગવાન પણ ધન્ય થતો હશે.

ઓક્ટોબર, ૧૯૬૭